

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕКТУМ»
ІМЕНІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2020 №3 (153)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

**Заступники
головного редактора**

В. О. Дятлов, О. Б. Коваленко

**Відповідальний
секретар**

В. В. Шуміло

**Випускові
редактори**

С. А. Токарев, Е. Л. Міден

Редакційна рада

І. М. Аліференко, Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, С. Л. Лаєвський,
В. М. Лозовий, О. П. Моця, Ю. А. Мицик, Г. В. Папакін, М. О. Носко, Н. Б. Реброва,
Т. Розен, О. Г. Самойленко, В. А. Смолій, Ю. О. Соболев, С. В. Шумило, О. П. Реєнт

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, Т. П. Льюнгрен,
С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Р. В. Маньковська, Є. Остапчук, А. М. Острянко,
В. М. Пекарчук, С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно,
І. Хаусман, В. Г. Ченцова, О. Є. Черненко, Д. Чишмеджисев, Н. В. Шліхта,
К. М. Ячменіхін

Наказом МОН України №1328 від 21.12.2015 журнал включено до Переліку наукових
фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних
робіт з історії

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки Чернігівської облдержадміністрації
6 разів на рік

Міністерство юстиції України. Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації Серія КВ № 23837–13677Р від 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна

Телефон для довідок: +38-(046)-295-7418

E-mail: pavlenkoso1955@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: journals.urau/index.php/2518-7422

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M.S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T.H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2020 №3 (153)

Editor-in-Chief
S. Shumilo

Managing Editor
S. Pavlenko

Deputies of the Editor-in-Chief
V. Diatlov, O. Kovalenko

Executive Secretary
V. Shumilo

Technical Editors
S. Tokariev, E. Miden

Editorial Council

I. Aliferenko, H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, S. Laievskyi, V. Lozovyi, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, M. Nosko, N. Rebrova, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii,
Yu. Sobol, S. Shumylo, O. Reient

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V.
Diatlov, Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, T. Lönngren, S. Liashko,
O. Mavrin, R. Mankovska, J. Ostapczuk, A. Ostriancko, V. Pekarchuk, S. Plokyh,
V. Polovets, O. Prigarin, O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko,
D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta, K. Yachmenikhin

By the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine №1328 from 21.12.2015 the journal is included in the List of scientific professional editions of Ukraine whose publications are incorporated in the results of the dissertation works on history
Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The magazine is published with the financial support of the Chernihiv Oblast State Administration 6 times a year

Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of State Registration of the Print Media Series
KV № 23837–13677R from 03.04.2019
ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 53 Hetmana Polubotka Street, Ch�nihiv, 14013, Ukraine
Phone for reference: +38-(046)-295-7418
E-mail: pavlenkoso1955@gmail.com
Old journal site: siver-litopis.cn.ua
New journal site: journals.urau.ua/index.php/2518-7422

ЗМІСТ

У глиб віків

- Половинська В.** Епоха Ярослава Мудрого: дискусійні питання та спроба знайти відповіді у скандинавських джерелах 4

Історія міст і сіл

- Солдатова К.** Історико-демографічна характеристика парафіян церкви Покрови пресвятої Богородиці міста Батурина (за сповідними розписами 1757 року) 15

Церковна старовина

- Шуміло В.** Єпископ Глухівський та Ніжинський Дамаскін (Цедрик) як один із головних ідеологів ІПЦ в Україні 28

Мовою документів

- о. Мицик Ю., Тарасенко І.** З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (частина 19) 61
- Інструкція В. Іскрицькому, королівському секретареві, посланцю короля Яна III Собеського до козаків Лівобережної Гетьманщини 1682, липня 29 (?) – Яворів (?) (переклав з польської **о. Ю. Мицик**) 104
- Пилипенко О.** Документи з особового фонду Андрія Жука (частина 2) 110

Розвідки

- Орленко О., Салтан Н., Салтан О.** «Вивчаючи політичну карту частин світу, треба ясно уявляти, хто з ким і проти кого». Навчальні програми з географії народних шкіл Харкова часів німецької окупації, 1941–1943 рр. 115
- Дробязко Н.** Нагороди Григорія Орлика у фондовій колекції Національного заповідника «Гетьманська столиця». 136
- Рига Д.** Навчально-виховний простір Чернігова 1920–30-х років та зміни гімназійно-освітньої парадигми в суспільстві 142

Всесвітня історія

- Гулак І.** Теоретичні аспекти податкової системи в Російській імперії 151

Філологічні студії

- Чапля О.** Риторична стратегія «Слова про Закон і Благодать» митрополита Іларіона 157
- Бомко Л.** Страсті Христові у проповідях Йоанікія Ґалятовського та Лазаря Барановича 164

Ювілеї

- Ольховик Л.** Історія Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського в особах її очільників (до 80-річчя з нагоди його заснування) 174

Народознавчі нотатки

- Гринь М.** Літопис села Кобижчі та його околиць у мікротопонімах 191

Рецензії. Огляди. Анотації

- Шуляк С.** Беценко Т. П. Ромен (гіпотези про походження назви міста Ромни Сумської області та мікротопонімії поселення). Суми: Мрія-1, 2020. 108 с. 204
- Гордієнко Д.** І на камінні ростуть дерева (Маврін О. О. Неочікувані здобутки втраченого часу: теорія і методика археографії в УРСР (40-ві – 80-ті роки XX ст.): [монографія] / НАН України, Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. К., 2018. 352 с.) 207

ЕПОХА ЯРОСЛАВА МУДРОГО: ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ТА СПРОБА ЗНАЙТИ ВІДПОВІДІ У СКАНДИНАВСЬКИХ ДЖЕРЕЛАХ

DOI: 10.5281/zenodo.3949676

© В. Половинська, 2020. CC BY 4.0

Метою дослідження є спроба знайти у скандинавських джерелах відповіді на дискусійні питання давньоруської історії періоду правління Ярослава Володимировича Мудрого. **Методологічно** робота побудована на засадах соціокультурного підходу. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що певні аспекти русько-скандинавських відносин були розглянуті вперше. **Висновки.** Образ Ярослава Мудрого, поданий у скандинавських сагах, формувався не відповідно до реальності, а як літературний образ протагоніста персонажів, зображуваних відповідно до стереотипу «скандинав на Русі», а, отже, навряд чи варто шукати в характері Ярослава Володимировича ті риси, якими наділяють його саги: вони обумовлені літературною традицією і мають під собою відповідні традиційні мотиви, а не історичні відомості. Згадана літературна традиція та плутанина з іменами, топонімами тощо також позначилася на адекватному зображенні більшості руських героїв. Окрім того, автори саг не були сучасниками описуваних подій, що також пояснює їх спотворення. Однією з причин, які спонукали Ярослава Мудрого укласти союз з Олавом Шведським, одружившись на його доньці, могла бути нестабільність в південному Приладозжжі на межі X–XI століть, котра негативно позначалася як на стані міжнародної торгівлі, так і на безпеці Новгороду. Як наслідок, Ладозьке ярство перетворилося на своєрідну буферну зону між Скандинавією і Руссю. Основною метою відвідувань скандинавами Русі було особисте збагачення, причому найпопулярнішим шляхом придбання матеріальних цінностей була винагорода за службу. Варяги являли собою професійну частину руського князю в'їська; були виконавцями волі того князя, на службі котрого вони перебували. Зокрема, скандинавські дружини розглядалися Ярославом лише як наймана бойова сила, що використовувалася за потреби в міжусобній та міждержавній боротьбі. Інтереси варязьких найманців обмежувалися чисто матеріальними чинниками. Шлюб між Єлизаветою Ярославною і Харальдом Суворим для обох сторін видається політичним кроком. Унаслідок даного династичного шлюбу Харальд отримав очікувану підтримку від тестя, але через відсутність спадкоємця союз виявився неміцним.

Ключові слова: саги, Ярослав Мудрий, Інгігерд, Харальд Суворий, Єлизавета Ярославна, варяги, найманці, русько-скандинавські відносини.

Останніми роками значно зріс інтерес до тих загадок княжої доби, на які проливають світло скандинавські джерела. Передусім варто згадати наступні дискусійні питання: особливості боротьби Ярослава Мудрого за великокнязівський престол, Ладога як «весільний дар» дружини Ярослава Володимировича Інгігерд (Ірини), роль варязького контингенту на Русі та передумови шлюбу Харальда Суворого і Єлизавети Ярославни.

«Розвінчання» швидше позитивного літописного образу Ярослава Мудрого передусім знаходимо у «Пасмі про Еймунда», творі, що входить до відомої «Книги з Плоского острова» (датованої кінцем XIV ст.) і розповідає нам про перебування варязького найманця на Русі¹. Загальновідомо, що саги – пам'ятки швидше літературні, аніж історичні, а, отже, без вигадок у них не обійшлося. Однак дослідники-сагознавці визначили певні правила стереотипізації героїв, зокрема, давньоруських. Так, «літературний етикет» саг передбачав героїзацію образу скандинава на Русі. Ця героїзація, на думку Т.Н. Джаксон², має зворотний бік: не лише противники героя саги, але і його друзі поступаються йому в найважливіших для характеристики героя якостях, їм бракує відваги або сили, щедрості або удачі, оскільки їхні недоліки відтіняють чесноти героя. Звідси, наприклад, відбувається часте зображення Ярослава Мудрого (відомого королівським сагам як Яріцлейв) нерішучим, слабким чи скупим правителем. Отже, «Пасмо про Еймунда» змальовує Ярослава відповідно до художньої мети – героїзації образу Еймунда, головного героя і скандинава. Ця мета зробила вирішальний вплив на формування образу Ярослава Володимировича і зумовила його послідовне протиставлення образу Еймунда, тобто наділення його рисами, які з найбільшою яскравістю відтіняли б чесноти героя. І якщо навіть Ярослав дійсно володів якимись з приписуваних йому сагою негативних якостей, на що начебто вказують деякі його вчинки, згадані літописами, то сага підкреслює і гіперболізує їх. З іншого боку, тут же в сазі є описи ситуацій, у яких Яріцлейв-Ярослав діє невідповідно до заданих йому якостей, що коректує його «літературну» характеристику і, можливо, відображає реальні риси його характеру. Адже у епізодах, котрі не пов'язані із зображенням ситуативних стереотипів, саги змальовують образ рішучого, активного, цілеспрямованого й винахідливого правителя Русі та дійсно масштабного політика.

У «Пасмі про Еймунда», окрім Ярослава-Яріцлейва, фігурують два його брати: Буріцлав та Вартілав. На початок усобиці Буріцлав «тримав» Кенугард, тобто Київщину. «Пасмо» розповідає, що Еймунд наймається на службу до Яріцлейва і бере участь у боротьбі між трьома братами за престол. В ході даної боротьби варяги двічі перемагають нападника Буріцлава і на третій раз за намовою Ярослава вбивають його. З Вартілавом, після переходу Еймунда на його бік, настає мир, в результаті якого Ярослав залишається конунгом (князем) Хольмгарда (Новгорода), Вартілав – Кенугарда (Києва), а Еймунд отримує Полоцьк. Запекла боротьба братів і загибель одного з них, згідно з «Пасмом», завершується фактично нічим для Ярослава (він залишається правителем того ж князівства) та очевидним вигравшем Еймунда, який з предводителя найманців стає правителем багатого князівства. Останнє добре пояснюється саговою традицією возвеличення скандинавів на чужині.

Більшість дослідників «Пасма» ототожили Буріцлава зі Святополком, який отримав в літописі прізвисько Окаянний за вчинене за його наказом вбивство братів Бориса і Гліба Володимировичів. По смерті Володимира Святополк, як старший з братів, став київським князем, а у боротьбі з Ярославом за престол він використав допомогу свого тестя, польського короля Болеслава, що могло послужити причиною заміни його імені польським ім'ям у формі, знайомій скандинавам. Вартілав ототожнюється з полоцьким князем Брячиславом Ізяславичем, племінником Ярослава. Перетворення Вартілава-Брячислава з племінника на брата, можливо, сталося або через традиційне звернення князів один до одного «брат», або під впливом традиційної в фольклорі тріади братів.

¹ Половинська В. В. Яріцлейв: постать Ярослава Мудрого на скандинавському тлі»: Монографія. Київ, 2018. С. 205–271.

² Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги как источник по истории Древней Руси и ее соседей. X–XIII вв. *Древнейшие государства на территории СССР. 1988–1989 гг.* Москва: Наука, 1991. С. 5–169.

Опис боротьби Яріцлейва і Буріцлава, вочевидь, ґрунтується на реальних фактах, проте спогади про ці факти було спотворено згаданою традиційною для саг героїзацією образу головного героя (тобто Еймунда). Ця героїзація здійснювалася різноманітними способами, в тому числі і за допомогою включення до тексту «Пасма» численних традиційних сюжетів «героїчного» характеру, головною дійовою особою яких був Еймунд. Зокрема, весь епізод вбивства Буріцлава складається з ланцюжка традиційних мотивів, а його кульмінація є переробкою фрагмента більш ранньої і відомої саги – «Саги про Харальда Суворого» (зятя Ярослава, до речі) в «Колі земному» Сноррі Стурлусона³. Варто погодитися, що спроба ототожнити Буріцлава не зі Святополком, а з Борисом Володимировичем або углядіти в образі Буріцлава поєднання обох не робить епізод вбивства Буріцлава більш правдоподібним. Швидше за все, автор «Пасма» послуговувався неясними спогадами про смерть Святополка-Буріцлава після останнього бою з Ярославом і, не знаючи ніяких обставин смерті противника Ярослава, розповів про неї за допомогою знайомих мотивів, які дозволяли йому і тут возвеличити свого героя, Еймунда⁴.

Отже, інформацію, подану в «Пасмі», не варто трактувати як переконливий доказ того, що Ярослав Мудрий був замовником вбивства Бориса і Гліба. Також робимо висновок, що саговий образ Ярослава формувався не відповідно до реальності, а як літературний образ протагоніста персонажів, зображуваних відповідно до стереотипу «скандинав на Русі», а, отже, навряд чи варто шукати в характері Ярослава Володимировича ті риси, якими наділяють його саги: вони обумовлені «літературним етикетом» і мають під собою традиційні мотиви, а не історичні відомості. Згаданий «літературний етикет» і плутанина з іменами, топонімами тощо також позначилися на адекватному зображенні більшості руських героїв. Не забуватимемо також, що автори саг не були сучасниками описуваних подій.

Автори давньоскандинавських джерел XII – першої третини XIII ст. («Огляду саг про норвезьких конунгів», «Гнилої шкіри», «Гарної шкіри», «Легендарної саги про Олава Святого», «Окремої саги про Олава Святого», «Саги про Олава Святого» за «Книгою з Плоского острова», чернець Теодрік у своїй «Історії про стародавніх норвезьких королів», Сноррі Стурлусон у «Сазі про Олава Святого» «Кола земного», а також канонік-хроніст Адам Бременський та деякі інші) неодноразово згадують Інгігерд як дружину «конунга Яріцлейва». Однак тема одруження Ярослава Мудрого із донькою Олава Шведського, як і сам літературний образ останньої, вочевидь, зазнали в сагах вже згаданої стереотипізації⁵. Приміром, як у «Пасмі про Еймунда», так і в «Сазі про Магнуса і Харальда Суворого Правителя» Інгігерд представлена як мудра рятівниця і помічниця руського князя, котра дає останньому поради і в критичні моменти бере особисту участь у вирішенні конфліктів. Рішучості і твердості Інгігерд протистоять безвольність і слабкість Яріцлейва, її розуму і винахідливості – його пасивність, її щедрості – його скупість тощо.

Але, окрім стереотипної героїзації шведської принцеси, ми, ймовірно, також бачимо відображення дійсного соціального становища жінки в тогочасному скандинавському суспільстві. Як показала Л.В. Чорна, епоха вікінгів породила не лише хоробрих чоловіків, котрі протягом кількох століть тримали Європу в страху, але й непересічних жінок, які були активними членами суспільства, рушійною

³ Стурлусон С. Круг земной = Heimskringla. Москва: Наука, 1980. 687 с.

⁴ Детальну аргументацію можна знайти у: Древняя Русь в свете зарубежных источников: учебное пособие для студентов вузов / М. В. Бибииков, Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон и др.; под ред. Е. А. Мельниковой. Москва: Логос, 1999. 608 с.

⁵ Там само. С. 507–522.

силою багатьох масштабних заходів і власницями широких прав: «Дружини і вдови конунгів, хоча і не могли офіційно правити, від власного імені оголошувати війну і керувати походами, на практиці спонукали конунгів почати їх, надати своїх воїнів, і навіть спорядити власний загін»⁶.

Однією з причин, які спонукали Ярослава Мудрого укласти союз з Олавом Шведським, частина дослідників вважає військовий похід Східним шляхом, здійснений ярлом Свейном Хаконарсоном 1015 року. Ярослав, на їхню думку, розглядав шлюб з Інгігерд як запобігання можливих у подальшому агресивних дій, які, як і раніше (напад на Ладогу ярла Ейріка Хаконарсона 997 року), робилися, якщо не самим Олавом, то друзями й гостями, яким він протегував⁷. Відзначаючи нестабільну ситуацію в південному Приладожжі на межі X–XI ст., котра негативно позначалася як на стані міжнародної торгівлі, так і на безпеці Новгороду, дослідники також схарактеризували шлюб між Ярославом Мудрим та Інгігерд як спробу усунення зазначеної нестабільності. Ладозьке ярлство внаслідок перетворилося на своєрідну буферну зону між Скандинавією і Руссю: ставши володінням шведки Інгігерд, ця область виявилася захищеною від нападів шведів, а будучи передана ярлу Рьогнвальду, другу Олава Норвезького, – і від нападів норвежців⁸. Отже, постає питання весільного дара Інгігерд. Однак те, що цим даром є Ладога, фіксується лише «Сагою про Олава Святого» Сноррі Стурлусона⁹.

Посилаючись на висновок Н.Л. Пушкарьової, жінка на Русі набувала право володіти і розпоряджатися нерухомістю, серед іншого й землею, приблизно від кінця XII ст.¹⁰. Г.В. Глазиріна дійшла висновку, що розповідь саги про весільний дар конунга Ярїцлейва навряд чи є достовірною, оскільки суперечить даним про майново-правовий стан суспільства Скандинавії і Русі на початку XI ст.¹¹. Однак, ця думка не була прийнята дослідниками Ладоги¹². Про утримання Ладоги Рьогнвальдом читаємо також у «Пасмі про Еймунда» і «Гарній шкірі», але згадка норвезького ярла хронологічно суперечлива¹³. «Пасмо про Еймунда» та натяк на можливий зв'язок між утриманням ним Ладоги і шлюбом його родички Інгігерд

⁶ Чёрная Л. В. Скандинавская женщина эпохи викингов. *Вестник Томского Государственного Университета*. Томск, 2005. № 288.

⁷ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. М.: Наука, 1982. С. 56.

⁸ Богуславский О. И. Южное Приладожье в системе трансевразийских связей IX–XII вв. *Древности Северо-Запада России (славяно-финно-угорское взаимодействие, русские города Балтики)* / под ред. В. М. Масона, Е. Н. Носова, Е. А. Рябиной. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 1993. С. 152.

⁹ «Наступної весни приїхали до Швеції послы конунга Ярїцлейва з метою перевірити ту обіцянку, яку конунг Олав дав влітку перед тим: віддати Інгігерд, свою доньку, за конунга Ярїцлейва. Конунг Олав повів розмову з Інгігерд і мовить, що таке його бажання, аби вона вийшла заміж за конунга Ярїцлейва. Вона відповідає: «Якщо я вийду заміж за конунга Ярїцлейва, то хочу у весільний дар собі Альдейг'юборг [Ладогу] і те ярлство, яке до нього належить». Послы погодилися на це від імені свого конунга. Тоді сказала Інгігерд: «Якщо я поїду на Схід у Гардаріки, тоді я хочу обрати в Швеції ту людину, яка, як мені здається, найбільше підходить для того, щоб поїхати зі мною. Я також хочу поставити умовою, щоб вона там на сході мала титул не нижче й нітрохи не менше прав і пошани, ніж вона має тут». На це погодився конунг, а також і послы. Конунг запрягся в цьому своєму вірою, і послы теж. Інгігерд обрала собі в супутники свого родича ярла Рьогнвальда Ульвссона. Поїхали вони всі разом влітку на Схід у Гардаріки. Тоді вийшла Інгігерд заміж за конунга Ярїцлейва. Княгиня Інгігерд дала ярлу Рьогнвальду Альдейг'юборг і те ярлство, яке до нього належало; Рьогнвальд був там ярлом довго, і був він відомою людиною» (Snorri Sturluson. *Heimskringla II* / Bjarni Aðalbjarnarsonsgafr út. Reykjavík: Híð íslenska Fornritafélag, 1945. S. 147–148).

¹⁰ Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси. Москва: Мысль, 1989. С. 104–139.

¹¹ Глазиріна Г. В. Свадебный дар Ярослава Мудрого шведской принцессе Ингигерд (к вопросу о достоверности сообщения Снорри Стурлусона о передаче Альдейг'юборга / Старой Ладоги скандинавам). *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования*. 1991 г. Москва: Наука, 1994. С. 240–244.

¹² Кирпичников А. Н., Сарабянов В. Д. Ладога – древняя столица Руси. Санкт-Петербург: Славия, 1996. С. 94–95.

¹³ Мельникова Е. А. Балтийская политика Ярослава Мудрого. *Ярослав Мудрый и его эпоха*. Москва: Индрик, 2008. С. 122.

може виявитися пізнішою вставкою¹⁴ чи розвитком сюжету у скандинавській традиції, що відбулося, ймовірно, ще в період усної передачі оповідань, задовго до їх запису у формі, що дійшла до нас¹⁵. Сноррі й «Гарна шкіра» спираються на «Віси про подорож на схід» скальда Сігвата. Подані Сігватом деталі дослідники тлумачили по-різному. Як результат, з'явилися різні гіпотези щодо місцеперебування Рьогнвальда і його статус. Наприклад, у «вісах» розрізняють дві поїздки Сігвата, з яких друга відбулась на Русі, де до того часу і перебував Рьогнвальд. Напевне, і автори двох зводів королівських саг по-різному оцінили або різною мірою використували інформацію скальда. На думку Т.Н. Джаксон, більшість дослідників досягає згоди у визнанні наявності в Ладозі в зазначений час скандинавського правителя з причини повідомлення літопису про відсутність у цьому місті з прилеглою до нього територією свого князя, на противагу Новгороду, Полоцьку та іншим. Згадане повідомлення, однак, теж можна трактувати двозначно, розуміючи під відсутністю князя відсутність будь-якого правителя, тобто в даному випадку князівського намісника-варяга, про що, приміром, може опосередковано свідчити оповідь саг («Гнила шкіра», «Книга з Плоского острова», «Хульда», «Коло земне») про поїздку норвезьких купців-солеварів Карла і Бьорна (або представників знаті Ейнара і Кальва у Сноррі) на початку 30-х рр. на Русь. Зупинившись «на кордоні» володінь Ярослава у великому торговому місті (Ладозі за «Колом земним»), вони шлють послів до руського князя, а не звертаються до його намісника, що можливо витлумачити як обмеженість його повноважень, так і відсутність намісника в Ладозі. О. Мельникова також зазначає, що передача Ладogi – «північно-західних воріт Русі» – до чужих рук була б невиправданим і навіть небезпечним кроком¹⁶.

За свідченням «Гарної шкіри», після смерті Рьогнвальда Ладогу отримав його син Ейлів (який самостійно утримував свою дружину, будучи, певне, як і його попередник, «зобов'язаний даниною конунгу Яріцлейву», про що йдеться в «Пасмі про Еймунда»).

Отже, на погляд авторів саг, Рьогнвальд і Ейлів наділені правом збору данини у своєму ярлстві (в Ладозі) і лише якусь певну її частину віддають конунгу. На думку М.Б. Свердлова, Ярослав не тільки використовував скандинавів як найманців, але й доручав їм керування значними областями руської держави¹⁷. Г.С. Лебедев побачив у Рьогнвальді «великокнязівського намісника»¹⁸. Аналогічно, як «намісника великої княгині», оцінює його А.Н. Кіріпнічков, помічаючи при цьому, що «ладозькі правителі-шведи нагадували служилих князів»¹⁹. Джаксон і Глазиріна визначили Ладозьке «ярлство» як «умовне утримання»²⁰, намагаючись показати, що, ймовірно, у сазі знайшло відображення давньоруське кормління, яке фігурує в руських джерелах лише з XV ст., але веде свій початок, за висновками кола дослідників (С.В. Юшков, В.Т. Пашуто, М.Б. Свердлов), з більш раннього часу, а тут описане в термінах норвезької вейцли.

¹⁴ Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. Тексты, перевод, комментарий. М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2012. П. 6.7, примеч. 54, 64.

¹⁵ Мельникова Е. А. Путь как структурная основа ментальной карты составителя «Повести временных лет». Трансконинентальные и локальные пути как социокультурный феномен: тез. докл. XX Чтений памяти В. Т. Пашуто [«Восточная Европа в древности и средневековье»], (Москва, 16–18 апр. 2008 г.). АН СССР, Ин-т истории СССР. Москва: Международные отношения, 2008. С. 155.

¹⁶ Мельникова Е. А. Балтийская политика Ярослава Мудрого. *Ярослав Мудрый и его эпоха*. Москва: Индрик, 2008. С. 99–100.

¹⁷ Свердлов М. Б. Скандинавы на Руси в XI в. *Скандинавский сборник*. Таллин: Ээсти Раамат, 1974. Вып. XIX. С. 64–65.

¹⁸ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1985. С. 215.

¹⁹ Кирпичников А. Н. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. *Славяно-русские древности* / под ред. И. В. Дубова. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1988. Вып. I: Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы. С. 57.

²⁰ Глазырина Г. В., Джаксон Т. Н. Из истории Старой Ладogi (на материалах скандинавских саг. *Древнейшие государства на территории СССР*. Материалы и исследования. 1985 г. Москва: Наука, 1986. С. 108–115.

Лексика рунічних написів демонструє, що основною метою відвідувань скандинавами Русі було особисте збагачення, причому найпопулярнішим шляхом придбання матеріальних цінностей була винагорода за службу, тому що про неї неодноразово згадується в написах, а пласт термінів і виразів, які свідчать про військові заходи скандинавів, численніші та різноманітніші, аніж слова і вирази, що говорять про розвиток торговельних зв'язків. Скандинавські джерела зберегли відомості про залучення якоїсь частини скандинавів до внутрішнього життя давньоруського суспільства, і насамперед – до війська князя, як професійної військової сили.

Не втрачає актуальності питання про форми і розміри оплати послуг скандинавських найманців на Русі, тим паче, що основною метою походів скандинавів як на Русь, так і в інші країни було збагачення, як зазначено вище. Згідно з висновками дослідників²¹, угода Ярослава зі скандинавами, згадана в «Пасмі про Еймунда» та в коротких повідомленнях руських літописців, демонструє, що скандинавські дружини розглядалися Ярославом лише як наймана бойова сила, що використовувалася за потреби в міжособній (інколи і в міждержавній) боротьбі. Джерела характеризують варягів як професійну частину руського княжого війська, а також як виконавців волі того князя, на службі котрого вони перебували; інтереси найманців обмежувалися чисто матеріальними чинниками.

Скандинавські рунічні написи, зокрема, поминальні тексти, містять цінну інформацію про структуру суспільних верств, пов'язаних з поїздками «на Схід, в Гарди», про їхні взаємини – родинні, товариські або ділові. На 11 пам'ятниках згадуються «фелаги» – товариші, компаньйони по торговельному заходу або соратники по дружині. В числі тих, хто був залучений до зв'язків із Руссю – бонди, «кращі мужі», молоді воїни – «дренги» (які становили основний контингент дружин вікінгів), слуги, домочадці, дружинники. Один з пам'ятників (Колінд в Данії) встановлений ремісником-ковалем, брат якого помер на Сході²².

Розвинена термінологія розкриває характер поїздок. Вони відбувалися на великих торгових судах (*knorr*), з командою в 15–20 чоловік, так само, як і на швидкохідних бойових *skeid*. Капітани кораблів, а нерідко і їхні власники та ватажки дружин позначалися терміном *styrimadr* – в джерелах він застосований до глави як військових, так і торгових походів. Останнє підкріплено низкою торгових термінів: згадуються кораблі з цінними товарами, шкірами, хутрами, терезами (в написі на коробці для терезів з Сігтуни; варто відзначити, що аналогічні терези та футляри до них широко відомі в археологічних пам'ятках як Скандинавії, так і Східної Європи). Судячи з деяких текстів, певну організаційну роль в торгівлі XI–XII ст. відігравали скандинавські церкви, відомі за писемними та археологічними джерелами в Новгороді і Смоленську²³. Лаконічність текстів не дозволяє деталізувати цілі поїздок: кілька разів згадується про «нажити на Сході» багатство, майно, спадщину чи золото. Джерелом цих коштів могли бути як торгові операції,

²¹ А. І. Лященко (Лященко А. И. «Eymundarsaga» и русские летописи. *Известия Академии наук СССР*. 1926. VI серия. Т. XX, № 12. С. 1061–1086); Е. А. Мельникова (Мельникова Е. А. «Сага об Эймунде» о службе скандинавов в дружине Ярослава Мудрого. *Сб. «Восточная Европа в древности и Средневековье»*. Москва, 1978. С. 65–89.), Т. Н. Джаксон (у зв'язку з аналізом «Пасма про Еймунда» (Джаксон Т. Н. *Исландские королевские саги о Восточной Европе*. Тексты, перевод, комментарий. Издание второе, в одной книге, исправленное и дополненное. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2012. 779 с.) та М. Б. Свердлов (при характеристиці діяльності скандинавів на Русі в цей час (Свердлов М. Б. *Скандинавы на Руси в XI в. Скандинавский сборник*. Таллин: Ээсти Раамат, 1974. Вып. XIX. С. 55–68).

²² Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе*. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1985. С. 63–65.

²³ Мельникова Е. А. *Свидетельства скандинавских рунических надписей XI–XII вв. о народах Восточной Европы. Скандинавский сборник XX*. Таллин: Ээсти Раамат, 1975. С. 193; Воронин Н. Н., Раппопорт П. А. *Зодчество Смоленска XII–XIII вв.* Ленинград, 1979. С. 140–150.

так і військові походи. Ватажки походів (конунги, стюрімани, форінги тощо) названі неодноразово. Симптоматичною виглядає поява спеціалізованого терміна *pingalid* для позначення найманого війська. Поряд з ним вживається шведське слово *grid*, що позначає дружину, а також інші слова військової термінології.

Варто погодитися з висновком А.А. Хлевова, що з організаційної точки зору в епоху вікінгів мали місце три основних типи військових формувань: народне ополчення, дружини конунгів і вільні дружини вікінгів²⁴. Дослідник також відзначає, що «в стадіально близьких суспільствах Європи, що переживали тотожний етап розвитку – в межах так званої Балтійської цивілізації, серед фінських і балтійських племен, на Русі, можливо у Польщі – формувалися подібні форми дружин. Причому скандинавські дружини були саме зразком для наслідування – як найбільш ефективні у своєму роді приклади. За їхнім образом і подобою збивалися команди з жадібною до військових нововведень молоді та досвідчених воїнів у суміжних зі Скандинавією країнах, їхньою зброєю, – частиною придбаною, частиною скопійованою, – вони озброювалися»²⁵.

Єлизавета Ярославна (Еллісів) була донькою Ярослава та Інгігерд. Її шлюб із «останнім вікінгом», норвезьким правителем Харальдом Сігурдарсоном, укладений близько 1044 року, завдяки перекладам російських поетів XVIII–XIX ст. «Пісні норвезького витязя Гаральда Хороброго» (створеної, вочевидь, у XIII ст.) перетворився на романтичну легенду.

Лише в двох джерелах – «Гнілій шкірі» та «Хульдї» (що сходить до попередньої) – містяться відомості про сватання Харальда до Єлизавети Ярославни²⁶. Вочевидь, переосмислення даної історії у романтичному ключі пояснюється світоглядом XVIII–XIX століть. В той час закохані могли стрілятися через кохання тощо. Але вікінги XI ст. якщо і билися через жінку, то винятково з практичних міркувань. Сваталися вкрай виважено та обмірковано, насамперед, якщо йшлося про шлях до престолу. Самого поняття «кохання» у тогочасних скандинавів не існувало (на відміну від пристрасті, чуттєвого потягу). Сватання Харальда здається малоймовірним з двох причин: по-перше, на виданні в Ярослава була старша донька Анастасія; по-друге, Сігурдарсон того часу загалом не міг вважатися перспективним нареченим. До Візантії Харальд вирушив, аби випробувати удачу та здобути багатства, необхідні для завоювання норвезького престолу.

²⁴ Хлевов А. А. Дружина Севера как исторический феномен. Скандинавские чтения 1998 года. Санкт-Петербург: Наука, 1999. С. 51–52.

²⁵ Там само. С. 57.

²⁶ «Харальд їздив по всьому Аустрвегу і здійснив багато подвигів, і за це конунг його високо цінував. У конунга Яріцлейва і княгині Інгігерд була дочка, яку звали Елісабет, нормани називають її Еллісів. Харальд завів розмову з конунгом, чи не захоче той віддати йому дівчину за дружину, сказав, що він відомий родичами своїми і предками, а також почасті й своєю поведінкою. Конунг відповідає на цю промову добре і сказав так: «Це добре сказано; думається мені, з багатьох сторін доньці моєї підходить те, що стосується самого тебе, але тут можуть почати говорити великі хьовдінги, що це було б дещо поспішне рішення, якщо б я віддав її чужоземцеві, у якого немає держави для управління і який до того ж недостатньо багатий рухомим майном. Але я не хочу тим не менш відмовляти тобі в цьому одруженні; краще залишити тобі твою пошану до слушного часу, навіть якщо ти трохи почекаєш; використаш ти для цього, вважаємо ми, і святість конунга Олава, і твою власну фізичну та духовну досконалість, оскільки ти так тут прожив, що собі ти придбав славу, а нам шану і великий успіх нашої державі; дуже ймовірно також, що, розпочавшись у такий спосіб, збільшиться ще більше твоя слава й шана». Так вони завершили свою розмову.

Після цього вирішив Харальд відправитися геть з країни, зібрав він тоді великий загін людей, розлучилися вони з конунгом Яріцлейвом кращими друзями» (Guðmundsson, Þorgeir. Sögur Magnúsar konungs Góða, Haralds konungs Hadráða ok sona hans / Þorgeir Guðmundsson ; Rasmus Rask ; Kongelige Nordiske oldskriftselskab. Kaupmannahöfn : Í Poppsku prentsmiðju, 1831. 448 s. (Fornmanna sögur, bd. 6); Morkinskinna / af Finnur Jónsson. København : Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur, 1932. 479 s.).

А тепер розглянемо згадану вище «Пісню норвезького витязя Гаральда Хороброго». Як один із пізніх норвезьких скальдів, Харальд склав «Віси радості», знані під різними назвами. Ці вірші нібито звернені до Єлизавети, «діви в Гардах»). Д. М. Шарипкін іронізує, що складена Харальдом пісня придалася Харальду в багатьох «Гардах» для залицяння за численними дівчатами: у сагах описано історію викрадення Харальдом візантійської принцеси Марії, ще однієї «дівчини у Гардах», адже «Гарди», «Гардаріки» і «Хольмгард» в сагах здебільшого не стільки реальні, скільки епіко-географічні позначення. У «Книзі з Плоского острова» говориться навіть, що кохану Харальда, гардську діву, звали не Єлизавета і не Марія, а «Сількісів, дочка Хакі».

Вочевидь, шлюб між Єлизаветою і Харальдом для обох сторін був кроком політичним. Частина дослідників вважає, що союз з Руссю не дав очікуваних для Харальда результатів, тому він після одруження переорієнтувався і почав спиратися у своїй боротьбі за норвезький престол на підтримку сил всередині Норвегії, свідченням чого є встановлення родинних зв'язків з норвезької знаттю, тобто шлюб з Торою, донькою норвезького магната. Більш переконливою видається думка, згідно з якою Тора була наложницею Харальда, яка народила йому синів, на відміну від Єлизавети, матері двох доньок. Отже, від тестя Харальд отримав підтримку, на яку розраховував, але сімейне щастя з руською князівною вповні не склалося (і, знову ж, через прагматичну причину – відсутність спадкоємця).

Можемо підсумувати наступне. Інформацію, подану в «Пасмі про Еймунда», не варто трактувати як переконливий доказ того, що Ярослав Мудрий був замовником вбивства Бориса і Гліба. Образ Ярослава Мудрого, поданий у скандинавських сагах, формувався не відповідно до реальності, а як літературний образ протагоніста персонажів, зображуваних відповідно до стереотипу «скандинав на Русі». Отже, навряд чи варто шукати в характері Ярослава Володимировича ті риси, якими наділяють його саги: вони обумовлені літературною традицією і мають під собою відповідні традиційні мотиви, а не історичні відомості. Згадана літературна традиція та плутанина з іменами, топонімами тощо також позначалася на адекватному зображенні більшості руських героїв. Окрім того, автори саг не були сучасниками описуваних подій, що також пояснює їхнє спотворення.

Однією з причин, які спонукали Ярослава Мудрого укласти союз з Олавом Шведським, одружившись на його доньці, могла бути нестабільність в південному Приладожжі на межі X–XI ст., котра негативно позначалася як на стані міжнародної торгівлі, так і на безпеці Новгорода. Як наслідок, Ладозьке ярлство перетворилося на своєрідну буферну зону між Скандинавією і Руссю.

Основною метою відвідувань скандинавами Русі було особисте збагачення, причому найпопулярнішим шляхом придбання матеріальних цінностей була винагорода за службу. Варяги являли собою професійну частину руського княжого війська, були виконавцями волі того князя, на службі котрого вони перебували, зокрема, скандинавські дружини розглядалися Ярославом лише як наймана бойова сила, що використовувалася за потреби в міжусобній та міждержавній боротьбі. Інтереси варязьких найманців обмежувалися чисто матеріальними чинниками.

Шлюб між Єлизаветою Ярославною і Харальдом Суворим для обох сторін видається політичним кроком. Унаслідок даного династичного шлюбу Харальд отримав очікувану підтримку від тестя, але через відсутність спадкоємця союз виявився неміцним.

References

- Boguslavskiy, O. I. (1993) Yuzhnoye Priladozhye v sisteme transyevraziyskikh svyazey IX–XII vv. [Southern Ladoga region in the system of trans-Eurasian relations of the 9–12th centuries]. *Drevnosti Severo-Zapada Rossii (slavyano-fino-ugorskoye vzaimodeystviye, russkiye goroda Baltiki) – Antiquities of the North-West of Russia*. Saint Petersburg, Russia : Peterburgskoye vostokovedeniye.
- Voronin, N. N., and Rappoport, P. A. (1979). *Zodchestvo Smolenska XII–XIII vv.* [Architecture of Smolensk in 12–13th centuries]. Leningrad, USSR.
- Glazyrina, G. V., and Dzhakson, T. N. (1985). Iz istorii Staroy Ladogi (na materialakh skandinavskikh sag) [From the history of Staraya Ladoga (based on the Scandinavian sagas)]. *Drevneyshiye gosudarstva na territorii SSSR – The oldest states on the territory of the USSR*. Moscow, USSR : Nauka. Pp. 108–115.
- Glazyrina, G. V. (1994) Svadebnyy dar Yaroslava Mudrogo shvedskoy printsesse Ingigerd (k voprosu o dostovernosti soobshcheniya Snorri Sturlusona o peredache Al'deyg'yuborga/Staroy Ladogi skandinavam) [Wedding Gift of Yaroslav the Wise to the Swedish Princess Ingigerd]. *Drevneyshiye gosudarstva Vostochnoy Yevropy – The oldest states of Eastern Europe*. Moscow, Russia : Nauka. Pp. 240–244.
- Guðmundsson, Þ. (1831). Sögur Magnúsar konúngs Góða, Haralds konúngs Harðráða ok sona hans. Kaupmannahöfn : Í Poppsku prentsmiðju.
- Dzhakson, T. N. (1991) Islandskiy korolevskiy sagi kak istochnik po istorii Drevney Rusi i yeye sosedy. X–XIII vv. *Drevneyshiye gosudarstva na territorii SSSR – The oldest states on the territory of the USSR*. Moscow, USSR : Nauka. Pp. 5–169.
- Dzhakson, T. N. (2012) Islandskiy korolevskiy sagi o Vostochnoy Yevrope. Teksty, perevod, kommentariy. Izdaniye vtoroye, v odnoy knige, ispravlennoye i dopolnennoye. Moscow, Russia : Russkiy Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Nauke.
- Drevnyaya Rus v svete zarubezhnykh istochnikov: uchebnoye posobiye dlya studentov vuzov. (1999). Moscow, Russia : Logos.
- Kirpichnikov, A. N., and Sarabyanov, V. D. (1996). *Ladoga – drevnyaya stolitsa Rusi*. Saint Petersburg : Slaviya.
- Kirpichnikov, A. N. (1988) Ladoga i Ladozhskaya zemlya VIII–XIII vv. *Slavyano-russkiye drevnosti – Slavic and Russian Antiquities*. Issue 1. Leningrad, USSR : Izd-vo Leningradskogo un-ta. Pp. 38–79.
- Lebedev, G. S. (1985) *Epokha vikingov v Severnoy Yevrope*. Leningrad, USSR : Izd-vo LGU.
- Lyashchenko, A. I. (1926) «Eymundar saga» i russkiye letopisi. *Izvestiya Akademii nauk SSSR*. Series VI, Vol. XX, № 12, 1061–1086.
- Melnikova, Ye. A. (2008) Baltiyskaya politika Yaroslava Mudrogo. *Yaroslav Mudryy i yego epokha*. Moscow, Russia : Indrik. Pp. 38–134.
- Melnikova, Ye. A. (2008) Put kak strukturnaya osnova mentalnoy karty sostavitelya «Povesti vremennykh let». *Transkoninentalnyye i lokalnyye puti kak sotsiokulturnyy fenomen*. Moscow, Russia : Mezhdunarodnyye otnosheniya.
- Melnikova, Ye. A. (1978) «Saga ob Eymunde» o sluzhbe skandinavov v družhine Yaroslava Mudrogo. *Sb. «Vostochnaya Yevropa v drevnosti i Srednevekove»*. Moscow, USSR. Pp. 65–89.
- Melnikova, Ye. A. (1975) Svidetelstva skandinavskikh runicheskikh nadpisey XI–XII vv. o narodakh Vostochnoy Yevropy. *Skandinavskiy sbornik XX*. Tallin: Eesti Raamat.
- Morkinskinna / af Finnur Jónsson (1932). København : Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur. 479 s.
- Polovynska, V. V. (2018). Yaritsleyv: postat Yaroslava Mudrogo na skandinavskomu tli». Kyiv, Ukraine.
- Pushkareva, N. L. (1989). *Zhenshchiny Drevney Rusi*. Moscow, USSR : Mysl.

- Rybakov, B. A. (1982). *Kiyevskaya Rus i russkiye knyazhestva XII–XIII vv.* Moscow, USSR: Nauka.
- Sverdlov, M. B. (1974) *Skandiny na Rusi v XI v. Skandinavskiy sbornik.* Issue 19. Tallin, USSR : Eesti Raamat. Pp. 55–68.
- Sturluson, S. (1945). *Heimskringla II.* Reykjavík, Island : Hið íslenska Fornritafélag.
- Sturluson, S. (1980) *Krug zemnoy = Heimskringla.* Moscow, USSR : Nauka.
- Khlevov, A. A. (1999) *Druzhina Severa kak istoricheskiy fenomen.* Skandinavskiy chteniya 1998 goda. Saint Petersburg, Russia : Nauka.
- Chornaya, L. V. (2005) *Skandinavskaya zhenshchina epokhi vikingov.* *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta.* Tomsk. № 288.

Половинська Віта Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент Київського міжнародного університету (вул. Львівська, 49, м. Київ, 03179, Україна).

Polovynska Vita V. – Ph.D., Associate Professor of Kyiv International University (49 Lvivska Street, Kyiv, 03179, Ukraine).

E-mail: vitapolov@gmail.com

THE AGE OF YAROSLAV THE WISE: DEBATABLE QUESTIONS AND AN ATTEMPT TO FIND ANSWERS IN SCANDINAVIAN SOURCES

The purpose of the study is to try to find in Scandinavian sources answers to controversial questions of ancient Rus history during the reign of Yaroslav the Wise. Methodologically, the work is based on the principles of socio-cultural approach. The scientific novelty of the article is that certain aspects of Rus-Scandinavian relations were considered for the first time. Conclusions. The image of Yaroslav the Wise, presented in Scandinavian sagas, was formed not in accordance with reality, but as a literary image of the protagonist of the characters depicted in accordance with the stereotype of «Scandinavians in Russia», and therefore it is hardly worth looking for sagas: they are conditioned by the literary tradition and have the corresponding traditional motives, not historical information. The mentioned literary tradition and confusion with names, toponyms, etc. also affected the adequate image of most Rusheroes. In addition, the authors of the sagas were not contemporaries of the described events, which also explains their distortion. One of the reasons that prompted Yaroslav the Wise to form an alliance with Olav of Sweden, marrying his daughter, could be the instability in southern Ladoga at the turn of the X-XI centuries, which negatively affected both the state of international trade and the security of Novgorod. As a result, the Ladoga land became a kind of buffer zone between Scandinavia and Rus. The main purpose of the Scandinavian visits to Rus was personal enrichment, and the most popular way to acquire material goods was a reward for service. The Vikings were a professional part of the Rus princely army; were executors of the will of the prince in whose service they were, in particular, the Scandinavian wives were considered by Yaroslav only as a mercenary fighting force, used for the needs of internecine and interstate struggle. The interests of Varangian mercenaries were limited to purely material factors. The marriage between Ellisif of Kyiv and Harald Hardrada seems to be a political step for both. As a result of this dynastic marriage, Harald received the expected support from his father-in-law, but due to the absence of an heir, the union proved fragile.

Key words: sagas, Yaroslav the Wise, Ingegerd Olofsdotter of Sweden, Harald Hardrada, Ellisif of Kyiv, Vikings, mercenaries, Rus-Scandinavian relations.

Дата подання: 31 травня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 25 червня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Половинська В. Епоха Ярослава Мудрого: дискусійні питання та спроба знайти відповіді у скандинавських джерелах. *Сіверянський літопис*. 2020. №3. С. 4–14. DOI: 10.5281/zenodo.3949676.

Цитування за стандартом APA

Polovynska, V. (2020). Epokha Yaroslava Mudroho: dyskusiini pytannia ta sproba znaity vidpovidi u skandynavskykh dzherelakh [The Age of Yaroslav the Wise: debatable questions and an attempt to find answers in Scandinavian sources]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, 4–14. DOI: 10.5281/zenodo.3949676.

УДК 94(477):323.3 «1757»

Каріна Солдатова

ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПАРАФІЯН ЦЕРКВИ ПОКРОВИ ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ МІСТА БАТУРИНА (ЗА СПОВІДНИМИ РОЗПИСАМИ 1757 РОКУ)

DOI: 10.5281/zenodo.3949735

© К. Солдатова, 2020. CC BY 4.0

На сучасному етапі розвитку історичної науки багато досліджень присвячено вивченню демографічної ситуації в Україні XVIII ст., проте недостатньо висвітлено соціальну структуру населення тодішньої столиці – м. Батурина. **Мета статті:** порівняти демографічну ситуацію в Батурині та загалом по Україні шляхом дослідження розподілу населення міста за віком, статтю та сімейним станом. **Методи дослідження.** Для реалізації мети залучено сповідні книги батуринських церков. Аналіз здійснено на основі історико-демографічних методів.

Висновки. У XVIII ст. у місті діяли 4 церкви. Аналіз структури населення проведено на основі вибірки даних церкви Покрови Пресвятої Богородиці. Сповідні книги цієї церкви зараз зберігаються у Державному архіві Чернігівської області. У джерелі описані такі соціальні стани: духовні, військові, посполиті, цехові майстри, проміжні групи та міські маргінали.

Спочатку автором підраховано кількість мешканців у парафії Покровської церкви Батурина. У 1757 р. там приймало причастя 1098 осіб. Серед них найчисельнішими були посполиті. За віковим показником переважали групи працездатного віку від 15 до 59 років (689 осіб). На другому місці перебувала дитяча вікова група (390 осіб). Найменшою була старша вікова група від 60 років (19 осіб).

Далі автором здійснено аналіз статевого розподілу населення. Здійснено підрахунок статевого співвідношення. Визначено коефіцієнт фемінізації, який становив 109,1%. Цей показник тримається у загальноприйнятих межах. Але, за даними сповідних розписів, жінки переважали не у всіх вікових групах. А саме: у дитячій віковій групі більше було чоловіків, а в працездатних та старшій вікових групах перевага залишалася за жінками.

Потім автором визначено сімейну структуру мешканців міста. У Батурині за сповідними розписами нараховувалось 317 неодружених чоловіків та 306 незаміжніх жінок, по 201 одружених чоловіків та заміжніх жінок, 7 вдовців та 66 вдов. Найбільше неодружених було серед посполитих. В середньому, поширений середній шлюбний вік становив 25,9 року для чоловіків, та 23,9 року для жінок. Після 44 р. чоловіки у місті були переважно одруженими. Варто відзначити, що багато жінок були молодшими, ніж їхні чоловіки, причому різниця у віці могла сягати 10 – 20 років. Крім того, багато чоловіків ставали вдовцями у досить молодому віці, що було пов'язано із високою смертністю жінок під час пологів. Те ж стосується і вдов, багато з яких були досить молодими та працездатного віку.

Станом на 1757 р. у Батурині переважали люди активно, працездатного віку. За рівнем демографічної старості населення місто було молодим. У структурі населення перевага була за одруженими та заміжніми. Не перебували у шлюбі переважно представники молодших вікових категорій, які, у свою чергу, мали всі шанси на укладення шлюбу. Частка вдовців і вдов у структурі населення була найменшою. Автор доходить висновку, що місто мало гарні перспективи подальшого

розвитку і загалом відповідало тенденціям, характерним для інших ранньомодерних міст Гетьманщини.

Ключові слова: сповідні розписи, структура населення, фемінізація, Покровська церква, Батури́н.

Як відомо, соціальна структура населення міст Гетьманщини була доволі строкатою та складалася з різноманітних груп. Для того, аби створити цілісну картину розвитку соціальних спільнот окремих населених пунктів у XVIII ст., у наш час науковці використовують здобутки історичної демографії. Переважно аналізуються різні описово-статистичні джерела. Серед їхньої маси великий науковий потенціал для істориків становлять сповідні книги, які останнім часом все більше залучають до досліджень поряд із такими відомими джерелами, як Генеральний опис Лівобережної України (1765–1769 рр.), різними компутами, ревізіями, що укладалися з метою фіскального чи військового контролю населення Гетьманщини.

На сучасному етапі розвитку історичної науки недостатньо вивчено структуру населення Батуринської сотні Ніжинського полку у XVIII ст. Окремі аспекти даної проблематики у своїх працях розглядали: О. Лазаревський¹, В. Мякотін², І. Ситий³, С. Павленко⁴, Ю. Мицик та І. Тарасенко⁵, І. Кривошея⁶, Н. Сасенко⁷ та М. Хармак⁸.

У цій статті розглянемо сповідні розписи із церкви Покрови Пресвятої Богородиці гетьманської столиці – м. Батурина. Для з'ясування соціальної структури парафіян церкви залучимо сповідні книги 1757 р., проведемо аналіз джерела та визначимо статеві-віковий склад і сімейний стан мешканців міста. Одержані дані будемо порівнювати з аналогічними результатами, отриманими для інших міст Гетьманщини.

Сповідний розпис – це книга церковного призначення, у якій розміщували інформацію про здійснення парафіянами таїнства сповіді та причастя. Як указує дослідниця О. Бороденко, таку форму звітування було поширено вперше у 1215 р. IV Латеранським собором у Західній Європі.

На теренах Російської імперії обов'язкове ведення сповідних розписів було запроваджено у 1716 і 1718 рр. У них детально фіксувалися дані про стать, вік, сімейний склад парафіян церкви від одного року до старшого віку, які в період чотирьох постів приймали сповідь та причастя чи тільки причастя (якщо це були діти віком до 7 років)⁹.

Сповідні розписи церкви Пресвятої Богородиці зберігаються в Державному архіві Чернігівської області (далі – ДАЧО), у фондї 679. Джерело написане скорописом середини XVIII ст. Тексти виконані доволі розбірливим почерком, що може вказувати на освіченість та дбайливе ставлення до роботи особи, що його складала. Про освіту духовних осіб Батуринської сотні дізнаємося із розвідки о. Юрія

¹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Київ : Тип. К. Н. Милевского, 1893. Т. 2.: Полк Нежинский. 552 с.

² Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII – XVIII вв. Прага, 1926. Т. 1. Вып. 3. 217 с.

³ Ситий І. Бату́рин у першій чвертві XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 1995. № 1. С. 65–73.

⁴ Павленко С. Перепис Батурина 1666. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2008. № 3. С. 39–41.

⁵ Мицик Ю., Тарасенко І. Опис Батурина в класичній праці О. М. Лазаревського. *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 364–372.

⁶ Кривошея І. Значення товариство військово Ніжинського полку на етапі переходу до сталих чинів неурядової старшини (кінець XVII – перша чверть XVIII ст.). *Сіверянський літопис*. 2015. № 5. С. 3–9.

⁷ Сасенко Н. Козацькі родини Батурина другої половини XVIII ст. за даними Генерального опису Лівобережної України. *Красназнавство*. 2016. № 1–2. С. 115–122.

⁸ Хармак М. Винокурний промисел Батурина XVII – XVIII ст. *Сіверщина в історії України: збірник наукових праць*. Київ–Глухів, 2016. Вип. 9. С. 225–228.

⁹ Бороденко О. Статеві-вікова структура с. Жуки Городової сотні Полтавського полку в другій половині XVIII ст. (за матеріалами сповідних розписів). *Красназнавство*. 2012. № 3. С. 55.

Мицика, який досліджував походження студентів Києво-Могилянської академії. Як указує історик, упродовж XVIII ст. сини священиків Батурина та навколишніх сіл здобували ґрунтовну освіту, зокрема багато з них закінчували клас богослов'я у згаданій академії. Серед призвищ зустрічаємо і брата настоятеля Покровської церкви – Василя Джунковського¹⁰.

Сповідні розписи батуринської церкви мають свою структуру. Вони складаються із 3 частин: преамбули, самого розпису та підсумкової таблиці. У преамбулі розпису сказано, що він складений священиком соборної церкви Покрови Пресвятої Богородиці Іваном Джунковським у 1757 р.¹¹.

На жаль, точна дата будівництва церкви не збереглася. За матеріалами Бендерської комісії, особисті кошти для двох дерев'яних церков – Покровської та Воскресіння Господнього, виділяв гетьман І. Мазепа¹². Ймовірно, Покровська церква не була знищена у 1708 р., на противагу іншим батуринським церквам. Вона згадується в описі Батурина 1726 р., який вперше був опублікований І. Ситим: «При Батурине ж пустых дворищ... 2 – подле церкви Покрова». Є згадка і про церковний шинок: «шинокъ церкви Покрова». Тобто, у 1726 р. церква діяла¹³. На думку С. Павленка, після 1708 р. Покровська церква була єдиним храмом у місті, де відправляли богослужіння. За дослідженнями історика, священиком там був отець Лука, який також згадувався в описі 1726 р.¹⁴.

З розвідок Н. Саєнко та О. Бондаря випливає, що Покровська церква була розташована при дорозі біля Сосницької брами Батуринської фортеці¹⁵. На це вказує і опис 1726 р.: «а прочие местца поблизу города пустие: едно поблизу гребли прозываемое Хайнатщина, другое близ церкве Покрова, третье от поля над дорогою Палчиковскою»¹⁶. На той час церква мала велике значення в місті. У 1731 р. священик звернувся особисто до гетьмана Д. Апостола зі скаргою про стягнення з козаків Проценків грошей, які їхня мати заповідала на церкву. У результаті ця справа особисто гетьманом була передана на розгляд батуринському сотнику Ф. Стожку¹⁷.

У 1745 р. Покровська церква мала статус «соборної»¹⁸. У 1782 р. настоятелем храму залишався Іван Джунковський, якому на той час виповнилося 62 роки¹⁹. У 1783 р. дерев'яна церква згоріла. З досліджень Л. Кіяшко випливає, що настоятель храму разом із парафіянами збудував новий мурований храм, який освятили у 1789 р.²⁰. До нашого часу церква, на жаль, не збереглася, оскільки була знищена у 1935 р.

Далі у сповідних книгах 1757 р. розміщується почерговий опис дворів мешканців міста, приписаних до парафії Покровської церкви. Першими в описі згадуються домогосподарства духовних осіб – священика та церковного дяка. Потім докладно описано двори козацької старшини («военные и ихъ домашние»): ніжинського полкового осавула Г. Долинського, батуринського сотника Д. Стожка, батуринського сотенного отамана Ф. Пороховського, військового товариша Й. Рижного, служителя Генеральної військової канцелярії А. Покотилова та військового товариша

¹⁰ Мицик Ю. Уродженці Батуринської і Борзенської сотень – студенти Києво-Могилянської академії. Сіверянський літопис. 2017. № 4. С. 171–172.

¹¹ Державний архів Чернігівської області. Ф. 679. Оп.1 Спр. 1518. Арк 310 зв.

¹² Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи. Праці українського наукового інституту. Варшава, 1938. Т. 46. С. 131.

¹³ Мазепина книга / [упоряд. І. Ситий]. Чернігів, 2005. С. 74, 81.

¹⁴ Павленко С. Батуринська фортеця. Київ: Мистецтво, 2019. С. 164.

¹⁵ Бондар О. Батурин: фортифікації та міська структура. Чернігів: [б. в.], 2019. С. 32.

¹⁶ Мазепина книга / [упоряд. І. Ситий]. Чернігів, 2005. С. 111.

¹⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 3621, арк. 4 зв.

¹⁸ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1874. Книга 6. С. 351.

¹⁹ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 5. Спр.18. Арк. 62 зв.

²⁰ Кіяшко Л. Батурин на світлинах кінця XIX – початку XX ст. Батуринська старовина [Текст]: зб. наук. праць, присвяч. 300-літтю Батуринської трагедії / Ін-т історії України НАН України, Ін-т археол. НАН України / [упорядник В. Коваленко]. Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 2008. С. 457.

В. Рудковського. Після дворів козацької старшини описані домогосподарства козаків Батуринської сотні («козаки и их домашние»), посполитих («посполитые и их домашние») та цехових майстрів («цеховые и их домашние»).

Традиційно в українській історіографії терміном «посполитий» позначали селян. Але, як указує історик Ю. Волошин, джерела XVIII ст. його використовували і для означення міщан. Тобто слово «посполитий» часто було синонімом слова «міщанин»²¹. Поряд з ними, описані також служителі, дворові люди та сусіди (підсусідки). Їх можна об'єднати та віднести до однієї соціальної категорії – до проміжної групи. Вони традиційно були виходцями із різних соціальних станів. Це могли бути як місцеві жителі, так і переселенці з інших місцевостей, часто збіднілі. Вони жили в будинку господаря чи в окремій хаті на подвір'ї та в якості оплати за наданий притулок працювали на його користь²². Такі мешканці займалися сільським господарством або могли бути залученими до занять промислами чи ремеслами, якими займався господар двору²³. За сповідними розписами підсусідки, наймити та дворові люди були приписані до дворів представників духовенства, козацької старшини, козаків та посполитих.

Окремо до проміжної групи можемо віднести безземельних селян, які згадуються у сповідних розписах 1757 р. – так званих «бобилів». За дослідженнями О. Гуржія, їх в основній масі можна зарахувати до безземельних мешканців, які, як правило, не мали власної орної землі, ніяких угідь і сплачували щорічний податок (відомий під назвою «бобильщина») натурою чи грошима²⁴.

Незначну соціальну категорію серед парафіян становили міські маргінали. На думку Ю. Волошина, до цієї категорії можемо віднести школярів та хворих (шпитальні, каліки, убогі)²⁵. Вони традиційно жили в церковно-благодійних закладах – шпиталях. Такий шпиталь згадувався і при батуринській церкві.

Окремою графою священник описав одне домогосподарство старообрядців – Василя Афанасьєва. Віднесемо їх до проміжної групи. Як указують дослідники, причиною запровадження сповідальних розписів і був пошук та виявлення серед парафіян прибічників старообрядства, які уникали сповіді у церквах. Тому їх традиційно й виокремлювали в описі.

Перепис мешканців парафії Покровської церкви здійснювали таким чином: спочатку вказувалося ім'я, по батькові, прізвище та вік господаря двору. Як впливає з батуринського розпису, переважно священник указував прізвища власників дворів. Трапляється відсутність прізвищ у вдів-власниць дворів, у наймитів (слуг), частини підсусідків та дворових людей. Далі записували дружин, дітей та інших членів сім'ї (родини братів, сестер, племінників, зятів, невісток-вдів тощо). Наприкінці перелічувалися слуги, підсусідки та дворові люди. Навпроти кожної особи священник зазначав відвідування сповіді та причастя. Наприкінці укладач складав підсумкову таблицю про чисельність осіб, що сповідалися, із розподілом за статтю і соціальним становищем, а також тих, хто уникнув цієї процедури. Превертає увагу, що священник Покровської церкви ретельно записував усіх дітей, включно з немовлятами та тими, кому виповнився один рік.

Визначимо загальну кількість парафіян церкви Покрови Пресвятої Богородиці. У 132 дворах мешкало 1098 осіб. Серед парафіян Покровської церкви переважали

²¹ Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: Видавництво «К.І.С.», 2016. С. 101.

²² Казіміров Д. Соціальна структура та демографічна характеристика населення м. Мени в середині XVIII ст. *Сіверщина в історії України*: Зб. наук. пр. Київ–Глухів, 2017. Вип. 10. С. 195.

²³ Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: Видавництво «К.І.С.», 2016. С. 115.

²⁴ Гуржій О., Орлик В. Селяни України та їх оподаткування в XVII – середині XIX ст. Київ, 2012. 271 с.

²⁵ Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ.: Видавництво «К.І.С.», 2016. С. 129.

родини посполитих – 379 осіб. На другому місці перебували козаки – 352 особи, а на третьому – проміжні групи (слуги, дворові люди, підсусідки, «бобили» та старообрядці) – 245 мешканців. Далі – родини цехових майстрів – 94 представники. Найменшими за кількістю групами були родини духовенства – 17 осіб та міських маргіналів – 11 мешканців. Загалом, із-поміж чотирьох діючих церков міста Батурина парафія Покровської церкви була найбільшою у середині XVIII ст.

Далі здійснимо аналіз статевого та вікового складу парафії Покровської церкви. Спочатку розглянемо вік мешканців парафії (див. таблицю 1).

Таблиця 1.

Розподіл населення за статтю і віком.

Вікова група поселення	0 – 14			15 – 59			60 і старше			Всього
	Разом	Ч	Ж	Разом	Ч	Ж	Разом	Ч	Ж	
Парафія Покровської церкви м. Батурин	391	201	190	689	318	371	18	6	12	1098
%	35,61	18,31	17,3	62,75	28,96	33,79	1,64	0,55	1,09	100

Серед парафіян церкви переважали групи працездатного віку від 15 до 59 років, які становили 62,8 % від загальної чисельності. Другу позицію посідала дитяча вікова група від 1 до 14 років – (35,6%). Остатню позицію займала група літніх людей віком від 60 і старше – (1,6%). Найстарішим серед чоловіків у парафії був козак Лукіян Горбань. Йому на час укладу розпису виповнилося 76 років²⁶. Серед жінок найстаршою була мати священника Покровської церкви – вдова Анастасія Іванівна Джунковська. У 1757 р. її вік становив 82 роки²⁷. Тобто серед парафіян переважало активне населення, працівників було більше, ніж «їдців». Цей показник зумовлювався також наявністю серед мешканців значної кількості служителів та «дворових людей». За цими результатами мешканців парафії Покровської церкви ми можемо віднести до категорії «демографічно молодого» населення. За визначенням польського демографа Е. Россета, демографічно молодим вважається те населення, де частка літніх людей не переважає 8 %. Для порівняння, згідно з дослідженнями Н. Саєнко, в Батурині за Генеральним описом 1765–1769 рр. ця частка становила 2,8²⁸.

Використовуючи дані таблиці 1, визначимо статевий розподіл мешканців, приписаних до церкви. За сповідним розписом, серед парафіян Покровської церкви нараховувалось 525 осіб чоловічої та 573 представниці жіночої статі. У дитячій віковій групі чоловіче населення перевищувало жіноче на 1 %. У працездатній групі навпаки – жінки переважали над чоловіками на 4,8 %. У старшій віковій групі відбив хоча й невеликий, але перевага знову залишалася за жінками – 0,5 %.

Для більш детальної характеристики соціальної структури мешканців, приписаних до Покровської церкви, використаємо поширену в історичній демографії таблицю необроблених даних і розподілимо парафіян за віком, статтю, сімейним та соціальними станами. За основу візьмемо поділ на п'ятирічні вікові групи. Дані двох таблиць нададуть нам можливість визначити коефіцієнт статевого співвідношення та особливості сімейної структури парафіян Покровської церкви (див. таблицю 2 та 3).

²⁶ ДАЧО, ф. 679, оп.1, спр. 1518, арк 314 зв.

²⁷ Там само. Арк 310 зв.

²⁸ Саєнко Н. Козацькі родини Батурина другої половини XVIII ст. за даними Генерального опису Лівобережної України. *Краєзнавство*. 2016. № 1–2. С. 117.

Таблиця 2.

Розподіл жінок парафії за віком, соціальним та сімейним станом.

Всього	Всього	Вікова група (роки)	Жінки парафії Покровської церкви м. Батурина															
			Незаміжні				Заміжні				Вдови				Всього			
			Духовні	Військові	Посполиті	Цехові	Проміжні групи	Міські маргінали	Духовні	Військові	Посполиті	Цехові	Проміжні групи	Міські маргінали	Духовні	Військові	Посполиті	Цехові
			0-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	>70	Всього
	3	2	1															3
	99	25	5	32	17	17	5	1	2								1	99
	100	14	8	31	14	26	8	2				2	1	2				100
	21	7	2	4	4	4	2	1										21
	81	8	13	14	17	16	13	2	5	1	4	1						81
	2			1	1	1												2
	2								1				1					2
	67		14		1	1	14	15	16	3	4	6	6			1	1	67
	73		9			1	9	18	7	13	8	8	6	3				73
	20		2				2	6	3	1	2	5	1					20
	38		11			1	11	8	8	3	3	2	2					38
	1											1						1
	2														1		1	2
	19								3	3	3	2	3	2	1	2	1	19
	21								2		1	4	7	3	1	2	1	21
	4									1		1	1		1			4
	18							1	2		3	3	6	2	1			18
	2										2							2
	7	2	1	0	0	0	1	0	1	0	0	0	1	0	1	0	1	7
	185	25	19	32	18	18	19	16	21	6	7	8	9	2	1	2	1	185
	194	14	17	31	14	27	17	20	9	13	9	14	14	8	1	2	1	194
	45	3	4	7	4	4	4	7	3	2	2	6	2	0	1	0	0	45
	137	8	24	14	17	17	24	11	15	4	10	6	8	2	1	0	0	137
	5	0	0	0	1	1	0	0	0	0	2	1	0	0	0	0	0	5
	573	52	65	84	54	67	65	54	49	25	30	35	34	12	5	4	3	573

Таблиця 3.

Розподіл чоловіків парафії за за віком, соціальним та сімейним станом.

Всього	Чоловіки парафії Покровської церкви м. Батурин																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																						
	Всього	>70	65-69	60-64	55-59	50-54	45-49	40-44	35-39	30-34	25-29	20-24	15-19	10-14	5-9	0-4	Неодружені						Одружені				Вдівці				Всього																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																								
																	Духовні	Військові	Посполиті	Цехові	Проміжні групи	Міські маргінали	Духовні	Військові	Посполиті	Цехові	Проміжні групи	Міські маргінали	Духовні	Військові	Посполиті	Цехові	Проміжні групи	Міські маргінали	Духовні	Військові	Посполиті	Цехові	Проміжні групи	Міські маргінали	Всього																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																														
8											3	2		2	1			Духовні																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																					</

Спочатку підрахуємо статеве співвідношення, визначивши коефіцієнт фемінізації. Він вираховується за формулою: кількість жінок ділимо на кількість чоловіків, помноживши отримані дані на 100. В історичній демографії результат має бути наближений до 105,0 і перебувати в межах від 100,0 до 110,0. Якщо цей показник більший чи менший, за визначенням французьких демографів Л. Анрі та А. Блюма, це може вказувати на недооблік котроїсь статі²⁹. За цією формулою ми одержали коефіцієнт 109,1%. Цей показник перебуває у загальноприйнятих межах. Загалом перевага жінок у населенні ранньомодерних міст була звичним явищем, так як і в інших регіонах Європи. Наприклад, у м. Стародубі коефіцієнт фемінізації становив 109%, у м. Ніжині – 101%, а у польському Кракові – 104%³⁰.

Але чи така тенденція характерна для всіх вікових груп? Для цього визначимо статеве співвідношення в окремих вікових категоріях. Отримані дані порівняємо із типовою таблицею ООН для закритого населення, наведеною в роботі Л. Анрі та А. Блюма. У показниках дитячої вікової групи (10–14 років) простежується перевага за хлопчиками, що було нетиповим для суспільства того часу. Ймовірно, причиною була недореєстрація дівчаток. Також на перевагу хлопчиків у такій віковій категорії могла вплинути наявність останніх серед служителів та шпитальних.

Таблиця 4.

Коефіцієнт фемінізації

Вікова група	0-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	>70
Парафії Покров- ської церкви м. Батурин	106.1	106.3	73.97	117.5	122.6	101.8	122.5	89.2	116.6	142.3	212.5	57.1	125.0	400.0	400.0
Типові дані	102,3	102,4	102,8	103,3	103,9	104,7	105,6	106,2	105,2	104,0	101,0	97,2	92,9	88,5	78,8

Неоднаковою була ситуація і в групах працездатного віку. Жінки переважали в більшості вікових груп: 15–19, 20–24, 25–29, 30–34, 40–44, 45–49, 50–54. Тільки у вікових категоріях: 35–39 та 55–59 переважають чоловіки. Такі коливання були пов'язані із трудовою міграцією населення (приплив до міста жінок-наймичок – найбільш мобільної групи, які працювали порічно або посезонно), військова діяльність чоловіків, смертність серед жінок дітородного віку. У групах віком від 60 до 70 років знову спостерігається збільшення чисельності жінок. Це можна пояснити природнім зростанням рівня смертності чоловіків. Крім цього, населення Батуринської сотні було учасниками подій Північної війни 1700–1721 рр., російсько-турецької війни 1735–1739 рр., що в сукупності позначалося не найкращим чином на популяції мешканців цієї адміністративної одиниці.

Далі визначимо сімейну структуру парафіян Покровської церкви. На основі даних двох таблиць охарактеризуємо сімейний стан населення. Загалом серед чоловіків нараховувалося 317 неодружених осіб, 201 – одружених та 7 вдівців. Як впливає із підрахунків, у парафії серед чоловіків зовсім не було одружених у віці 15–19 років. Перший шлюб переважна частина чоловіків укладала у віці 20–29 років. Наймолодшим одруженим чоловіком серед парафіян батуринської церкви був Матвій Дроб'язко. На час укладання документа йому виповнилося 20 років, а його дружині Агафії Лук'янівні – 19 років. Дітей родина ще не мала³¹.

²⁹ Анрі Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. Москва, 1997. С. 27–29.

³⁰ Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: Видавництво «К.І.С.», 2016. С. 83.

³¹ ДАЧО, ф. 679, оп.1, спр. 1518, арк 322 зв.

Для з'ясування проблеми середнього віку вступу в перший шлюб звернемося до методики, запропонованої французькими вченими Л. Анрі та А. Блюмом. Знаючи у кожній віковій групі до 50 р. частку тих парафіян, які не взяли шлюб – C , спробуємо вирахувати середній вік вступу мешканців у перший шлюб – i . Обчислення здійснимо за такою формулою:

$$i = 10 + \frac{5(C_{10-14} + C_{15-19} + C_{20-24}) - 40C_{50}}{1 - C_{50}}$$

За нашими даними, середній вік вступу в перший шлюб для чоловіків парафії Покровської церкви становив:

$$i \approx 10 + \frac{5(1 + 0.735 + 0.226 + 0.125 + 0.071 + 0.41) - 0}{1 - 0} = 25.9$$

Отже, середній шлюбний вік становив 25,9 року. Для порівняння, згідно з дослідженнями І. Сердюка та Ю. Волошина, середній вік вступу в шлюб для чоловіків у Переяславі становив 25,7 року, а в Полтаві – 28,1 р.³². Тобто, вирахований показник для чоловіків є типовим і збігається з показниками тогочасних міст Гетьманщини. Також він є наближеним до «європейського типу шлюбності», концепцію якого розробив Джон Хайнал. Він характеризується більш пізнім вступом у шлюб та більшою часткою осіб, які не перебували у шлюбі³³.

Далі охарактеризуємо групу неодружених чоловіків парафії Покровської церкви. Серед працездатного чоловічого населення нараховувалось 116 неодружених осіб. Привертає увагу, що з них 4 козаків, 12 представників проміжних груп, 3 чоловіків духовного стану та 1 школяр залишалися неодруженими у віковій категорії 25–44 роки. Настаршими неодруженими чоловіками у парафії Покровської церкви були Антон Нікітов – слуга, який мешкав у дворі Андрія Покотилова, якому на час розпису виповнилося 42 роки³⁴, та козак Мойсей Лемешко – 37 років³⁵. У категорії чоловіків, старших 45 років, неодружених не було виявлено.

Невелику групу парафіян становили вдівці – 7 осіб. Найбільше їх було серед козаків. Двоє чоловіків одвоїли у молодому віці – від 35 до 44 років. Решта стали вдівцями у більш старшій віковій категорії – від 55 до 64 років. Безперечно, чоловіки цієї категорії могли одружитися вдруге, що не заборонялося й церквою. Тим більше, вони часто були змушені виховувати своїх малолітніх дітей. Наприклад, посполитий Яків Тимченко, який був удівцем у 36 р., сам опікувався двома дітьми: 4-річним Василем та 6-річною Євдокією³⁶.

Тепер охарактеризуємо сімейний стан жінок. Серед парафіянок Покровської церкви нараховувалось 306 незаміжніх, 201 заміжня та 66 вдів. За підрахунками автора, частина батуринських жінок брали перший шлюб у віці 15–19 р. Однак їхній відсоток серед шлюбних пар був невеликим. Удалося зафіксувати наймолодшу заміжню представницю парафії Покровської церкви – Марину із козацького стану, – яка була дружиною Федора Марченка. На час розпису дівчині виповнилося всього лише 14 років, а її чоловіку – 22 р. Дітей у їхній родині ще не було³⁷. Загалом такі ранні шлюби в Гетьманщині є швидше винятком, ніж правилом. Наприклад, ранній шлюбний вік був характерним для розкольників Стародубського полку, де дівчат видавали заміж раніше 15-літнього віку. Хоча допустимий церквою вік для укладання шлюбу становив 13 років³⁸.

³² Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: Видавництво «К.І.С.», 2016. С. 165–166.

³³ Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. С. 145–146.

³⁴ ДАЧО. Ф. 679. Оп.1. Спр. 1518. Арк. 313 зв.

³⁵ Там само. Арк. 317 зв.

³⁶ Там само. Арк. 322 зв.

³⁷ Там само. Арк. 315 зв.

³⁸ Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-де-

Порівнюючи середній шлюбний вік із отриманими показниками для чоловіків, вирахуємо його й для жінок. Спочатку визначимо показник остаточної безшлюбності, який дорівнює показникові безшлюбності у 50 років. Адже можливість взяти вперше шлюб зменшується відповідно до зростання віку і стає мінімальною у 50 років. За методикою французьких учених Л. Анрі та А. Блюма підрахуємо число осіб, які залишилися поза межами шлюбу в 45–49 та 50–54 роки за формулою:

$$C_{50} = \frac{3+1}{31+32} \times 100 \approx 6.35$$

Таким чином, 6 із 100 жінок парафії Покровської церкви м. Батурина у середині XVIII ст. жодного разу за своє життя не виходили заміж. Отримані дані таблиці 3 дозволять вирахувати середній вік вступу жінок у перший шлюб. Підрахуємо його знову ж за формулою:

$$i \approx 10 + \frac{5(0.98+0.952+0.442+0.106+0.152+0.043+0.153+0.096+0.031+0.169) - 40 \cdot 0.063}{1 - 0.063} = 23.9$$

Отже, середній шлюбний вік жінок парафії становив 23,9 року. Наприклад, згідно з дослідженнями І. Сердюка, середній вік вступу жінок у Переяславі становив 22,3 року. Показник для жінки Батурина відповідає європейському шлюбному віку, тобто є вищим за 23 роки³⁹.

Тепер проаналізуємо категорію незаміжніх жінок. Серед парафіянок працездатного віку в шлюбі не перебувало 117 осіб. Привертає увагу, що більшість з них залишалися незаміжніми у віковій категорії 25–59 р.: на перших позиціях перебували жінки з проміжних груп (найбільше серед наймичок та дворових людей) – 13 представниць. Далі трапляються незаміжні серед родин посполитих – 7 осіб. Окрім них, потенційними нареченими серед парафіянок Покровської церкви було 3 дівчини із козацьких родин та 1 – із домогосподарства цехових майстрів.

З усіх незаміжніх загалом 27 представниць належали до молодшої вікової групи (віком 20–24 р.), 20 входили у групу ризику жіночої самотності (віком від 25 до 49 р.) та 3 жінки були «старими дівами» (особи старші 50 р.). Найстаршою незаміжньою серед жінок була Мотрона Сіренко. На час розпису їй виповнилося 56 р.⁴⁰

Далі охарактеризуємо групу вдів, яких нараховувалося 66 осіб. Вони становили помітну частку серед жінок парафії. Привертає увагу, що вдови були зафіксовані серед представниць працездатної вікової категорії 25–59 р. Наймолодшою вдовою, зафіксованою в сповідних розписах, була «служителька» Федора Пороховського Варвара Василівна. На час укладання розпису їй виповнилося 25 років. Кількість вдів можемо пояснити різними причинами. Дослідник І. Сердюк вважає, що це було пов'язано із вищим рівнем смертності чоловіків, різницею у віці між подружжям, при якій чоловіки помирали першими, а також порівняно більшими шансами вдівців на укладення повторного шлюбу⁴¹. Крім цього, як впливає зі сповідних розписів, значна частина вдів була серед представниць проміжних груп – наймичок, дворових людей, підсусідків та шпитальних, що також не могло не впливати на загальну чисельність.

Найбільше подружніх пар нараховувалося серед посполитих – 73 та козацького стану – 67. Підрахунки засвідчують, що одружені чоловіки мали перевагу в 10 вікових категоріях (від 25 до 70 р.), а заміжні жінки – у 6 (від 20 до 49 р.). Найбільший

мографічний аспект). Полтава: АСМІ, 2005. С. 187–188.

³⁹ Сердюк І. Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. С. 145–146.

⁴⁰ ДАЧО. Ф. 679. Оп.1 Спр. 1518. Арк. 323 зв.

⁴¹ Сердюк І. Вдівці і вдови у Румянцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз). *Краєзнавство*. 2008. № 1–4. С. 175–181.

відсоток одружених чоловіків припадав на осіб 25–29 років і жінок – також на вікову групу 25–29 р. Тобто молоді люди були найбільш «активними» у створенні родин на шлюбному ринку.

Заміжні жінки парафії Покровської церкви переважно мали незначну вікову різницю зі своїми чоловіками. У парафії нараховувалась 201 подружня пара. Переважали подружжя, де чоловік був старшим дружини на 1–5 років. Таких пар було зафіксовано 126. На другому місці перебували подружні пари, де різниця між чоловіком та дружиною становила 6–10 років – 51. Траплялися подружжя, де чоловік був старшим своєї дружини на 11–19 років – 8 пар. Також удалося зафіксувати й подружжя із різницею у 20 років, яких у парафії нараховувалось 4 пари. Крім цього, виявлено 6 подружніх пар, де чоловік і дружина були ровесниками. Але не у всіх випадках чоловік був старшим своєї дружини. У парафії зафіксовано 6 пар, де старшою виявилася дружина. Наприклад, дячок Покровської церкви Євстафій Яремович був молодшим своєї дружини на 12 років⁴².

Отже, аналіз даних сповідних книг дозволив визначити особливості соціальної структури та демографічну характеристику населення гетьманської столиці Батурина середини XVIII ст., а саме – тієї її частини, яка входила до складу парафії церкви Покрови Пресвятої Богородиці. За сповідними розписами 1757 р. вдалося встановити, що з-поміж чотирьох батуринських церков Покровська парафія міста була найбільшою, оскільки нараховувала 1098 осіб. З огляду на те, що переважну більшість населення Батурина становили особи працездатного та дитячого віку, його мешканців можна віднести до демографічно молодого населення. Попри деяку недосконалість тогочасного обліку, очевидним є факт, що у статевому співвідношенні переважали жінки, і це було звичним явищем для міст XVIII ст. У шлюбній структурі населення перевага була за одруженими. Переважно не перебували у шлюбі представники молодших вікових категорій, які, в свою чергу, мали всі шанси на укладання шлюбу в майбутньому. Частка вдів і вдівців у структурі населення була найменшою. Значний вплив на соціальну та статево-вікову структуру мешканців парафії Покровської церкви мала трудова міграція, приплив населення з інших місцевостей, а також втрата частини мешканців у результаті хвороб чи через участь у військових походах тощо. Отримані результати відповідають загальним тенденціям, характерним для ранньомодерних міст Гетьманщини.

References

- Anry, L., & Blium, A. (1997). *Metodika analiza v istorycheskoi demohrafiі*. Moscow, Russia: RGTU.
- Borodenko, O. (2012). Statevo-vikova struktura s. Zhuky Horodovoi sotni Poltavskoho polku v druhiі polovyni XVIII st. (za materialamy spovidnykh rozpysiv). *Kraieznavstvo*, 3, 55.
- Bondar, O. (2019). Baturyn: fortyfikatsii ta miska struktura. Chernihiv, Ukraine.
- Vozniak M. (1938). Benderska komisiiі po smerti Mazepy. *Pratsi ukrainskoho naukovoho instytutu* (Warsaw), 46, 106–138.
- Voloshyn, Yu. (2005). Rozkolnytski slobody na terytorii Pivnichnoi Hetmanshchyny u XVIII st. (istoryko-demohrafichnyi aspekt). Poltava, Ukraine: ASMI.
- Voloshyn, Yu. (2016). Kozaky i pospolyti: miska spilnota Poltavy druhoi polovyny XVIII st. Kyiv, Ukraine: «K.I.S».
- Hurzhiі, O., & Orlyk V. (2012). Seliany Ukrainy ta yikh opodatkovannia v XVII – seredyni XIX st. Bila Tserkva, Ukraine: Vyd. Pshonkivskiyi O. V.
- DACHO (Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti). F. 679. Op.1 Spr. 1518. P. 365.
- DACHO. F. 679. Op. 5. Spr.18. P. 62.
- Fylaret (Humylevskiyi). (1874). Istoriko-statisticheskoe opisanie Chernihovskoi eparkhii. (Vol. 6) Chernihiv, Russian Empire: Chernyhovskaia zemskaiі typohrafiya.

⁴² ДАЧО. Ф. 679. Оп.1 Spr. 1518. Арк. 311 зв.

Kazimirov, D. (2017). Sotsialna struktura ta demohrafichna kharakterystyka naselennia m. Meny v seredyni XVIII st. Sivershchyna v istorii Ukrainy: Zb. nauk. pr. (Vol. 10). Kyiv, Ukraine: Hlukhiv, 195.

Kiiashko, L. (2008). Baturyn na svitlynakh kintsia XIX – pochatku XX st. Baturynska starovyna: zb. nauk. prats, prysviach. 300-littiu Baturynskoi trahedii. Kyiv, Ukraine: Vydavnytstvo im. O. Telihy, 457.

Kryvosheia, I. (2015). Znachne tovarystvo viiskove Nizhynskoho polku na etapi perekhodu do stal'nykh chyniv neuriadovoi starshyny (kinets XVII – persha chetvert XVIII st.). *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 3–9.

Lazarevskiy, A. (1893). Opisanie staroi Malorossii. Materialy dlia istorii zaseleniia, zemlevladieniia i upravleniia. Polk Nezhynskii. (Vol. 2) Kyiv, Russian Empire : Typ. K. N. Mylevskoho.

Sytyi, I. (Ed.) (2005). Mazepyna knyha. Chernihiv, Ukraine: TsNTEI.

Mytsyk, Yu., & Tarasenko, I. (2014) Opys Baturyna v klasychnii pratsi O.M. Lazarevskoho. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 364–372.

Mytsyk, Yu. (2017). Urodzhentsi Baturynskoi i Borzenskoi sotni – studenty Kyievo-Mohylianskoi akademii. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 171–172.

Miakotyn, V. (1926). Ocherki sotsialnoi istorii Ukrainy v XVII–XVIII vv. (Vol. 1) Prague, Czechoslovak Republic: Vataha i plamia. 3.

Pavlenko, S. (2008). Perepys Baturyna 1666. *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura*, 3, 39–41.

Pavlenko, S. (2019). Baturynska fortetsia. Kyiv, Ukraine: Mystetstvo.

Saienko, N. (2016). Kozatski rodyny Baturyna druhoi polovyny XVIII st. za danymy Heneralnogo opysu Livoberezhnoi Ukrainy. *Kraieznavstvo*. 1-2, 117.

Serdiuk, I. (2008). Vdivtsi i vdovy u Rumiantsevskomu opysi Pereiaslava (istoryko-demohrafichniy analiz). *Kraieznavstvo*. 1–4, 175–181.

Serdiuk I. (2011). Polkovykh horodov obyvateli: istoryko-demohrafichna kharakterystyka miskoho naselennia Hetmanshchyny druhoi polovyny XVIII st. Poltava, Ukraine: TOV «ASMI».

Sytyi, I. (1995). Baturyn u pershii chetverti XVIII st. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 65–73.

Kharmak, M. (2016). Vynokurnyi promysel Baturyna XVII–XVIII st. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv–Hlukhiv. 9, 225–228.

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, misto Kyiv. F. 51. Op. 3. Spr. 3621. P. 4

Солдато́ва Ка́ріна Олекса́ндрівна – старший науковий співробітник відділу археології Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (вул. Гетьманська, 74, м. Батурин, 16512, Україна).

Soldatova Karina O. – senior researcher at the Department of Archeology of the National Historical and Cultural Reserve “Hetman’s Capital» (74 Hetmanska Street, Baturyn, 16512, Ukraine).

E-mail: karina_soldatova@ukr.net

HISTORICAL DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF THE PARISH OF THE BATURYN CHURCH OF INTERCESSION (USING CONFESSIONAL REGISTERS OF 1757)

Much research has been devoted to social life of Ukraine in XVIII century; however, there is little information available on the structure of population of its capital, namely the city of Baturyn. For that reason, the purpose of the article is to compare demographic situation in Baturyn and in the whole Ukraine, establishing the age, sex and marital status

distribution of the population. To gain this aim, we examine the confessional registers of the Baturyn churches. The analysis is based on historical and demographic methods.

In XVIII century Baturyn had four churches. For the analysis of the structure of the population, a sample was taken on the basis of the Church of Intercession. Confessional registers of this church are now stored in the State Archive of Chernihiv. The source describes the following estates: clergy, military, peasants, corporation artisans, intermediate groups and urban outcasts.

Initially, we estimate the number of residents of the parish of the church. In 1757, it reached 1098 people. Among them the peasants' estate dominated. Age distribution tends to be such that groups of able-bodied people in age from 15 to 59 years were dominant. The second place took a children's age group. And the last position took people over 60 years old. The latter group consisted of 19 people.

After that, we analyzed the sex distribution of the population. We establish the sex ratio and the feminization coefficient. The latter one is 109.1%. This metric is within general limits. But according to the confessional registers, women did not dominate in all age groups. Among children there were more men, but able-bodied and old-aged groups accounted for more women.

Then, we defined the family structure of the population. According to the confessional registers in Baturyn there were 317 single men and 306 women, 201 married men and 201 women, 7 widowers and 66 widows. The most single was among the peasants. The average marriage age was 25.9 years old for men, and 23.9 years old for women. Also, many of women were much younger than their husbands, and the age difference could reach 10-20 years. Note that many men in the city became widowers at a fairly young age, which was due to the high mortality of women during childbirth. Many widows were also pretty young and able-bodied.

Thus, the source considered is informative. We conclude that in 1757 population of Baturyn was young by the level of demographic aging. In the structure of the population the main part was married. Single people belong mostly to younger age groups, and therefore had all chances for marriage. The widowers and widows took the smallest in the population structure. And finally we infer that in period mentioned the city had good prospects for further development, and had the same demographic characteristics as others cities of early modern period in Hetmanate.

Key words: confessional registers, structure of population, feminization, the Church of Intercession, Baturyn.

Дата подання: 2 травня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 25 червня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Солдато́ва К. Істори́ко-демографі́чна ха́ракте́ристика парафія́н церкви́ Покро́ви Пресвято́ї Богоро́диці́ мі́ста Бату́рина (за спо́відни́ми розпо́сами 1757 ро́ку). *Сіве́рянський літопис*. 2020. №3. С. 15–27. DOI: 10.5281/zenodo.3949735.

Цитування за стандартом APA

Soldatova, K. (2020). Istoryko-demohrafichna kharakterystyka parafian tserkvy Pokrovy Presviatoi Bohorodytsi mista Baturyna (za spovidnymi rozpysamy 1757 roku) [Historical demographic characteristics of the Baturyn Church of Intercession (using confessional registers of 1757)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, 15–27. DOI: 10.5281/zenodo.3949735.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 279.99-9 Катакомбна церква «192/197»

Віталій Шуміло

ЄПИСКОП ГЛУХІВСЬКИЙ ТА НІЖИНСЬКИЙ ДАМАСКІН (ЦЕДРИК) ЯК ОДИН ІЗ ГОЛОВНИХ ІДЕОЛОГІВ ІПЦ В УКРАЇНІ

DOI: 10.5281/zenodo.3949775

© В. Шуміло, 2020. CC BY 4.0

Метою статті є написання біографії одного з відомих і авторитетних церковних діячів Чернігівщини періоду 1920–1930-х рр. єпископа Дамаскіна (Цедрика) як одного з ідеологів та засновників Істинно-Православної (або інакше – Катакомбної) Церкви в Україні та, зокрема, на Чернігівщині. **Методи** дослідження добиралися відповідно до мети та базуються на принципі історизму. Застосовані методи історіографічного аналізу та синтезу, проблемно-хронологічний, ретроспективний та порівняльний методи. **Новизна** роботи полягає в тому, що вперше розглянуто життєвий шлях єпископа Дамаскіна не тільки як церковного діяча або мученика за віру, який жив в епоху переслідування православної Церкви в СРСР, але саме як одного з головних ідеологів та засновників Катакомбної Церкви. Розглянуто розвиток світоглядних поглядів єпископа Дамаскіна, що призвели його до переконання в тому, що компроміс православної Церкви з радянською владою в питаннях віри неможливий, а єдиний шлях для збереження внутрішньої свободи Церкви в умовах знищення в СРСР свободи віросповідання – перехід на нелегальне становище, – «в катакомби».

Висновки. Єпископ Дамаскін (Цедрик) був ідейно близький до видатних ієрархів ХХ ст.: митрополитів Антонія (Храповицького), Кирила (Смирнова), Петра (Полянського), архієпископів Антонія (Абашидзе), Андрія (Ухтомського), Пахомія (Кедрова) та ін. Він приклав багато зусиль для захисту православної Церкви від «обновленства», зокрема, в Чернігівській єпархії, одним із перших православних архієреїв засудив політику митрополита Сергія (Страгородського) щодо підпорядкування Церкви радянській атеїстичній державі. Саме єпископ Дамаскін зумів налагодити зв'язок з Місцєблюстителем патріаршого престолу митрополитом Петром (Полянським), який перебував на засланні, і з'ясувати позицію першоієрарха щодо «сергіянства». Разом з митрополитом Кирилом (Смирновим) він розробив основи ідеології Катакомбної Церкви в СРСР.

Ключові слова: митрополит Петро (Полянський), митрополит Кирил (Смирнов), митрополит Сергій (Страгородський), архієпископ Пахомій (Кедров), єпископ Дамаскін (Цедрик), ігумен Лаврентій (Проскура), Істинно-Православна Церква, Катакомбна Церква, сергіянство, ісихазм, Чернігівська єпархія, Чернігівщина.

Однією з найцікавіших постатей Руської Церкви першої половини ХХ ст. є єпископ Глухівський та Ніжинський Дамаскін (Цедрик). Багатогранно обдарована людина, він був одним із тих архіпастирів, які своєю ученістю, душевною глибиною і теплотою віри залучали до себе і до Церкви велику кількість людей і склали на початку століття своєрідний богословсько-місіонерський гурток, до якого входили архієпископи Антоній (Храповицький), Феодор (Поздєєвський),

Іларіон (Троїцький), Пахомій (Кедров) та інші. Це коло однодумців розпочало нову епоху в історії православної Церкви кінця XIX – початку XX ст., для якої характерний поглиблений інтерес до догматичного богослів'я, відхід від схоластики, створення місій серед азійських і північних народів і гаряче жадання проповіді. Саме в цю епоху створюється величезна кількість наукових праць, написаних духовними особами, таких, що залучають до Церкви молоду і талановиту інтелігенцію. Архіпастирі, які створили це коло вченого духовенства, мали не лише інтелектуальні, місіонерські й богословські здібності, але й незвичайну мужність, оскільки більшості з них судилося провести велику частину життя у в'язницях і таборах, прийняти мученицьку смерть. Ця ж доля чекала і єпископа Дамаскіна. З 1981 р. ми знаємо єпископа Дамаскіна (Цедрика) як прославленого Церквою священномученика¹.

Єпископ Дамаскін (світське ім'я Дмитро Дмитрович Цедрик) народився 29 жовтня 1878 р. у м. Маяки Одеського повіту Херсонської губернії (нині с. Маяки Біляївського району Одеської області) у родині бідного поштового службовця². Всього у батьків було семеро дітей: п'ятеро синів і дві дочки. Старші сини – Микола і Дмитро – пішли вслід за своїм дідом за матір'ю: здобули духовну освіту і прийняли священницький сан.

У 1887 р. Дмитро вступив до Херсонського духовного училища, після закінчення якого в 1893 р. «по першому розряду» був зарахований до першого класу Одеської духовної семінарії³. У цей час на другому курсі семінарії навчався його брат Микола⁴.

Одеську семінарію Дмитро вимушений був залишити, оскільки важке матеріальне становище сім'ї не дозволяло дати освіту відразу обом синам. Після цього Дмитро вступив на навчання до Херсонської вчительської семінарії (щось на зразок сучасних педагогічних училищ). Вчительські семінарії того часу ставили собі за мету «дати педагогічну освіту молодим людям усіх станів православного сповідання, що бажають присвятити себе вчительській діяльності в початкових училищах»⁵. Освіта у вчительських семінаріях була безкоштовною, а вихованці, якщо мали потребу, навіть отримували стипендію, за умови, що після закінчення семінарії вони пропрацюють не менш 4-х років учителями в одній із початкових шкіл. Для вихідців з бідних сімей, яким був Дмитро Цедрик, це ставало великою підмогою, проте існував і свій мінус: випускники вчительських семінарій не мали права вступати до вищих навчальних закладів.

¹ Див.: Список Новомучеников и Исповедников Российских: Утвержден Архиерейским Собором Русской Православной Церкви за границей в 1981 г. *Троицкий Православный Русский Календарь* на 1995 г. Джорданвилл, Нью-Йорк: Изд. Свято-Троицкого монастыря, 1994.

² Польский Михаил, протопресв. Новые мученики Российские. Первое собрание материалов. Нью-Йорк, 1949. С. 157; Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Епископы исповедники. Сан-Франциско, 1971. С. 36; Концевич Е. Схиигумения София, Настоятельница Покровского монастыря в Киеве. 1873–1941. Форествилл, Калифорния: Свято-Ильинское издание, 1976. С. 43; Andreyev Ivan. Russia's catacomb saints. Platina, California: Saint Herman of Alaska press, 1982. Р. 210; Житие и страдания новосвященномученика епископа Дамаскина Глуховского (по книге протопресвитера Михаила Польского «Новые Мученики Российские» и по иным малым свидетельствам). *Вестник Германской епархии Русской Православной Церкви за границей (Мюнхен)* (далі – *Вестник*). 1991. № 4. С. 7; Косик О. В. Истинный воин Христов: Книга о священномученике епископе Дамаскине (Цедрике). Москва: Изд-во ПСТГУ, 2009. С. 11.

³ Косик О. В. Указ. соч. С. 12.

⁴ Микола Дмитрович Цедрик закінчив семінарію у 1898 р. «по второму разряду». Див.: Разрядный список учеников VI класса Одесской духовной семинарии, окончивших курс учения в 1898 г. *Випускники Одеської духовної семінарії 1865, 1867, 1869–1871, 1883–1884, 1886–1891, 1893–1898, 1900, 1905, 1909, 1915–1917 гг.* [Електронний ресурс]. URL: <http://odessachurches.net.ua/seminar.htm>. У 1898 р. став псаломщиком, у 1900 – прийняв сан священника, служив у храмі Святителя Миколи в с. Остапівка Привольнянської волості Херсонського повіту Херсонської губернії (нині – Генічеський район Херсонської області). Див.: Справочная книга Херсонской епархии. Одесса: Изд. Херсонской консистории, 1906.

⁵ Косик О. В. Указ. соч. С. 13.

У вчительських семінаріях викладалися арифметика, геометрія, географія та природознавство, російська та церковнослов'янська мови, всесвітня та російська історія, Закон Божий, чистописання й малювання, основи педагогіки, а в Херсонській семінарії викладали ще й садівництво, яке давало основи агрономічних знань. Останній предмет особливо згодився єпископові Дамаскіну під час заслання у Туруханський край, де йому довелося застосувати свої знання агронома⁶.

Після закінчення семінарії Д. Цедрик працював учителем народної школи в м. Береславль Херсонської губернії⁷. Проте бажання служити священиком не покидало його. У 1900 р. Д. Цедрик вступає на 2-х річні місіонерські курси при Казанській духовній академії. Завданням курсів була богословська та педагогічна підготовка православних місіонерів для проповіді християнства серед азійських народів, що сповідають іслам, буддизм, ламаїзм та ін. Окрім богословських дисциплін, на курсах вивчалися також мови тих народів, серед яких повинна була вестися проповідь: бурятська, калмицька, монгольська та ін.

Начальником курсів у цей час був архімандрит Андрій (Ухтомський), майбутній єпископ Уфимський, один із засновників у 1930-ті роки Істинно-Православної (Катакомбної) Церкви. Головою педагогічної ради – відомий вже у той час ректор академії, видатний богослов, пастир і молитвенник, єпископ Антоній (Храповицький), майбутній митрополит Київський і Галицький. Єпископ Антоній мав особливий пастирський педагогічний дар збирати довкола себе обдаровану молодь, запалювати в їх душах вогонь щирої віри і бажання послужити проповіді християнства. Він, по суті, і створив у Руській Церкві явище, яке увійшло в історію під назвою «вчене чернецтво»⁸.

З кола його учнів вийшло понад сорок майбутніх архієреїв, не говорячи вже про безліч архімандритів, ігуменів та ієромонахів. Майже всі з них після Жовтневого заколоту 1917 р. прийняли мученицьку смерть. Між іншим, троє його учнів – Василій (Богоявленський), Пахомій (Кедров) і Дамаскін (Цедрик), випускники Казанської академії, у різний час були єпископами на Чернігівській кафедрі. Всі троє стали мучениками за віру.

Ми не випадково так детально зупинилися на особі Антонія (Храповицького). Під час навчання на місіонерських курсах Казанської академії Д. Цедрик близько зійшовся з єпископом Антонієм⁹, під його впливом 9 червня 1902 р. прийняв чернечий постриг з ім'ям Дамаскін, на честь преподобного Іоана Дамаскіна (бл. 675 – 780 рр.), видатного богослова і вчителя Церкви. Особа єпископа Антонія, а головне – його вчення про співстрадницьку любов і пастирство¹⁰ справили на майбутнього священномученика Дамаскіна великий вплив. Віднині все його подальше життя пройде в проповіді християнства і в служінні людям.

Тут само в Казані Дмитро товаришував з відомим філософом і богословом, професором академії Віктором Івановичем Несмеловим¹¹, спілкування з яким дало

⁶ Польський Михайл, протопресв. Указ. соч. С. 156; Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 36; Концевич Е. Указ. соч. С. 43.

⁷ Косик О. В. Указ. соч. С. 13.

⁸ Докладніше про це явище в Руській Православній Церкві див.: Никон (Рклицкий), архієп. Жизнеописание блаженнейшего Антония, митрополита Киевского и Галицкого. Нью-Йорк: Изд. Северо-Американской и Канадской епархии, 1956. Т. 1., 1957. Т. 2; Письма Блаженнейшего Митрополита Антония (Храповицкого) / Сост. и авт. жизнеописания архієп. Лавр (Шкурло). Джорданвилл, Нью-Йорк: Изд. Свято-Троицкого монастыря, 1988.

⁹ Вестник. 1991. № 4. С. 7.

¹⁰ Див., наприклад: Антоний (Храповицкий), митроп. Учение о пастыре, пастве и об исповеди / Под ред. архієп. Никона (Рклицкого). Нью-Йорк: Изд. Северо-Американской и Канадской епархии, 1966; Он же. Нравственное учение Православной Церкви / Под ред. архієп. Никона (Рклицкого). Нью-Йорк, 1967; Он же. Догмат искупления / Под. ред. А. Г. Шатиловой. Москва, 2002.

¹¹ Свідчення Всеволода Петровича Ващенко, який близько знав єпископа Дамаскіна (Цедрика). Лист В. П. Ващенко до В. В. Шуміла від 22. 07. 1998 р., з архіву автора. Проф. В. І. Несмелов народився у

можливість майбутньому місіонерові і проповідникові пізнати не лише глибини християнського богослів'я, але й психології людської особистості. В. І. Несмелов був автором праць з філософської антропології, що відкрили новий напрям у релігійній філософії і богослів'ї¹². За благословенням єпископа Антонія проф. В. І. Несмелов організував у Казані філософський гурток, членом якого стає Д. Д. Цедрик.

Після закінчення курсів 10 червня 1902 р. монаха Дамаскіна рукопокладено в сан ієродиякона, а 30 червня – в сан ієромонаха. 26 жовтня 1902 р. єпископ Забайкальський і Нерчинський Мефодій (Герасимов) призначив ієромонаха Дамаскіна завідуючим Читинським місіонерським училищем¹³.

Проте молодому місіонерові було недостатньо педагогічної діяльності в училищі. 15 листопада 1903 р. Дамаскіна призначено місіонером до Агінського та Іргенського станів Забайкалля, що були населені бурятами та тунгусами. Знаючи бурятську мову, він займався перекладами богослужбових текстів на бурятський, організував з навернених у християнство бурятів церковний хор.

Агінський стан розташований поряд з Монголією, кордони якої були відкриті тоді для підданих Російської імперії. У цій місцевості, за переказами, народився Чингісхан, і тому вона шанувалася місцевим населенням як священна. Ієромонах Дамаскін часто відвідував монгольські поселення, ламаїстські та буддійські монастирі з метою вивчення монгольської мови, вдачі, звичаїв монголів та їх релігії. Добре вивчивши мову і звичаї монголів, він написав доповідну Записку, по суті, розроблений у найдрібніших деталях проєкт «До питання про можливість православної місіонерської діяльності в Монголії»¹⁴. На жаль, російсько-японська війна і революційне сум'яття, що послідувало за нею в імперії, не дозволили здійснити цей проєкт. Держава була заклопотана іншими проблемами. Місіонерська проповідь серед монголів трималася винятково на ентузіазмі таких людей, як о. Дамаскін¹⁵.

Тут, на кордоні з Монголією, знайшов застосування й інтерес Дамаскіна до наукової роботи. Для глибшого вивчення східних мов (зокрема китайської, оскільки Китай межував як із Росією, так і з Монголією) ієромонах Дамаскін вступив до Владивостоцького Східного інституту¹⁶. Одночасно він працював учителем співу і законовчителем у Владивостоцькій чоловічій гімназії та служив настоятелем

1863 р. в сім'ї сільського священика, закінчив Саратовську духовну семінарію та Казанську духовну академію, з 1898 р. – професор кафедри метафізики Казанської академії. Пережив глибоку сімейну драму – його старший син Валентин став чекістом, брав участь в оскверненні православних храмів. У 1920-ті рр. В. І. Несмелов організував на своїй квартирі релігійний гурток з колишніх викладачів академії. У 1931 р. був заарештований у справі про «контрреволюційну церковно-монархічну організацію». Звинувачення: брав участь у створенні релігійної організації «істинно-православна церква». За статтею 58-11 засуджений на заслання до Казахстану. Помер у червні 1937 р.

¹² Див. його основні праці в цій галузі: Догматическая система святого Григория Нисского. Казань, 1887; Вопрос о смысле жизни в учении новозаветного Откровения. *Православный собеседник (Казань)*. 1895. № 6–7; О цели образования. *Православный собеседник*. 1898. № 2; К вопросу о цели образования (ответ критику...). *Православный собеседник*. 1900. № 1; Наука о человеке: в 2 т. Казань, 1905; Вера и знание с точки зрения гносеологии. Казань, 1913.

¹³ Косик О. В. Указ. соч. С. 14–15.

¹⁴ Там же. С. 16–20.

¹⁵ В архіві Васи́ліси Андріївни Цедрик (м. Москва) зберігаються книги з бібліотеки єпископа Дамаскіна з історії, географії та етнографії різних азійських народів, пов'язані з його місіонерською діяльністю. Навіть те, що удалося зберегти з його великої бібліотеки, говорить про глибокі наукові пізнання владика в цих галузях, у тому числі в лінгвістиці: «сохранилась рукописная книга на маньчжурском (предположительно) языке с пометками и переводом некоторых фрагментов текста, сделанными Владыкой, точнее, тогда еще Дм. Дм. Цедриком. На форзаце сохранился автограф: Д. Д. Цедрикъ 1902 годъ». – Повідомлення Галини Анатоліївни Цедрик. Лист Г. А. Цедрик до В. В. Шуміла від 04. 12. 2011 р., з архіву автора.

¹⁶ У спогадах про єпископа Дамаскіна цей інститут інколи помилково називають «Інститут східних мов у Казані», оскільки в Казанській академії владика вивчав мови азійських народів, що населяли Російську імперію. Див., напр.: Польский Михаил, протопресв. Указ. соч. С. 157; Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 36.

церкви при Східному інституті. «З Владивостока о. Дамаскін часто виїжджав до Монголії з науковими та місіонерськими цілями, відвідував буддійські монастирі», – пише сучасний дослідник біографії єпископа Дамаскіна О. В. Косик¹⁷.

Під час однієї з таких поїздок у 1908 р. в одному з буддійських монастирів він знайшов давній рукопис монгольською мовою (який, у свою чергу, був перекладом древньої тибетської книги, що входить до священного кодексу буддійських книг). Рукопис мав присвячення «блаженнійшій країні Сукаваді», яку о. Дамаскін охарактеризував як «буддійський рай». Це було безперечне наукове відкриття Дамаскіним давньо-буддійського вчення про рай. Вивчення рукопису вилилося у наукове дослідження на цю тему, з перекладом з монгольської на російську мову самого рукопису і складанням словника релігійних буддійських термінів. Працюючи над перекладом і словником, ієромонах Дамаскін переслідував не лише наукові, але й місіонерські цілі: головним призначенням його праці мала бути місіонерська проповідь серед монгольських і китайських буддистів. Робота отримала високу оцінку відомого вченого-монголознавця, професора Владивостоцького Східного інституту Г. Ц. Цибікова¹⁸. На жаль, це дослідження й досі не надруковано¹⁹.

Приблизно у ці роки, вивчивши китайську мову, він відправився місіонером в м. Бейгуань при Православній Місії в Пекіні²⁰. Вже сам цей вчинок говорить про сильний характер і мужність о. Дамаскіна, адже саме Бейгуань – великий житловий район у Пекіні, населений наверненими у християнство китайцями – став епіцентром так званого «боксерського повстання».

Це одна з маловідомих сторінок Православної Духовної Місії в Китаї. Повстання іхетуаней, в європейській історичній літературі відоме як «боксерське повстання», сталося в 1900 р. – свого роду переломному році в історії Китаю. За своєю суттю це був фанатичний релігійний рух язичників-традиціоналістів, які виступили за ізоляцію Китаю від європейського цивілізованого світу й реставрацію в державному житті Китаю жорстких язических порядків. Повстання мало яскраво виражену антихристиянську ідеологію й супроводжувалося витонченими знущаннями та вбивством християн. Іхетуаням протегувала імператриця Китаю Ци Сі.

До 11 червня 1900 р. Місія була спалена дотла, загинула бібліотека, архів, богадільня, будівлі школи. Іхетуані замучили 222 православних китайців, серед яких були жінки і діти. Вони стали першими православними китайськими мучениками: «В ніч з 11 на 12 червня боксери з палаючими факелами ... нападали на християнські житла, хапали нещасних християн і катували їх, примушуючи відректися від Христа. Багато, в жаху перед тортурами і смертю, відіркалися від Православ'я, щоб врятувати своє життя, і кадили перед ідолами. Але інші, не боячись мук, мужньо сповідували Христа. Страшна була їх доля. Їм розпорювали животи, відрубували голови, спалювали в будинках. Після знищення оселі християн їх самих виводили за міські ворота в язичеські кумирні боксерів, де робили їм допит і спалювали на вогнищах. За свідченням самих язичників-свідків, деякі з православних китайців зустрічали смерть з дивовижною самовідданістю»²¹.

¹⁷ Косик О. В. Указ. соч. С. 22.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Дамаскин, иером. Описание буддийского рая Сукавади. Рукопись. На сьогодні рукопис передано для зберігання в музей Православного Свято-Тихонівського гуманітарного університету (ПСТГУ, м. Москва). – Повідомлення Галини Анатоліївни Цедрик. Лист Г. А. Цедрик до В. В. Шуміла від 04. 12. 2011 г., з архіву автора.

²⁰ Польский Михаил, протопресв. Указ. соч. С. 157; Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 36; Andreyev I. Ibid. P. 210; *Вестник*. 1991. № 4. С. 7; Косик О. В. Указ. соч. С. 23–24.

²¹ Доклад в Святейший Синод Начальника Русской Духовной Миссии в Китае архимандрита Иннокентия (Фигуровского) от 11 октября 1901 г. *Боксерское восстание*. Древо: Открытая православная энциклопедия. [Электронный ресурс]. URL: <http://drevo-info.ru/articles/2446.html>. Православна духовна місія в Китаї була створена у 1717 р.; архіандрит Інокентій – 18-й за рахунком Начальник Місії, з 1902 р. він – єпископ Переяславський, з 1918 – Пекінський, з 1922 – архієпископ Пекінський

Знаючи про тяжке становище християнства в Китаї, ієромонах Дамаскін прийняв рішення про вивчення китайської мови і роботу в Православній Місії в Китаї. «Тут він працював на місіонерському терені настільки успішно, що в світському журналі «Нива» було опубліковано нарис про діяльність молодого ієромонаха»²², а самі китайці назвали на честь о. Дамаскіна невелике рятувальне судно «Дамасі-хошен», що в перекладі з китайської означає «Святий Дамаскін»²³. Випадок сам по собі неординарний і багато про що говорить.

1 серпня 1914 р. – початок Першої світової або, як тоді говорили, Другої вітчизняної війни, – ієромонах Дамаскін зустрів як національну трагедію. Уже в січні 1915 р. він був на фронті, записавшись санітаром до 2-го передового загону при Кавказькій армії, який брав участь у найвідчайдушніших і найважчих битвах під командуванням генерала М. М. Юденича. Роботи для санітара було багато, і тут також, як і в Монголії, і в Китаї, була можливість виявити силу характеру, мужність і жертвну любов о. Дамаскіна. Окрім жорстоких боїв, великим випробуванням для армії стала епідемія висипного тифу, яка почалася зненацька. «Буденна, украй важка праця з постійним ризиком заразитися стала щоденним подвигом майбутнього святителя», – пише О. В. Косик²⁴. За старанну службу і мужність, проявлені під час військових дій, у 1916 р. ієромонах Дамаскіна нагороджено орденом Святої Анни 3-го ступеня, а 2 березня 1917 р. – орденом Святої Анни 2-го ступеня.

Лютнева революція, а потім Жовтневий заколот 1917 р. призвели до поразки Росії в Першій світовій війні. Армія була частково розформована, частково деморалізувалася під впливом більшовицьких агітаторів і розпалася²⁵. 9 травня 1918 р. ієромонах Дамаскін був демобілізований, як він сам писав, «у зв'язку з розвалом фронту»²⁶. Він приймає рішення повернутися на батьківщину – в Україну.

Про невеликий відрізок життя ієромонаха Дамаскіна в період між Жовтневим заколотом і поверненням в Україну в 1918 р. відомо небагато, сам він не любив про це розповідати. Відомо лише, що дорогою додому в Орловській губернії його заарештували за те, що був священиком, і засудили до розстрілу. Це був час повного беззаконня, озвірілі матроси та червоноармійці розстрілювали людей прямо на вулицях, без суду і слідства. «У ці хвилини перед людиною проходить все його життя», – згадував владика²⁷. Приблизно у цей час був убитий брат отця Дамаскіна, священик Миколай Цедрик, який відкрито викривав більшовиків у чинимих ними жорстокостях²⁸.

На щастя, у 1918 р. отцю Дамаскіну вдалося уникнути розстрілу. Як це сталося, він не розповідав, ймовірно, завдяки звільненню Орла білими військами. У липні 1918 р. ієромонах Дамаскін прибув до Києва.

Попри жахи громадянської війни, бажання духовної освіти не залишає о. Дамаскіна. Він реалізовує давню мрію, яку не міг виконати до революції, – у 1918 р. в Києві о. Дамаскін вступив до Київської духовної академії, хоча йому тоді виповнилося вже 40 років.

У квітні 1918 р. владу в Україні узяв у свої руки гетьман Павло Скоропадський.

і Китайський, з 1928 – митрополит Пекінський і Китайський Російської Православної Церкви за кордоном. Див.: Дацышен В. Г. Епископ Иннокентий (Фигуровский). Начало нового этапа в истории Русской Духовной Миссии в Пекине. *Россия в красках: Русское Зарубежье*. [Електронний ресурс]. URL: <http://ricolor.org/rz/kitai/mp/15/>.

²² *Вестник*. 1991. № 4. С. 7.

²³ Польский Михаил, протопресв. Указ. соч. С. 157; Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 36; Косик О. В. Указ. соч. С. 23–24.

²⁴ Косик О. В. Указ. соч. С. 29.

²⁵ Див. детальний опис цих процесів у художньо-документальному романі генерала П. М. Краснова «От двуглавого орла к красному знамени».

²⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУ). Ф. 711. Оп. 1. Спр. 11107; Цит. за: Косик О. В. Указ. соч. С. 32.

²⁷ Польский Михаил, протопресв. Указ. соч. С. 157.

²⁸ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 36.

Встановлення гетьманської влади було сприйняте православними людьми в Україні з полегшенням: тут утворилася справжня оаза мирного життя – посеред бурхливого океану громадянської війни.

У Києві в цей час Київським єпархіальним з'їздом на кафедру митрополита Київського і Галицького обрано архієпископа Антонія (Храповицького), улюбленого вчителя ієромонаха Дамаскіна.

Про велику пошану митрополита Антонія до отця Дамаскіна свідчить той факт, що, попри відсутність священицьких вакансій, бо Київ був переповнений біглим з більшовицької Росії до гетьманської України духовенством, ієромонаха Дамаскіна призначено київським єпархіальним місіонером²⁹. І це в той час, коли митрополит вимушений був відмовляти «академікам», тобто духовенству з повною академічною освітою³⁰.

14 грудня 1918 р. Гетьманську державу було повалено військами Директорії Симона Петлюри. Нова влада заарештувала митрополита Антонія й відправила в ув'язнення до греко-католицького монастиря м. Бучач в Галичині³¹. Арешт був настільки несподіваним, що містом поповзли чутки про розстріл митрополита³². Поширенню чуток сприяли розстріли офіцерів, які перебували на службі в гетьмана. Дійшло до того, що в Києві, Одесі та в інших містах по митрополитові Антонію почали служити панахиди³³.

Для ієромонаха Дамаскіна було зрозуміло, що в Україні, як і скрізь, мирне життя скінчилося, – жахи громадянської війни докотилися й до Києва. Не знаючи, що з митрополитом, як і багато хто тоді, думаючи, що його вчителя вже немає в живих, ієромонах Дамаскін покинув Київ³⁴ і відправився до Криму³⁵. Тут він близько зійшовся з архієпископом Таврійським Димитрієм (Абашидзе), який виконував обов'язки голови «Тимчасового Вищого Церковного Управління на південному Сході Росії»³⁶. Архієпископ Димитрій призначив ієромонаха Дамаскіна настоятелем Георгіївського монастиря в Балаклаві зі зведенням у сан архімандрита. Маючи великий досвід роботи військовим санітаром, у монастирі архімандрит

²⁹ Польский Михаил, протопресв. Указ. соч. С. 157; Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 37; Andreyev I. Ibid. P. 210; Косик О. В. Указ. соч. С. 37.

³⁰ Див.: Стародуб А. В. Резолюции митрополита Антония (Храповицкого) за 1918 год как источник по истории Русской Православной Церкви. *Церковные ведомости: Духовное наследие Катакомбной Церкви и Русской Православной Церкви Заграницей* (далі – *Церковные ведомости*). [Електронний ресурс]. URL: <http://www.catacomb.org.ua/modules.php?name=Pages&go=page&pid=634>.

³¹ Див. детальніше: Никон (Рклицкий), архиеп. Указ. соч. Т. 4. С. 237–271; Евлогий (Георгиевский), митроп. Путь моей жизни. Москва, 1994. С. 291–317.

³² Митрополита Антонія разом з архієпископом Євлогієм (Георгієвським) за повної секретності вночі посадили у спеціальний вагон і відправили до Тернополя. Лише випадок допоміг митрополитові вже з Галичини таємно передати записку до Києва, що вони живі і де вони перебувають. Увесь цей час, від дня арешту і до отримання записки ніхто в Києві не знав про долю митрополита і його супутника. Ця невідомість й породила переконаність киян у тому, що митрополита Антонія вже немає в живих.

³³ Никон (Рклицкий), архиеп. Указ. соч. Т. 4. С. 245–246.

³⁴ Свідомство священика Миколая Мальцева. Див.: Косик О. В. Указ. соч. С. 39, 69. За доносом М. Мальцева (який перейшов до обновленців) на єпископа Дамаскіна у червні 1924 р. в ДПУ впливало, що архімандрит Дамаскін як людина, близька до митрополита Антонія, покинув Київ разом з митрополитом. Це було або незнання, або свідомо обмова. Насправді, як відомо, митрополита Антонія і архієпископа Євлогія заарештували і відправили до Галичини без жодного супроводу близьких до них людей.

³⁵ Польский Михаил, протопресв. Назв. праця. С. 158; Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 38.

³⁶ Архієпископ Димитрій (Абашидзе), у схемі Антоній, помер 1 листопада 1942 р. в Києві, похований на території Києво-Печерської лаври. Це був той самий інспектор Тифліської семінарії, який свого часу виключив із семінарії Йосифа Джугашвілі (Сталіна). Див.: Псарев А. В. Архієпископ Леонтий Чийлийський (1904–1971 гг.). Матеріали к жизнеописанию архипастыря гонимой Церкви Российской. *Православная жизнь (Джорданвилл, Нью-Йорк)*. 1996. №3 (555). Март. С. 9. У 1930-ті рр. схіархієпископ Антоній перебував на катакомбному становищі в Києві, окормляв катакомбних християн. Майбутній архієпископ Леонтий був келейником схіархієпископа Антонія під час його перебування в Києві.

Дамаскін організував шпиталь, у якому ченці доглядали за пораненими солдатами та офіцерами.

Із захопленням Криму Червоною армією у 1920 р. на півострові розпочалися репресії, особливо щодо офіцерів і духовенства. За спогадами очевидців, жорстокіших і витонченіших звірств не було тоді в жодній іншій області Радянської республіки. Як пише відомий дослідник більшовицького терору С. П. Мельгунов, «кримська різанина 1920–1921 рр. викликала навіть особливу ревізію з боку ВЦІК»³⁷. За різними даними, у Криму тоді було замучено й розстріляно до 150 тис. чоловік. Отець Дамаскін також був заарештований і лише дивом уникнув розстрілу³⁸.

У 1922–1923 рр. архімандрит Дамаскін – найближчий помічник архієпископа Симферопольського і Таврійського Никодима (Кроткова)³⁹. Разом з архієпископом Никодимом він активно протистояв «обновленству», що оформилося на той час у так звану «Живу церкву». Обновленці за підтримки радянської влади захоплювали православні храми, а священників виганяли. З огляду на те, що обновленці мають підтримку більшовицької влади, багато священників, сподіваючись, що це захистить їх від арештів, приєднувались до «Живої церкви». Архімандрит Дамаскін своїм авторитетом утримував від цього кроку багатьох священників Кримської єпархії, укріпив їх у бажанні зберегти вірність православ'ю.

З цією ж метою у 1922 р. він був направлений до Єкатеринодара (нині м. Краснодар Російської Федерації) настоятелем Георгіївського монастиря. На Кубані, як і в Криму, архімандрит Дамаскін активно протистояв обновленству, а також фактично виконував обов'язки вікарного єпископа, оскільки місцевий архієрей, єпископ Кубанський і Краснодарський Іоан (Левицький), ухилився в обновленство. Відомо про відкритого листа архімандрита Дамаскіна до єпископа Іоана⁴⁰, який мав широке ходіння в Кубанській єпархії й утримував багатьох священників від слабкодухого кроку. У Єкатеринодарі він написав апологетичну роботу «Правда про Живу Церкву» для віруючого народу, в якій давалося детальне роз'яснення, у чому саме обновленство відхилилося від православ'я⁴¹.

З 5 листопада по 1 грудня 1922 р. в Симферополі проходив судовий процес за звинуваченням кримського духовенства в «сокрытии церковных ценностей», а по суті – у протистоянні державній обновленській церкві⁴². У цей час пройшла хвиля арештів по всьому СРСР: у Петрограді заарештовано і 5 липня 1922 р. засуджено до розстрілу митрополита Веніаміна (Казанського)⁴³, у Чернігові – заарештовано й вислано за межі Чернігівщини єпископа Пахомія (Кедрова)⁴⁴ й багатьох інших.

³⁷ Мельгунов С. П. Красный террор в России: 1918–1922. Второе издание, дополненное. Берлин, 1924. С. 66.

³⁸ Польский Михаил, протопресв. Указ. соч. С. 158; Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 38–39.

³⁹ У 1918 р. архієпископ Никодим (Кротков) був вікарним єпископом у митрополита Антонія (Храповицького). Із переходом влади в Києві до Директорії, єпископ Никодим був арештований і направлений у Бучач на заслання, тільки на кілька тижнів пізніше за митрополита. Після звільнення у 1919 р. він разом з митрополитом Антонієм і архієпископом Євлогієм виїхав до Криму. Див. протокол його допиту в Костромському слідчому ізоляторі, грудень 1936 р.: Никодим, архієпископ Костромской и Галичский. *Библиотека Якова Кротова*. [Електронний ресурс]. URL: <http://krotov.info/spravki/persons/20person/19380821.html>.

⁴⁰ Польский Михаил, протопресв. Новые мученики Российские. Джорданвилл, Нью-Йорк: Изд. Свято-Троицкого монастыря, 1957. Т. 2. С. 284.

⁴¹ Там же.

⁴² Марущак Василий, протодиак. Архиепископ Димитрий, в схиме Антоний (Абашидзе): Жизнеописание. Слова, воззвания и письма. Сергиев Посад: Изд. Свято-Троицкой Сергиевой лавры, 2006. С. 164–166; Тригуб. О. П. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922–1939 рр.): Монографія. Миколаїв: Іліон, 2009. С. 79–84; Косик О. В. Указ. соч. С. 44–51.

⁴³ Див.: Андреев И. М. Процесс митрополита Вениамина. *Краткий обзор истории Русской Церкви от революции до наших дней*. Джорданвилл, Нью-Йорк: Изд. Свято-Троицкого монастыря, 1952. С. 27–36.

⁴⁴ Шумило В. В. Схиархимандрит Лаврентий и его время. Очерк церковной истории Черниговщины

«Жахливої долі ... не уникнуло, звичайно, і кримське православне духовенство. ... Архієпископ Никодим був відданий суду за «пасивний опір владі», 30/VIII-1922 р. – підданий домашньому арешту, 4/XI – засланий тимчасово до Інкерманського монастиря, де пробув аж до початку суду над церковниками. У день початку суду він був привезений під конвоем до Симферополя. Засуджений на 8 років тюремного ув'язнення із суворою ізоляцією. 9/I-1923 р. висланий етапом до ніжегородської центральної в'язниці для відбування покарання. Після ноти Керзона⁴⁵ звільнений у липні 1923 р. Через рік знову був заарештований і засланий на Каспій до Красноводська. Через 3 роки був звільнений, повернувся до Симферополя і через 2 дні знову висланий із Криму і етапом доправлений до Туркестану в м. Кунград, а потім – до невеликого туркменського селища. Після 2 років вигнання повернений в Європейську частину СРСР і близько 2 років був архієпископом у Костромі. Звідти був висланий етапом на далеку північ в с. Дудінку, звідки зник безслідно за часів ежовського терору. У весь час переслідування ДПУ вимагало від архієпископа переходу до «обновленської» церкви і агентурної роботи на користь ДПУ»⁴⁶.

Ми навели великий уривок свідка тих подій навмисно, щоб читач відчув, у якій обстановці доводилося служити духовенству, яке не пішло на компроміс із більшовицькою владою в питаннях віри. У «кримській справі» до суду було притягнуто 73 особи, значну частину духовенства Криму, у тому числі й архієпископа Димитрія (Абашидзе), який перебував у той час «на покої», і «праву руку» архієпископа Никодима архімандрита Дамаскіна (Цедрика).

Варто зазначити, що, передчуваючи близький арешт, 28 серпня 1922 р. архієпископ Никодим спільно з архієпископом Димитрієм (Абашидзе) таємно висвятив у єпископа Севастопольського⁴⁷ (за іншими даними, – Мелітопольського⁴⁸) овдовілого протоієрея Олександра Зверева. Це була одна з перших таємних («катакомбних») архієрейських хиротоній в Руській Церкві XX ст. Як і більшість його побратимів-архієпископів, архієпископ Сергій (Зверев) загине в радянському концтаборі, зберігши вірність православію до кінця⁴⁹.

(1868–1950 гг.). Чернигов: Вера и Жизнь, 2001. С. 8; Демиденко О. Справа архієпископа Пахомія: з історії антирелігійної політики на Чернігівщині на початку 1920-х років. *Сіверянський літопис*. 2002. № 2. С. 57–59; Тарасенко А. Ф. Пахомий (Кедров), архієпископ Черниговский: Материалы к биографии. Чернигов: Деснянська правда, 2006. С. 16

⁴⁵ «Керзон – міністр закордонних справ Великобританії. 13 травня 1923 р. англійський уряд послав Москві ноту ультимативного характеру, що вимагала припинення переслідувань російського духовенства. Ця нота була підписана тодішнім міністром закордонних справ Керзоном; за його ім'ям вона і відома. – Примітка Р. Кудьмінського». – Див. посилання 46.

⁴⁶ Кудьминский Р. Судьба крымских пастырей Православной Церкви. *Голос Крыма (Симферополь)*. 1943. № 14. 1 февраля. Востанне архієпископ Никодим (Кротков) був заарештований у Костромі 4 грудня 1936 р. і засуджений до заслання в Красноярський край строком на 5 років. Важкохворого архієрея відправляти на заслання вже не було сенсу, його помістили до ярославської тюремної лікарні, де він і помер 21 серпня 1938 р.

⁴⁷ Мануил (Лемешевский), митроп. Каталог русских архиереев-обновленцев. «Обновленческий» раскол (Материалы для церковно-исторической и канонической характеристики). Москва: Крутицкое патриаршее подворье, 2002. С. 932.

⁴⁸ Марущак Василий, протоиерей. Указ. соч. С. 165.

⁴⁹ Архієпископ Сергій (Зверев) народився у 1870 р. в Петропавловську в родині священика. Закінчив Таврійську духовну семінарію, потім юридичний факультет СПб-університету і Придворну співочу капелу із званням регента. У 1899 р. закінчив Московську духовну академію із званням кандидата богослів'я. Рукопокладений в священний сан у 1899 р., служив інспектором жіночого єпархіального училища Таврійської єпархії; овдовівши, прийняв чернечий постриг. У 1926 р. заарештований і засуджений до двох років заслання. У 1927 р. зведений у сан архієпископа. Декларації митрополита Сергія (Страгородського) не прийняв, припинивши вносити його ім'я за богослужінням. У 1935 р. заарештований «за антирадянську пропаганду», тобто за приналежність до ІПЦ. Розстріляний у 1937 р. в Карагандинському концтаборі.

Характерно, що одним із звинувачень архієпископові Никодиму з боку радянської влади, що офіційно оголосила про відділення Церкви від держави⁵⁰, було протистояння обновленській «Живій церкві» на території Криму. Пригадали архієпископу і його проповідь на захист православ'я, виголошену 1 вересня 1922 р. в кафедральному соборі Симферополя. У ній архієрей закликав свою паству до стійкості та збереження вірності православ'ю і в той же час – ставитися до своїх кривдників, обновленців, без злоби і насильства: «прошу вас не причиняють ніякого насилія относительно сторонников «Живой церкви», без озлобленности сохранять полное спокойствие, христианскую любовь и терпение – это моя просьба и завещание»⁵¹. У цій проповіді архієпископ Никодим говорив про вірність православній Церкві, але водночас давав парафіянам і свободу вибору: «Вы хорошо знаете сами своих пастырей, их служение Церкви Божией, – разберитесь, хорошо подумав, кто из них служит Богу истинно-православно. Вы сами должны выбрать!»⁵². Зазначимо, що в цій проповіді вперше говорилося про єпископів і священників, які зберегли вірність традиційній православній Церкві, як про «істинно-православних». Архієпископ Никодим був засуджений до восьми років тюремного ув'язнення.

На щастя, архієпископ Дмитрій і архімандрит Дамаскін не були засуджені «за браком доказів», а лише вислані за межі Кримської єпархії⁵³. Архієпископ Дмитрій після багатьох поневірянь і ще одного арешту в 1923 р. виїхав до Києва⁵⁴, архімандрит Дамаскін, відбувши 9 місяців тюремного ув'язнення, – до Москви, де оселився в Данилівському монастирі⁵⁵.

Тоді у цій обителі, настоятелем якої був відомий і шанований ректор Московської духовної академії архієпископ Феодор (Поздєєвський), зібралися найбільш авторитетні архієреї Руської Церкви, організувавши так званий «Данилівський гурток»⁵⁶. Увійшов до цього гуртка і Дамаскін (Цедрик). У Москві архімандрит Дамаскін близько зійшовся з патріархом Тихоном.

У вересні 1923 р. духовенство м. Глухова, який за старим адміністративним поділом входив до складу Чернігівської губернії (нині – Сумська область), звернулося до патріарха Тихона з клопотанням відкрити в Глухові вікаріатство і призначити на новоутворену кафедру єпископа Макарія (Опоцького), колишнього вікарія Новгородської єпархії⁵⁷. Проте патріарх цю кандидатуру не затвердив і на прохання Чернігівського архієпископа Пахомія (Кедрова)⁵⁸ висвятив архімандрита

⁵⁰ Докладніше про «Декрет про відділення Церкви від держави» див.: Русак Владимир. Пир сатаны. Русская Православная Церковь в «ленинский» период: (1917–1924). Лондон, Canada: Заря, 1991. С. 9–11; Степанов Владимир. Свидетельство обвинения: в 3 т. Т. 1. М.: Русское книгоиздательское товарищество, 1993. С. 45–48. «Степанов» – псевдонім дякона Володимира Русака. За книгу «Свідомство звинувачення», видану в самвидаві, він був арештований і у 1986 р. засуджений до семи років тюремного ув'язнення.

⁵¹ Цит. за: Доненко Н. Наследники царства. Симферополь, 2000. С. 174.

⁵² Там же.

⁵³ Цит. за: Пуцко В. Г. Глуховский епископ Дамаскин. *Московский журнал*. 2002. № 10. С. 45; Косик О. В. Указ. соч. С. 49–50.

⁵⁴ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 39; Марущак Василий, протоиерей. Указ. соч. С. 165–166.

⁵⁵ Польский Михаил, протопресв. Указ. соч. С. 158; Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 39; Andreyev I. Russia's catacomb saints. Р. 211; Косик О. В. Указ. соч. С. 50. В указаний час висланий за межі України архієпископ Пахомій також проживав у Данилівському монастирі. Див.: Andreyev I. Ibid. Р. 185; Цыпин Владислав, протоиерей. История Русской Церкви: 1917–1997. Москва: Изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. С. 105; Косик О. В. Указ. соч. С. 53.

⁵⁶ Як і архієпископ Пахомій (Кедров) та єпископ Дамаскін (Цедрик), архієпископ Феодор був випускником Казанської академії, учнем єпископа Антонія (Храповицького). Детальніше про архієп. Феодора див.: О Катакомбной Церкви. Священномученик Архиепископ Феодор (Поздеевский). *Церковные ведомости*. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.catacomb.org.ua/modules.php?name=Pages&go=page&pid=174>.

⁵⁷ Косик О. В. Архиерейское служение Священномученика Дамаскина (Цедрика) в Черниговской Епархии (1923–1925). *Церковные ведомости*. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.catacomb.org.ua/modules.php?name=Pages&go=page&pid=1160>.

⁵⁸ Там же.

Дамаскіна, який, як і Пахомій, входив до «казанського» гуртка єпископа Антонія (Храповицького) і професора В. І. Несмелова⁵⁹.

Хіротонія відбулася в неділю 18 листопада 1923 р. в московському Донському монастирі⁶⁰. Здійснили таїнство патріарх Московський Тихон, архієпископ Чернігівський і Ніжинський Пахомій і єпископ Ананьєвський Парфеній (Брянських)⁶¹. Архієпископ Таврійський і Симферопольський Никодим поставив свій підпис на Ставленицькій грамоті єпископа Дамаскіна після підпису патріарха. Розпочався новий етап служіння єпископа Дамаскіна – у Чернігівській єпархії. Служіння, що стало поступовим сходженням на Голгофу.

Незабаром після висвячення єпископа Дамаскіна парафії Чернігова, Ніжина і Новгорода-Сіверська також визнали його своїм правлячим архієреєм. Нагадаємо, що в цей час архієпископ Чернігівський Пахомій був видалений владою за межі України і вимушений був управляти єпархією здалеку – з Москви. Це, звичайно, утруднювало ведення єпархіальних справ і негативно позначалося на положенні православної Церкви в Чернігівській єпархії: всі ключові позиції в єпархії поступово зайняли обновленці. Зрозуміло, що для успішного управління єпархією в такий неспокійний час, яким була перша половина 1920-х років, потрібний був архієрей вольовий, з сильним характером, який би користувався довірою православної пастви, – тут, на місці. Саме таким був давній знайомий архієпископа Пахомія архімандрит Дамаскін, до того ж, він уже проявив себе в Криму й на Кубані. На прохання архієпископа Пахомія патріарх Тихон призначив єпископа Дамаскіна тимчасово керуючим Чернігівською єпархією⁶².

«Депутат, посланий до Москви за єпископом Дамаскіним, був незабаром заарештований. Йому було зроблено пропозицію: «...телеграфуйте, щоб єпископ Дамаскін не приїжджав, і негайно будете на волі». Депутат віддав перевагу в'язниці»⁶³.

В Україну єпископ Дамаскін прибув у листопаді 1923 р.⁶⁴ і відразу ж почав проповідь на захист православної Церкви. Як і в Криму, і на Кубані, йому вдалося багатьох утримати від фатального кроку, а інших, тих, хто цей крок уже зробив – переконати повернутися з обновленства. Під його впливом повернувся з покаанням

⁵⁹ Єпископ Макарій (Опоцький) відмовився від призначення на Чернігівську кафедру, отримавши від Чернігівського єпархіального управління, яке очолювалось тоді обновленським єпископом Олександром (Мігуліним), попередження щодо подальшого перебування в Чернігові. Він приїхав до Чернігова з наміром очолити єпархіальне управління й замінити обновленців на православних, проте після зустрічі з обновленським керівництвом єпархіального управління раптово, «не предпринимая ничего, уехал из Чернигова» (див.: ДАЧО, Ф. Р-15. Оп. 4. Спр. 14. Арк. 77). О. П. Тригуб висловив припущення, що це відбулося після «відповідної роботи ДПУ» (Тригуб О. П. Назв. праця. С. 119). Макарія (Опоцького) рукопокладено во єпископа Крестцовського, вікарія Новгородської єпархії 14 вересня 1922 р. обновленськими єпископами «старого поставлення», – тобто архієреями дореволюційного висвячення, що перейшли (на чолі з митрополитом Сергієм Страгородським) до обновленства. І хоча досить скоро єпископ Макарій став критикувати обновленський рух, за що 7 лютого 1923 р. був звільнений «на покій» із заборонаю в священнослужінні («впредь до выздоровления»), необхідним авторитетом у православних Чернігова він користуватися не міг. У Чернігові був потрібний архієрей, який би повів рішучу боротьбу з обновленством. Надалі єпископ Макарій проявив себе як переконаний захисник православ'я, у 1924 р. був призначений єпископом Череповецьким. Після 1927 р. приєднався до ІПЦ. На допиті в ДПУ у травні 1933 р. рішуче заявив: «від учення Христового відмовитися не могу». Загинув у 1937 р.

⁶⁰ Польський Михайл, протопресв. Указ. соч. С. 158; Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 39; Косик О. В. Истинный воин Христов... С. 57.

⁶¹ Пуцко В. Г. Указ. соч. С. 46–47.

⁶² Польський Михайл, протопресв. Указ. соч. С. 158; Шумило В. В. Указ. соч. С. 8; Косик О. В. Указ. соч. С. 59.

⁶³ Косик О. В. Там же.

⁶⁴ Про приїзд єпископа Дамаскіна в Чернігів відразу після хіротонії докладніше див.: Шумило В. В. Настоятель Троице-Лиліньского монастыря Георгий (Смельницкий) як один із ідеологів ІПЦ на Чернігівщині: за матеріалами слідчих справ. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 94–95.

єпископ Матвій (Храмцов), який очолював обновленців у Новгород-Сіверському вікаріатстві Чернігівській єпархії, і багато інших священників і кліриків. Щоб укріпити позиції православної Церкви, на місце священників-відступників єпископ Дамаскін висвячував нових, наприклад, свого адвоката у «кримській справі», талановитого юриста Євгенія Салькова, що приїхав разом з ним, ієрея Іоана Смоличева⁶⁵ і багато інших⁶⁶.

Єпископ Дамаскін упорядкував єпархіальну канцелярію, занедбану за відсутності правлячого архієрея, створив нові благочиння, невпинно роз'їжджав єпархією, служив, проповідував, укріплював у вірі тих, хто вагався, і зневірених. Колишній вчитель, він особливо переживав про християнське виховання дітей, які зростали в богоборчій державі. За спогадами очевидців, діти і молодь відповідали йому взаємною любов'ю⁶⁷.

Як приклад, характерний для діяльності єпископа Дамаскіна, наведемо уривок зі спогадів його багатолітнього секретаря Олени Миколаївни Лопушанської: «... відкритий противник більшовизму, єпископ Дамаскін не відразу попав у руки радянської влади, і хоч нетривалий час міг роз'їжджати. Винахідливість і невтомність єпископа Дамаскіна вражають: його шукають в одному місці, а він вже далеко здійснює богослужіння. У Полтаві має бути хіротонія єпископа Василя Зеленцова. Без участі єпископа Дамаскіна вона не може відбутися⁶⁸. Але єпископ Дамаскін вже прикріплений до Чернігова із заборобою жити в інших місцях. Він знаходить вихід: приїжджає до Полтави з уранішнім поїздом, з вокзалу вирушає прямо до собора, бере участь у хіротонії, а потім із першим поїздом виїжджає назад»⁶⁹.

У вересні 1924 р. єпископ Дамаскін перебував у справах єпархії в Москві у патріарха Тихона. 12 вересня разом із патріархом і архієпископом Пахомієм взяв участь у висвяченні архимандрита Стефана (Знамйровського) у єпископа

⁶⁵ Брата відомого історика, археолога П. І. Смоличева.

⁶⁶ Священники Євгеній Сальков та Іоан Смоличев будуть розстріляні за приналежність до ІПЦ в Карагандинському концтаборі у 1937 р.

⁶⁷ Свідчення Всеволода Петровича Ващенко. Лист В. П. Ващенко до В. В. Шуміла від 22. 07. 1998 р., з архіву автора. Єпископ Дамаскін був духовником Всеволода Петровича, в Ніжині завжди зупинявся в його будинку: «Після приїзду в Ніжин єпископові Дамаскіну не було де зупинитися. Не всі приватні люди приймали на квартиру, боячись переслідування влади. Нам боятися було нічого, мій батько був розстріляний, до речі, у Чернігові як контрреволюціонер. Так попав владика Дамаскін до нас на квартиру і прожив приблизно 10 років, а фактично не більше року. Проживе пару місяців, його заарештовують, засилають кудись до Азії. Повертається із заслання знову до нас, проживе пару тижнів або місяців, і знову заслання». – Лист В. П. Ващенко до В. В. Шуміла від 18. 06. 1998 р., з архіву автора. Під час Другої світової війни В. П. Ващенко, юрист за освітою, був секретарем Ніжинської духовної консисторії, після війни жив на еміграції в Мюнхені, церковний публіцист, публікувався у виданнях Російської Закордонної Церкви «Православная Русь», «Православная жизнь» та інших, помер у 1999 р. Нам вдалося віднайти справу Петра Філіповича Ващенко, розстріляного у вересні 1921 р. (ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 12202).

⁶⁸ Оскільки за канонами Православної Церкви єпископську хіротонію можуть здійснювати не менше ніж два архієреї (див.: *Правило святих апостол 1-е. Книга правил Святих Апостол, Святих Соборов Вселенских и Поместных и Святих Отец*. Москва: Синодальная тип-я, 1893. Л. 11). В Україні у цей час майже всі православні єпископи були заарештовані або вислані за її межі, і архієпископові Полтавському Григорію (Лісовському) нікому було сослужити. Єпископ Дамаскін, розуміючи, що за цей вчинок він може бути заарештований, таємно приїжджає до Полтави і бере участь у хіротонії майбутнього священносповідника Василя (Зеленцова) у єпископа Прилуцького. Хіротонія відбулася 25 серпня 1925 р. Незадовго до цього, 1 липня 1925 р., єпископ Дамаскін був випущений із в'язниці під «підписку про невиїзд». Порушивши дане владі зобов'язання, єпископ Дамаскін свідомо поставив себе під загрозу нового арешту. Про єпископа Василя (Зеленцова) детальніше див.: Шумило С. Умереть за Христа. Новомученики земли Черниговской. *Троїцький вісник. Видання Чернігівської єпархії УПЦ*. 1997. №№ 1–2 (32–33). Січень-лютий. У вказаній публікації, на жаль, редакція з «цензурних міркувань» виключила згадку про приналежність єпископа Василя Прилуцького до ІПЦ.

⁶⁹ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 40–41. Тут необхідно зробити уточнення: в описуваний період єпископ Дамаскін перебував «без права виїзду» не в Чернігові, а в Харкові. За давністю і численністю подій у житті владика Дамаскіна, Олена Миколаївна переплутала: єпископ Дамаскін приїхав нелегально на хіротонію до Полтави не з Чернігова, а з Харкова.

Шадринського, вікарія Пермської єпархії. Але вже наступного дня він виїхав назад до Чернігова: у цей неспокійний час єпархія не може довго залишатися безправлячою архієрею.

Служіння єпископа Дамаскіна в Чернігівській єпархії, хоча і короткочасне, принесло несподівані й швидкі результати: позиції православної Церкви на Чернігівщині були сильні, як і раніше⁷⁰. У самому Чернігові він близько зійшовся з такими стовпами православ'я, як архімандрит Георгій (Смельницький), ігумени Лаврентій (Проскура), Аліпій (Яковенко), Смарагд (Чернецький), ієромонахи Єфрем (Кислий), Малахія (Тишкевич) та ін.⁷¹

Це не могло залишитися непоміченим владою, яка протегувала свою, «червону», церкву – обновленців. Відмовляючи православній Церкві в реєстрації, влада безперешкодно реєструвала обновленців і на підставі «відсутності» в тихонівської Церкви реєстрації відбирала у неї храми, а єпископів і священників, які продовжували служити без реєстрації (тобто, за логікою влади, «протизаконно»), піддавала утискам аж до арешту⁷².

15 вересня 1924 р., наступного дня після повернення з Москви, в Ніжині єпископа Дамаскіна було заарештовано⁷³. Єпископа звинуватили в «незаконной организации Епархиального управления и канцелярии без ведома и регистрации таковых в надлежащем Административном органе Соввласти на Черниговщине»⁷⁴, а також в «выступлении против обновленчества, поминовении при богослужениях епископов, находившихся в заключении»⁷⁵. Єпископа Дамаскіна протримали в чернігівській в'язниці без суду вісім місяців, «де в камерах, розрахованих на 20 чоловік, сиділо по 70–80. Серед ув'язнених ... єпископ користувався відомістю і пошаною»⁷⁶.

Православні громади Чернігова, Глухова, Ніжина, Новгорода-Сіверського зверталися до влади з клопотанням про звільнення їх архієрея. У жовтні 1924 р. клопотання про єпископа Дамаскіна, яке підписали 5 тис. чоловік, було подано чернігівському губернському прокуророві. Слід враховувати, який це був час, і що загрожувало тим, хто підписав звернення на захист православного архієрея. А просили не так вже й багато: відкритого, публічного суду над єпископом, такого суду, на якому було б усім видно, – винен їх архієрей чи ні. «Народна влада» не прислухалася до народного заклику.

Розуміючи, що суду може не бути і що доля їх єпископа буде вирішена «в адміністративному порядку», 24 лютого 1925 р. подається ще одне клопотання, цього разу до Харкова на ім'я «Всеукраїнського старости» Г.І. Петровського. У ньому громади просять звільнити їх архієрея, оскільки за п'ять місяців слідства жодних доказів провини так і не було знайдено. У випадку, якщо докази все ж таки будуть виявлені, вони просили піддати архієрея відкритому суду, «не допустив адміністративного разрешения вопроса о нем»⁷⁷.

Проте доказів не було, нічого серйозного висунути єпископові не виходило: ні створення монархічної організації, з чого розпочалося слідство, ні антирадянської пропаганди. Проповіді і бесіди єпископа Дамаскіна були суто церковними, пору-

⁷⁰ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 40; Шумило В. В. Схиархимандрит Лаврентий и его время... С. 8–9; Косик О. В. Указ. соч. С. 62–63.

⁷¹ Шумило В. В. Указ. соч. С. 8–9.

⁷² Детальніше див.: Тригуб О. П. Назв. праця. С. 77–126.

⁷³ Косик О. В. Указ. соч. С. 64; Шумило В. В. Указ. соч. С. 9.

⁷⁴ Цит. за: Косик О. В. Указ. соч. С. 68. Тут і далі документи подаємо мовою оригіналу.

⁷⁵ Цит. за: Дамаскин (Цедрик Дмитрий Дмитриевич). *Новомученики, исповедники, за Христа пострадавшие в годы гонений на Русскую Православную Церковь в XX в.* База данных. Православный Свято-Тихоновский гуманитарный Университет (Москва) (далі – ПСТГУ). [Електронний ресурс]. URL: <http://213.171.53.29/bin/code.exe>.

⁷⁶ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 41.

⁷⁷ Цит. за: Косик О. В. Указ. соч. С. 74.

шував він питання моральні, посилався на приклади з життів святих та історії Церкви. Звичайно, у проповідях єпископ говорив про гоніння на Церкву в давні часи і про те, що християнин повинен зберігати вірність Христу і Його Церкві до кінця, незважаючи ні на які обставини в житті. Розповідав навіть про долю християн в Китаї, але про нинішню владу не говорив.

Висунути в якості звинувачення в суді було нічого, а видалити єпископа Дамаскіна за межі України потрібно було за будь-яку ціну: клопотання, подані віруючими, свідчили про великий моральний авторитет, якого владика Дамаскін набув на Чернігівщині за короткий час. Було зрозуміло, що авторитет цей зростатиме і надалі, а державна політика щодо «тихого» знищення православної Церкви, впровадження на всіх ключових місцях єпархії обновленців, якщо Дамаскін залишиться в Чернігові, зазнає поразки.

19 лютого 1925 р. в «Заключении по делу епископа Дамаскина» губернский прокурор виніс обвинувачення: «гр[ажданин] Цедрик нелегально организует викарные и благочинные управления..., объединяет духовенство тихоновской ориентации, старается доказать, что обновленческое движение является еретическим и поэтому поддерживается Соввластью, предупреждает граждан осторожно относиться к сообщениям Соввласти о положении Тихоновщины, называя эти сообщения заведомо ложными, вымышленными; поминает во время богослужения епископов, находящихся в заключении по контрреволюционным делам, «как мучеников за веру и Христа» [так в тексті], преследуемых Соввластью, и вообще всячески старается подорвать авторитет ея»⁷⁸.

Проте він був вимушений визнати, що для відкритого суду над єпископом Дамаскіним доказів недостатньо, хоча «вся работа его в пределах Черниговщины направлена была к подрыву Советской власти и носит контрреволюционный характер».

Це була епоха НЕП (нової економічної політики Радянської влади), у СРСР у цей час була перша «відлига», і державна репресивна машина на місцях інколи давала «збої». Правди від «народної влади» домогтися було неможливо, але ще не настала епоха тотальних репресій, яка встановиться в країні у 30-і роки, коли потрібні слідству свідчення вибиватимуть тортурами, а судова ухвала виноситиметься спеціальними «трійками» протягом 2-3-х хвилин. Щоб трохи згасити народне обурення, 14 травня 1925 р. єпископ Дамаскін був випущений з в'язниці.

Цікаво, що сталося це напередодні свята Вознесіння Господнього: «Чернігівці завжди з розчуттям згадували, як випущений перший раз із в'язниці під велике свято (звичайно, лише тому, що в ДПУ про це забули) єпископ Дамаскін служив всенощю. Змучений багатомісячним перебуванням в ув'язненні і допитами, владика не міг стояти. Тому мирував він сидячи. У вівтарі у нього стався серцевий приступ. Але це не перешкодило йому на другий день служити обідню, – для нього не було більшої радості, як здійснювати богослужіння»⁷⁹. Проте 1 липня з нього вже узяли підписку про невиїзд, слідчі поневіряння не закінчилися. Для завершення слідства і виголошення остаточного вироку Чернігівське ДПУ направило його до Харкова⁸⁰, у той час – столицю радянської України, подалі від чернігівської пастви.

10 червня в Харкові було розглянуто клопотання Чернігівського губвідділу про адміністративне вислання «гражданина Цедрика-Дамаскина как антисоветского элемента», оскільки для відкритого судового розгляду матеріалу так і не «накопали». Прийняли рішення вислати єпископа за межі України на три роки. Наступного дня, 11 червня, сповістили про прийняте рішення єпископа Дамаскіна. Проте остаточна

⁷⁸ Там же. С. 75.

⁷⁹ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 41.

⁸⁰ Польский Михаил, протопресв. Указ. соч. С. 158–159; Е.Л. [Лопушанская Е.Н.]. Указ. соч. С. 42; Косик О. В. Указ. соч. С. 75–77.

постанова про вислання була прийнята лише 4 вересня 1925 р. На судовий процес так і не зважилися.

Саме в цей час, 25 серпня, єпископ Дамаскін нелегально відвідав Полтаву і взяв участь у висвяченні єпископа Василя (Зеленцова), а в перших числах вересня вже виїхав до Москви⁸¹. У Москві він, як завжди, оселився в Данилівському монастирі. У цей час у Даниловському монастирі зібралися майже всі єпископи, вислані за межі України. Вже біля двох років там жив архієпископ Пахомій (Кедров).

7 квітня 1925 р. помер Патріарх Тихон. За заповітом патріарха, Міцеблостителем патріаршого престолу повинен був стати один із трьох митрополитів: Казанський Кирило (Смирнов), Ярославський Агафангел (Преображенський) або Крутицький Петро (Полянський) – той із них, хто на момент смерті патріарха перебуватиме на волі. Таким у цей час виявився митрополит Петро, він і прийняв на себе кермо управління Руською Церквою.

Влада не випадково висилала єпископів до Москви, селила їх разом: так було легше спостерігати за ними, стежити за кожним їхнім кроком, а коли прийде час – усіх разом і заарештувати. Архієреї ж, користуючись випадком, оскільки проведення Собору після смерті патріарха було заборонено, використовували це як можливість соборно обговорювати важливі питання церковного життя і приймати необхідні рішення.

Так, одним з питань, що обговорювалися, було питання про призначення нового архієрея на кафедру митрополита Київського і Галицького, оскільки митрополит Антоній (Храповицький) перебував у цей час в еміграції у Сербії. Одним з основних кандидатів на пост Екзарха України був єпископ Дамаскін, що говорить про його великий авторитет серед архієреїв. Проте митрополит Петро не зважився на цей крок, оскільки вибраного Собором митрополита Антонія міг, за церковними канонами, змістити лише Собор⁸². Але, можливо, тут був ще і момент солідарності з митрополитом-емігрантом, якого він знав особисто, любив і цінував.

Як би там не було, але влада скористалася тим, що митрополит-емігрант, «антисоветчик», формально не був позбавлений Київської кафедри. 10 грудня 1925 р. митрополита Петра заарештовано, а разом з ним і майже всі єпископи «Данилівського гуртка», серед них – архієпископ Пахомій і єпископ Дамаскін⁸³.

У в'язниці єпископ Дамаскін пробув кілька місяців. Зі слів О. М. Лопушанської, він не любив розповідати про свої лихоліття в ув'язненні і завжди відбувався жартами: «А що ж, там люди хороші. Я і зараз готовий знову туди»⁸⁴. Що люди там були хороші, це очевидно – радянська влада саджала до в'язниці кращих представників інтелігенції і народу. «А яких хороших людей я зустрічав, та ще скільки!» – часто говорив владика.

Але в'язниця є в'язниця, з її приниженням людської гідності і стражданням, – і чим більше хороших людей там зустрічав владика, тим більше переконувався в жорстокості й аморальності чинної влади. Єдиною втіхою для нього в ув'язненні, з його ж слів, було читання Біблії англійською мовою. Іншої у в'язниці не знайшлося, але для єпископа-поліглота, який знав кілька східних мов, читання на європейській мові не становило труднощів.

21 травня 1926 р. єпископові Дамаскіну винесли вирок: заслання на три роки до Сибіру. Його мали відправити до Нариму, проте з Красноярська, де він вимушений

⁸¹ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 42–43; Шумило В. В. Указ. соч. С. 9; Косик О. В. Указ. соч. С. 78.

⁸² Те, на що не зважилися митрополит Петро з групою архієреїв, зробив митрополит Сергій (Страгородський), призначивши на кафедру митрополита Київського і Галицького на початку 1928 р. митрополита Михаїла (Єрмакова).

⁸³ Косик О. В. Указ. соч. С. 84. З постановою про арешт єпископа Дамаскіна було ознайомлено 21 грудня.

⁸⁴ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 43.

був чекати, поки Єнісей щільно покритється льодом, тому що іншого шляху, окрім санного на собаках, не було, його направили в Туруханський край, у селище Полой за Північним Полярним колом.

Щоб зрозуміти, в яких умовах опинився єпископ Дамаскін, здоров'я якого було сильно підірване більш ніж річним тюремним ув'язненням у сирих і затхлих, переповнених камерах, потрібно знати, що таке селище Полой.

Селище – гучна назва. Насправді це був мисливський стан, що складався з двох невеликих будинків: у одному з них жив місцевий мисливець з молодшим сином, в іншому – сім'я старшого сина. У цих будинках і оселилися прибулі з єпископом Дамаскіним ще два архієреї. І тут виявилася жертвна риса його характеру: не бажаючи утрудняти і без того обмежених мізерними житловими умовами господарів і своїх побратимів-єпископів, владику оселився окремо в напівзруйнованому хліву, який полагодив разом зі своїм келейником із настанням весни. У цьому ж хліву він спорудив церкву і служив божественну літургію.

Місцевість, де розташовувався мисливський стан, лежить на березі Єнісею, ширина якого в цьому місці досягала 5 км. На багато десятків кілометрів навколо – жодної живої душі. Пошта доставлялася раз на місяць. Контакти із «землею»: влітку – по воді на пароплавах і човнах, взимку – по льоду на собаках. Іншого способу пересування не було. Зима починалася у вересні, закінчувалася у травні-червні, літо тривало 1 місяць при температурі вдень +8–10, вночі +3–5°C, але навіть при такій низькій температурі – мільйони комарів і мошок, порятунок від яких, за словами владики, приходив лише з настанням зими. Сніг випадав вище за людський зріст, халупу засипало по дах, перетворюючи її на юрту – саме це і врятувало засланих у першу зиму: щілини завтовшки в кулак були щільно засипані снігом. Морози досягали 55–65°C; влітку тривали білі ночі, а взимку близько півроку – полярна ніч.

Тут і згодилися агрономічні знання, отримані Дамаскіним ще у вчительській семінарії: у цих суворох умовах «він все-таки завів маленький город і посадив зелень, якої так не вистачало жителям Заполяр'я і через відсутність якої там лютує цинга. Ця зелень і посилки врятували єпископа від неї»⁸⁵.

У цьому безлюдді можна впасти в депресію, опуститися, похитнутися у вірі – але не єпископові Дамаскіну. Монах-ісихаст, він і тут знайшов для себе велику втіху – щоденне служіння божественної літургії⁸⁶. Благо, посилки ще були дозволені, а в них – необхідні для здійснення літургії борошно й вино. Їх прислали друзі з Москви і Красноярська, його паства з Чернігова.

Так, наприклад, 10 грудня 1926 р. в Чернігові на квартирі прихожанки Мельникової (по вул. Леніна, 30) був проведений нелегальний добродійний концерт, організований С. О. Нілусом, який перебував на засланні в Чернігові з квітня 1926 р. Зібралось близько 30-ти чоловік міської інтелігенції, отримані кошти відправлені архієпископові Пахомію і єпископові Дамаскіну, які відбували заслання⁸⁷.

У Полої єпископа Дамаскіна застала Декларація митрополита Сергія (Страгородського) про лояльність Церкви до радянської влади. Тут же, в Полої, відбулась історична зустріч єпископа Дамаскіна з митрополитом Кирилом Казанським, одним із Міцеблостителів патріаршого престолу, – коли митрополит прямував по етапу на заслання ще далі в Заполяр'я. Ця зустріч доти незнайомих один з одним архієреїв вилилася в теплу і віддану дружбу.

В історичній літературі називаються різні дати цієї зустрічі. Протоієрей Михаїл Польський, колишній в'язень Соловецького концтабору, називає зиму 1928 р.⁸⁸. О. М. Лопушанська у статті «Світлої пам'яті єпископа Дамаскіна і Київського духовенства», опублікованої у 1950 р. в офіційному органі Архієрейського Синоду

⁸⁵ Там же. С. 46.

⁸⁶ Там же. С. 48.

⁸⁷ Шумило В. В. Указ. соч. С. 16.

⁸⁸ Польский Михаил, протопресв. Указ. соч. С. 160.

Російської Зарубіжної Церкви журналі «Церковная жизнь»⁸⁹, пише, що вони зустрілися до прийняття Сергієм Декларації, а в книзі «Єпископи сповідники» вказує конкретнішу дату – зима 1925 р.⁹⁰. Третє важливе історичне джерело: близький до митрополита Іосифа Петроградського професор І. М. Андреев пише про цю зустріч, але дату не вказує взагалі⁹¹. Сучасний дослідник біографії митрополита Кирила О. В. Журавський також називає зиму 1928 р.⁹², а ієрей Олександр Мазирін вважає, що зустріч сталася зимою 1927/1928 р., приблизно у вересні (з урахуванням того, що зима настає в цьому краї вже у вересні)⁹³. О. В. Косик, посилаючись на свідчення єпископа Іоасафа (Удалова) на допиті 1 грудня 1930 р., де він говорив: «наша переписка [з митрополитом Кирилом] прекратилась, и возобновилась только с приездом его в августе 1927 г. в Туруханский край, по соседству со мной»⁹⁴, вважає, що зустріч сталася в серпні, і тому митрополит Кирило та єпископ Дамаскін не могли обговорювати Декларацію митрополита Сергія.

Ми схилиємося до точки зору ієрея Олександра Мазиріна, що зустріч дійсно могла статися у вересні, тобто взимку 1927/1928 р., у такому разі протоієрей Михаїл Польський, назвавши зиму 1928 р., не помилився. Через близькість серпня і вересня єпископ Іоасаф міг сплутати, у якому місяці прибув на заслання митрополит Кирило, а міг і навмисно назвати не той місяць приїзду митрополита, надавши невірні свідчення, що траплялося на допитах⁹⁵. Але навіть якщо зустріч дійсно сталася у серпні 1927 р., це зовсім не віднімає можливість обговорення єпископом Дамаскіним і митрополитом Кирилом Сергієвої Декларації.

Декларація була підписана 29 липня 1927 р. в Москві, 19 серпня її опубліковано у центральній урядовій газеті «Известия», що поширювалася по всій території СРСР. Тобто і у митрополита Кирила, і у єпископа Дамаскіна була можливість ознайомитися з її змістом вже в серпні, до зустрічі в Полої. Не можна виключати й вірогідність того, що цей номер «Известий» могли передати архієреям-засланцям самі чекісти, як це було, наприклад, з митрополитом Петром, який також перебував в ув'язненні.

Таким чином, переказ Катакомбної Церкви про те, що вже «в час цього побачення були закладені основи катакомбної церкви»⁹⁶, отримує документальне підтвердження: митрополит Кирило і єпископ Дамаскін могли, обговорюючи положення православної Церкви в СРСР, дійти до висновку, що в майбутньому Церкві доведеться перейти на нелегальне становище («піти в катакомби»), як це робили перші християни. Подальша діяльність єпископа Дамаскіна під час його перебування в Стародубі підтверджує цю думку: там він уперше починає говорити про те, що приходить час уходу Церкви в катакомби.

Отже, в липні 1927 р. заступник Міцеблустителя московського патріаршого престолу Нижегородський митрополит Сергій (Страгородський) оприлюднив документ, що увійшов в історію під назвою «Декларація про лояльність до радянської влади»⁹⁷. Від імені усієї Руської Церкви митрополит Сергій проголосив,

⁸⁹ № 9–10. Сентябрь-октябрь. С. 50.

⁹⁰ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 47. Проте, можливо, що це друкарська помилка видавця.

⁹¹ Andreyev I. Ibid. P. 215.

⁹² Журавский А. В. Во имя правды и достоинства Церкви: Жизнеописание и труды священномученика Кирилла Казанского. Москва: Изд. Сретенского монастыря, 2004. С. 301.

⁹³ Мазырин Александр, иерей. Высшие иерархи о преемстве власти в Русской Православной Церкви в 1920-х – 1930-х годах. Москва: Изд-во ПСТГУ, 2006. С. 116.

⁹⁴ Косик О. В. Указ. соч. С. 92.

⁹⁵ Як приклад див. вказаний в посиланні 39-му протокол допиту архієп. Никодима (Кроткова).

⁹⁶ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Светлой памяти епископа Дамаскина и Киевского духовенства. *Церковная жизнь* (Мюнхен). 1950. № 9–10. Сентябрь-октябрь. С. 50.

⁹⁷ Див.: Декларация митрополита Сергия о признании им советской власти. *Пред судом Божиим. Русская Православная Зарубежная Церковь и Московская Патриархия*. Монреаль, 1990. С. 5–9. Потрібно сказати, що це був уже другий випадок «прообновленського» (як його охарактеризували більшість архієреїв Руської Церкви) виступ митрополита Сергія, перший стався у 1923 р., за життя

що віднині «радощі й успіхи» радянської влади – це радощі і успіхи Церкви, а невдачі влади – невдачі Церкви⁹⁸. Декларація була віддрукована накладом у 5 тис. примірників і розіслана по усіх єпархіях і парафіях⁹⁹.

Склалася двоїста ситуація: за митрополитом Сергієм виходило, що «радощі» влади, яка знищує Церкву, руйнує храми, насаджує обновленство, саджає у в'язниці і табори духовенство і віруючих, – віднині радощі і самої Церкви, а невдачі з руйнування Церкви – її ж, Церкви, і невдачі. Усіх, хто Декларацію не приймав, митрополит Сергій оголошував «поза Церквою» і піддавав церковній забороні. Зрозуміло, що така лояльність, руйнівна для внутрішньої свободи Церкви, була неприйнятна для совісті багатьох православних християн.

Декларація викликала глибоке потрясіння в надрах Руської Церкви, що призвело у результаті до розділення на тих, хто Декларацію підписав, і тих, хто рішуче її відкинув, вважаючи, що краще – арешти і загибель у в'язницях і таборах, ніж компроміс з державною владою, яка оголосила непримиренну боротьбу з релігією і Церквою. Або ж, – для тих, хто вижив, – таємне, «катакомбне» існування. Почалися стихійні протести, які згодом прийняли організовану, наскільки це було можливо в умовах гонінь, форму.

За свідченням сучасників, зміст Декларації широко обговорювався, її повертали назад авторів, писали у відповідь петиції та протести, складали альтернативні варіанти, прийнятні для совісті православної людини (як, наприклад, варіант Декларації, складений єпископами, які перебували в ув'язненні в Соловецькому концтаборі¹⁰⁰), та ін. У деяких єпархіях Декларацію відправили назад її авторів до 90% парафій¹⁰¹.

Ось зразок одного з таких послань митрополитові Сергію: «Мы, лояльные граждане СССР, покорно исполняем все веления советской власти, никогда не собирались и не собираемся бунтовать против нее, – писал архиепископ Углицкий Серафим (Самойлович), – но хотим быть честными и правдивыми членами Церкви Христовой на земле и не «перекрашиваться в советские цвета», потому что это бесполезно и этому люди серьезные и правдивые не поверят»¹⁰².

патріарха Тихона. 16 червня Сергій, тоді митрополит Володимирський, спільно з архієпископами Нижегородським Євдокимом та Костромським Серафимом опублікував відрозу до єпископату Руської Церкви із закликом приєднатися до обновленців: «рассмотрев платформу Высшего Церковного Управления [обновленческого], заявляем, что целиком разделяем мероприятия Высшего Церковного Управления [идея] про решения «Другого Помісного Всеросійського Собору», який провели обновленці у Москві у квітні-травні 1923 р.; цей собор висловився за підтримку радянської влади і 3 травня виніс ухвалу про позбавлення сану і чернецтва «колишнього патріарха Тихона»], считаем его единственной канонической, законной, верховной церковной властью и все распоряжения, исходящие от него, считаем вполне законными и обязательными. Мы призываем последовать нашему примеру всех истинных пастырей и верующих сынов Церкви». Цит. за: Григорий (Габбе), єпископ. Русская Церковь перед лицом господствующего зла. Джорданвилл, Нью-Йорк: Изд. Свято-Троицкого монастыря, 1991. С. 38–39.

⁹⁸ Декларация митрополита Сергия... С. 7.

⁹⁹ Иоанн (Снычев), митроп. Стояние в вере: Очерки церковной смуты. Санкт-Петербург, 1995. С. 104. У книзі М. Є. Губоніна, видатного історика Церкви, який упродовж багатьох десятиліть збирав церковні документи, поміщено зразок листівки з текстом Декларації; такі листівки, за словами М. Є. Губоніна, розклеювалися на вулицях Москви. Див.: Акты святейшего Тихона, патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве Высшей церковной власти: 1917–1943 / Сост. М. Е. Губонин. Москва: Изд. ПСТБИ, 1994. С. 511.

¹⁰⁰ Иоанн (Снычев), митроп. Указ. соч. С. 104–106.

¹⁰¹ Иоанн (Снычев), митроп. Указ. соч. С. 107; Регельсон Лев. Трагедия Русской Церкви. Париж: YM-KA-PRESS, 1977. С. 434.

¹⁰² Цит. за: Иоанн (Снычев), митроп. Указ. соч. С. 101. Про архієпископа Серафима зберіглося свідчення проф. А. Ростова, який відбував разом з владикою табірний термін: «Влітку [1930 р.] прийшов з Соловків етап, який залишився на Май-губі: у нім ... був архієпископ Углицький Серафим (Самойлович), що у свій час замінював арештованого перед своєю декларацією митрополита Сергія. Заарештовуючи підряд усіх, хто очолював патріархію, слідчий Тучков запитав архієпископа Серафима: «Хто очолює церкву, якщо вас заарештуємо?» – «Сам Господь Ісус Христос! Його вам вже

Очевидно, що протест був викликаний не самим фактом громадянської лояльності до цивільної влади, хоч би й радянської. Громадянська війна давно закінчилася, і не було мови про те, щоб продовжувати боротьбу з чинною владою. Православні християни в СРСР підкорялися цивільним законам, у тій їх частині, яка стосувалася цивільного життя і не стосувалася життя церковного, не вторгалася у внутрішнє життя Церкви (як, наприклад, насильницьке насадження обновленства). Протест був викликаний тим, що Радянська влада (в особі митрополита Сергія) вимагала від християн більшого – добровільної відмови від внутрішньої свободи Церкви «не за страх, а за совість», як було сказано в Декларації. Цього православна совість прийняти не могла.

Так у Руській Церкві народився рух, що увійшов до історії під назвою Істинно-Православна (або інакше – Катакомбна) Церква: у ньому взяли участь кращі представники єпископату та духовенства, які відокремилися від митрополита Сергія заради збереження «чистоти віри» та внутрішньої свободи Церкви від втручання богоборницької влади. У Чернігівській єпархії в різний час до ІПЦ приєдналися архієпископ Пахомій (Кедров) та єпископ Дамаскін (Цедрик).

Уже перша реакція єпископа Дамаскіна на Декларацію була чіткою і ясною – пропонувався варіант лояльності Церкви богоборницькій владі неприйнятний для церковної свідомості, він приведе до того, що Церква втратить свою внутрішню свободу, буде у всьому покірна безбожній владі.

Про те, що Декларація справила сильне негативне враження на єпископа Дамаскіна, свідчить той факт, що вже в перші місяці після її виходу владика написав більше 150-ти листів різним особам: єпископам, священикам, вірянам. «Відправити таку велику кількість листів поштою було неможливо – вони дійшли б не туди, куди призначалися. Тому єпископ Дамаскін вирішив розлучитися зі своїм келейником ... і послати його з цими листами до Москви, до деяких великих міст і в Україну, щоб частину листів доставити особисто, а велику частину опустити в поштові скриньки у різних містах»¹⁰³.

Тим часом звістки з «материка» приходили все тривожніші і тривожніші: все більше храмів закривається, руйнується або перетворюється на клуби і склади¹⁰⁴, священиків заарештовують і вони вирушають на заслання і в концтабори. Майже повністю був заарештований єпископат¹⁰⁵. Заарештовані і страждають в нестерпних умовах обидва Міцеблустителі патріаршого престолу: митрополит Петро і Кирило¹⁰⁶. А вимоги митрополита Сергія йдуть все далі й далі: була введена нова формула поминання влади за богослужінням, спеціальним указом № 549 від 21 жовтня 1927 р. скасовано поминання єпархіальних архієреїв, які перебували в ув'язненні і на засланні¹⁰⁷ – виконано вимогу влади, яку патріарх Тихон і «тихонівський» єпископат свого часу рішуче відкинули¹⁰⁸.

У 1928 р. єпископа Дамаскіна відвідав агент ДПУ, який спеціально приїхав до Полою: «Знаменательно, что первым вопросом, заданным мне... был: «Как

не заарештовать!» Його [Серафима] заарештували і дали п'ять років концтабору, випустили Сергія і той підписав у липні 1927 р. знамениту декларацію». Див.: Ростов Алексей. Встречи с будущими мучениками и исповедниками. *Русское возрождение (Париж – Москва – Нью-Йорк)*. 1979. № 7–8. С. 68.

¹⁰³ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Епископы исповедники... С. 56–57.

¹⁰⁴ Закриті храми в Ніжині, з приводу чого єпископ Дамаскін надсилав до Ніжина особливе послання духовенству та пастві. Див.: Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 53–54.

¹⁰⁵ За даними професора І. М. Андреева, «у 1927 р. в концтаборах томилося понад 200 єпископів». Див.: Андреев И. М. Заметки о Катакомбной Церкви в СССР. Джорданвилл, Нью-Йорк, 1947. С. 5.

¹⁰⁶ Третій, митрополит Агафангел, після тюремного ув'язнення, заслання до Наримського краю і багатьох страждань перебував абсолютно хворий в Ярославлі, помер 16 жовтня 1928 р. Декларації митрополита Сергія не прийняв.

¹⁰⁷ Регельсон Лев. Указ. соч. С. 439; Иоанн (Снычев), митроп. Указ. соч. С. 124.

¹⁰⁸ Нагадаємо, що одним із пунктів звинувачення єпископові Дамаскіну в 1924 р. було поминання архієреїв, які перебували в ув'язненні та на засланні.

Вы относитесь к декларации митрополита Сергия?»¹⁰⁹ «Це питання з граничною ясністю оголювало ту гірку правду, що між політикою влади і діями митрополита Сергія існував зв'язок»¹¹⁰. Тепер в ДПУ з'явився ще один привід для арешту православних – невизнання Декларації митрополита Сергія. Схема була проста: «вы не поминаете митрополита Сергия, потому что не признаете его декларации, а раз не признаете декларации, вы контрреволюционер»¹¹¹. Останній висновок у 1937–1938 рр. вже спричиняв за собою розстрільну статтю.

Утім, визнання Декларації теж не рятувало, оскільки заарештовували усіх: на початок Другої світової війни (вересень 1939 р.) на волі залишилися лише чотири правлячі архієреї – митрополит Сергій та члени його синоду¹¹².

Єпископ Дамаскін продовжує розсилати листи. Головна тема листів тепер – творення внутрішньої людини, здобування Царства Небесного в серці, збереження внутрішньої свободи, яку ніхто не може відняти: «В одном глубоко ошибаются враги Христовы, это в том, что эту свободу Христову можно уничтожить. Никак и никому это сделать не удастся. Пусть они дезорганизуют внешний аппарат Ц[ерк]-ви, пусть разрушают и оскверняют наши святыни, пусть лишают куска хлеба и общечеловеческих прав милли[оны] верующих, пусть отнимают тысячи жиз[ней] в своих тюрьмах и ссылках – все это лишь больше и больше уясняет верующим, сколь драгоценна эта свобода во Христе»¹¹³. Після Сергієвого указу від 21 жовтня 1927 р. владики підписує свої листи: «Ссылный Епископ...».

Листи єпископа Дамаскіна переписувалися та поширювалися в Москві, Києві, Харкові, Чернігові та багатьох інших містах. «Натхненні послання владики Дамаскіна зробили його ім'я відомим, улюбленим і шанованим не лише у всій віруючій Росії, але й далеко за її межами»¹¹⁴.

Але настало закінчення терміну заслання, і єпископ Дамаскін став перед вибором: залишитися в цій скорботній, але тихій келії, де він протягом трьох років щодня здійснював божественну літургію і творив Ісусову молитву – відлюдником від усього світу, або повернутися в цей світ для боротьби за правду Христову. «Душа єпископа Дамаскіна роздвоєється: з одного боку, його тягне від світу, з іншої – він не може залишитися пасивним глядачем краху найдорожчого для нього – Руської Православної Церкви»¹¹⁵.

Вибір був досить реальний: його сучасник, єпископ Варнава (Беляєв), кількома роками раніше відійшов від суспільного і пастирського служіння, пішов у затвор і все подальше життя присвятив написанню праць з аскетички. Помер він 1963 р. у Ки-

¹⁰⁹ 3 листа єпископа Дамаскіна митрополиту Сергію. Цит. за: Концевич Е. Указ. соч. С. 61.

¹¹⁰ Косик О. В. Указ. соч. С. 106.

¹¹¹ 3 листа єпископа Дамаскіна митрополиту Сергію. Цит. за: Концевич Е. Указ. соч. С. 61.

¹¹² Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах. Москва: Крутицкое патриаршее подворье, 2000. С. 98–99. Приклад митрополита Ленінградського Серафима (Чичагова) в цьому випадку дуже показовий: підписавши Сергієву Декларацію, митрополит Серафим змінив на Ленінградській кафедрі митрополита Іосифа (Петрових), який відхилив Декларацію і очолив Істинно-Православну Церкву. Митрополит Серафим, користуючись допомогою ДПУ, повів у Ленінграді рішучу боротьбу проти митрополита Іосифа та «іосифлян»: «Включаючись у боротьбу за церковну владу в місті, митр. Серафим ще при призначенні в Ленінградську єпархію поставив перед Є. Тучковим умовою свого приїзду «недопущение туда митрополита Иосифа». Див.: Шкаровский М. В. Иосифлянство: течение в Русской Православной Церкви. Санкт-Петербург: НИЦ «Мемориал», 1999. С. 20. Митрополит Іосиф був розстріляний 20 листопада 1937 р. разом із митрополитом Кирилом Казанським як співідики ІПЦ. Через 21 день, 11 грудня був розстріляний Серафим (Чичагов). Ні підписання Сергієвої Декларації, ні боротьба з Істинно-Православною Церквою не врятували його від знищення радянською репресивною машиною.

¹¹³ Цит. за: Косик О. В. Указ. соч. С. 106.

¹¹⁴ Вестник. 1991. № 4. С. 8. Листи та послання єпископа Дамаскіна, які збереглися, були вивезені за кордон і опубліковані, окрім російської, англійською, німецькою, французькою, іспанською, грецькою, болгарською, сербською та іншими мовами. У Російській Закордонній Церкві єпископ Дамаскін шанувався як один з найавторитетніших архієреїв Руської Православної Церкви.

¹¹⁵ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 57.

еві. Це теж був вибір не простої дороги, зараз ми знаємо єпископа Варнаву як автора однієї з кращих робіт з православної аскетичної «Основи мистецтва святості»¹¹⁶. Але у єпископа Дамаскіна, як і у митрополита Кирила і митрополита Іосифа, була інша дорога. 28 листопада 1928 р. він пише з Красноярська: «Был у меня план остаться в сибирской тайге еще на 3 года, определенные мне после окончания туруханской ссылки. На Украину закрыт мне путь, как и в 99 других мест, выбирать приходится из немногих: или Сибирь, или центральные губернии. Сибирь показалась мне наиболее надежным убежищем в моем положении. Однако письма и телеграммы близких побудили меня изменить план, и я сегодня выезжаю в г. Стародуб Брянской губернии, куда «единодушно» приглашает меня духовенство. Ранее Стародуб входил в Черниговскую епархию. Склонило меня к поселению в России еще желание ближе познакомиться с положением, повидаться кое с кем. Хотя в Москву доступ тоже закрыт мне, но, может быть, проездом и там увижусь с нужными мне людьми. Много горечи впитал я за это недолгое время, когда лично наблюдал местную церковную жизнь Енисейска и Красноярска. Что же встречу в Москве и дальше? Господи, дай силы, дай разумение, чтобы не растеряться. Я уже начинаю чувствовать, что вряд ли я сумею остаться пассивным свидетелем развертывающихся событий церковной жизни... Но также не сомневаюсь и в последствиях сего...»¹¹⁷ Єпископ Дамаскін приймає рішення повернутися до активної церковної і пастирської діяльності.

З Красноярська єпископ виїхав у перших числах грудня. Їхав він через Москву в надії, що там вирішиться його основний сумнів. Головна зустріч, яку намітив собі владика в Москві, – з митрополитом Сергієм. Єпископ Дамаскін сподівався, що під час їх особистої зустрічі він зуміє розповісти митрополитові правду про те, яке дійсне положення гнаної Церкви, як репресивні органи державної влади використовують проти православного духовенства його Декларацію, яке дійсне ставлення архієреїв, які страждають в ув'язненні, до того варіанту лояльності, який пропонує православній Церкві митрополит Сергій, наскільки деморалізуюче подіяла Декларація на православну паству і так далі. Він сподівався, що нічого цього митрополит Сергій не знає і саме з цим незнанням пов'язана його церковна політика.

Зупинятися в Москві більш ніж на добу опальному єпископові було заборонено. І тут допоміг випадок: у поїзді владика захворів запаленням легенів, їхати до Брянська і далі – у Стародуб було неможливо. Він вимушено затримався в Москві.

Зустріч з митрополитом Сергієм відбулася 11 грудня 1928 р.¹¹⁸ Основні питання, які він поставив митрополитові, були: «Считаете ли Вы, Ваше Высокопреосвященство, что решение Ваше является голосом соборного иерархического сознания Российской Церкви? Имеете ли Вы основания считать Ваш личный авторитет достаточным, чтобы противопоставить его сонму маститых иерархов, совершенно не разделяющих Вашу точку зрения?»¹¹⁹

Про результат цієї тривалої бесіди ми детально дізнаємося з листа Дамаскіна Сергію, надісланого вже зі Стародуба у травні 1929 р.: бесіда принесла глибоке розчарування, стало зрозуміло, що заступник патріаршого Міцеблустителя не помиляється – це його свідомо і цілеспрямована політика¹²⁰. «Єпископ Дамаскін не гірше

¹¹⁶ Про єпископа Варнаву див. детальніше: Проценко П. Г. В небесный Иерусалим: История одного побега. Биография епископа Варнавы (Беляева). Н. Новгород: Изд-во Братства во имя Св. Князя Александра Невского, 1999.

¹¹⁷ Цит. за: Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 58.

¹¹⁸ Цю дату єпископ Дамаскін вказує у листі митрополитові Сергію. Див.: Концевич Е. Указ. соч. С. 49.

¹¹⁹ Цит. за: Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Епископы-исповедники и патриарх Сергий: Послания Глуховского епископа Дамаскина. Церковный вестник Западно-Европейского Православного Русского Экзархата. 1952. № 1 (34). С. 5.

¹²⁰ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Епископы исповедники. Сан-Франциско, 1971. С. 59.

за інших розумів значення легалізації, оскільки не раз він й інші архієреї стикалися з ситуацією, коли влада відмовляла єпископові в реєстрації і одночасно притягувала його до суду за її відсутність. Проте святий вважав гріхом приносити в жертву цій легалізації незалежність Церкви»¹²¹. З цього часу почався поступовий відхід єпископа Дамаскіна від митрополита Сергія і очолюваного Сергієм синоду: «о результатах встречи скажу следующее», – писав він своїм однодумцям-архієреям: «если издали я еще предполагал возможность данных, коими бы оправдывалось поведение его, то теперь и эти предположения рушились – теперь никаких оправданий у меня для митрополита Сергия и компании нет!»¹²²

Проте, це не означало негайного розриву з митрополитом Сергієм і тими архієреями і духовенством, які прийняли Декларацію. Всю свою енергію єпископ Дамаскін скерував на роз'яснення тим, хто сумнівався, згубності для Церкви «сергіянського» шляху. Ймовірно, в перші кілька місяців він навіть поминав Сергія за богослужінням, принаймні, не відмовлявся служити в тих храмах, де Сергія поминали¹²³. В цей час ще не було різкого розмежування між «сергіянами» та «тихонівцями»: у місті мирно уживалися ті та інші. Служив владика в Іоанно-Предтеченській церкві, що належала тихонівцям.

Він пише багато листів, послань, активно спілкується з Чернігівським духовенством: його головне завдання зараз – переконати якомога більшу кількість людей у тому, що Церква – це не єпархіальна канцелярія та друкарські машинки, а Тіло Христове, про яке Христос сказав: «створю Церкву Мою, і врата пекла не здолають Її» (Мф. 16:18). Йї отже, немає в світі такої влади і сили, яка змогла б здолати це обіцяння Христове. Єпископ Дамаскін вже прямо називає діяння Сергія відступництвом від Христа¹²⁴.

Про стародубський період життя єпископа Дамаскіна збереглося свідоцтво єпископа Козелецького Стефана (Проценка), у той час – вікарія Чернігівської єпархії. У 1933 р. митрополит Сергій призначив його керуючим Чернігівською єпархією, замість арештованого архієпископа Пахомія (Кедрова)¹²⁵.

На допиті 10 серпня 1936 р. Стефан (Проценка) повідомив таке¹²⁶: «Л. 80: В 1929 году, в своей деятельности на Черниговщине мне пришлось столкнуться с тем фактом, что проживавший в то время в г. Стародубе; Западной области епископ Дамаскин Цедрик, выходец из Украины стал вмешиваться в церковные дела подведомственных мне приходов.

Л. 81: Я тогда лично поехал в Стародуб к Цедрику, чтобы выяснить у него насколько правдоподобны слухи о его вмешательстве в церковную жизнь Черниговщины. Епископ Дамаскин категорически отрицал эти слухи. Тогда же он мне ... говорил о своих расхождениях с руководством церкви, в частности, с патриаршим синодом, по вопросу установления нормальных взаимоотношений с властью и дал мне ряд документов по этому вопросу для ознакомления. Авторами документов были митрополит Кирилл Смирнов, митрополит Петр Крутицкий и другие. В числе этих документов было и письмо самого Цедрика. ... Я тогда с этими документами ознакомился и, впоследствии, большинство из них уничтожил. Впоследствии мне стало известно, что часть авторов этих документов принадлежала к ИПЦ»¹²⁷.

Проте час ішов, ставав усе більш очевидним розтлінний вплив Сергієвої

¹²¹ Косик О. В. Указ. соч. С. 108.

¹²² Цит. за: Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 58–59.

¹²³ Детальніше міркування про це див.: Косик О. В. Указ. соч. С. 114–115.

¹²⁴ Див. докладніше: Е.Л. [Лопушанская Е.Н.]. Указ. соч. С. 66–76.

¹²⁵ Шуило В. В. Указ. соч. С. 21.

¹²⁶ Правовис документу зберігаємо без змін.

¹²⁷ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. П-11588. Т. 1. Спр. 256383. Нині ця кримінальна справа зберігається в Державному архіві Чернігівської області.

церковної політики в житті Руської Церкви. До того ж, уже було зрозуміло, що нікого, окрім самого Сергія, Декларація не врятувала: влада, як і раніше, заарештовувала як тихонівців, так і сергіян. Владика все частіше роздумує про те, що, мабуть, пора вже припинити літургійне спілкування з митрополитом Сергієм.

Приблизно у цей час, у травні 1929 р. єпископ Дамаскін «получил предложение от митрополита Серафима Ленинградского (Чичагова) быть его помощником. И, разумеется, отказался, как и раньше от сергиевских предложений», – пише він в листі від 21 травня 1929 р. «Есть и другое предложение – от ссыльных отцов: приехать к ним в ссылку добровольно. Чувствую, что это было бы наиболее для меня безопасное местопребывание, но не хочется ни о чем просить «г.г.»¹²⁸.

Улітку 1929 р. він остаточно відійшов від Сергія. Сталося це після важливої, на наш погляд, події в історії Руської Церкви: за дорученням єпископа Дамаскіна і з благословення ігумена Лаврентія (Проскури) монахиня Ірина (Бурова) разом з ієромонахом Малахією (Тишкевичем)¹²⁹ відвідала Міцеблустителя патріаршого престолу митрополита Петра, який перебував на засланні. Митрополит Петро дав однозначну оцінку політиці Сергія: вона завдає непоправної шкоди Церкві. Головний висновок патріаршого Міцеблустителя: єпископи повинні «сместить митрополита Сергия», митрополит Петро не благословляє «помянуть митрополита Сергия за богослужением»¹³⁰. Ця відповідь першоієрарха Руської Церкви була важлива, оскільки давала чіткі канонічні підстави для відходу від Сергія та його синоду.

З цього часу єпископ Дамаскін встановив регулярні контакти з київськими і харківськими «іосифлянами»¹³¹, а також із лідером іосифлян архієпископом Димитрієм (Любимовим). Більшість чернігівських священиків також відкрито оголосили про припинення поминання митрополита Сергія.

Про приналежність єпископа Дамаскіна і великої частини духовенства Чернігівської єпархії до ІПЦ свідчив перед слідчими органами єпископ Стефан (Проценко), не заперечували це на слідстві й самі священики, які належали до ІПЦ¹³². Слід зазначити, що деякі з них, наприклад, ієромонах Михайл (Корма), припинили поминати митрополита Сергія раніше єпископа Дамаскіна¹³³, чим, можливо, прискорили прийняття цього рішення самим владикою.

Проте, як це характерно для єпископа Дамаскіна, він не просто припинив поминати Сергія: він все ще не залишає надію переконати заступника Міцеблустителя повернутися на сповідницьку дорогу і пише йому розлогого листа. Це один з «програмних» документів в історії Катакомбної Церкви, не випадково в Російській Православній Церкві Закордоном його багато разів перевидавали. Наведемо уривки з цього послання:

«... принятый Вами новый курс постепенно уяснялся нами ... и больно ранилось наше сердце, особенно когда возмущившая наши души измена Ваша ... сопровождалась несправедливыми обвинениями нас – ссыльных и несогласных с Вами иерархов – обвинений, на кои в свое время также не скупились обновленцы. ... Скорбно, тяжело было узнавать об отходе от Вашего Высокопреосвященства

¹²⁸ Цит. за: Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 59.

¹²⁹ Косик О. В. Указ. соч. С. 150.

¹³⁰ Лист протоієрея Григорія Селецького митрополитові Іосифу (Петрових) від 17 вересня 1929 р., написаний за дорученням єпископа Дамаскіна. Див.: Сикорская Л. Е. Священноисповедник Димитрий, архиепископ Гдовский. Сподвижники его и сострадальцы. Жизнеописания и документы. Москва: Братонез, 2008. С. 458; Косик О. В. Указ. соч. С. 149.

¹³¹ Прибічниками митрополита Іосифа (Петрових) Петроградського, який фактично очолив ІПЦ.

¹³² ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. П-11588. Т. 1. Спр. 256383. Арк. 80–81, Арк. 107-зв, Арк. 108–112, Арк. 116; Ф. П-11588. Т. 2. Спр. 256383. Арк. 183, Арк. 193–193-зв, Арк. 202–202-зв; Ф. П-10951. Спр. 37/882. Нині ці кримінальні справи зберігаються в Державному архіві Чернігівської області.

¹³³ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. П-11588. Т. 1. Спр. 256383. Арк. 107-зв. Нині ця кримінальна справа зберігається в Державному архіві Чернігівської області.

группы достойных и маститых иерархов, читать массу писем от возмущенных Вашей декларацией пастырей и мирян. Доходили до нас сведения о посыпавшихся на почве такого расхождения с Вами прещениях и увольнении. Печальная правда предстала перед нами во всей своей наготе ...».

Декларация, на думку епископа Дамаскина, це «... грех Ваш против внутренней правды церковной, против евангельского завета – безбоязненно исповедовать Истину, как предстоятелю Церкви непрерывно стоять на страже Ее. Вы же отказались от одной из главнейших сущностей Церкви – Ее свободы, поступились Ее достоинством. ... Грех ваш еще – внутренняя неправда самой декларации, основанная на боязливости. Ведь только в таком освещении становится понятным 8-й стих 21-й главы Откровения, где «боязливые» поставляются наряду с неверными, убийцами и любодейцами. ... Страшно подумать, как пошатнули, подорвали Вы Вашей декларацией авторитет церковной иерархии, какую обильную жатву собирают на этой почве враги наши, как много верующих, не видя для себя доброго примера в своих пастырях, усомнились в своем уповании в Вечную Правду, и как много их посему отшатнулось от Церкви и погибает в отщепенческих болотах и в струях сектантства! Пользуются умело враги произведенным Вами в Церкви смятием и с удесытеренной наглостью проводят свою безбожную программу.

Рассматривая настоящий скорбный путь Российской Церкви в перспективе вечности, приходишь к проразумению высокого смысла всех настоящих испытаний. Угасание духа веры в массах, принижение спасительных идеалов Церкви, забвение пастырями своего долга, умножение на этой почве беззакония и «иссякание любви многих» – не могло не привести к тяжелым последствиям. Во всяком организме угасание духа вызывает конвульсии. Слишком далеко отошли мы в нашей церковной жизни от заповедей Христа, от руководства учением св[ятых] Апостолов, от заветов св[ятых] Отцов, Мучеников и Исповедников; тяжкие скорби необходимы стали, чтобы хоть таким путем обратить наше внимание на великий грех призванных к святости носителей Имени Христова. Может быть во всем этом уже начало суда Божия над грешным миром, надлежит же «начаться суду с дома Божия» (1 Петр. 4, 17). Благословлять подобает Господа за неисполнение нам настоящих испытаний, направленных для пользы и спасения нашего, а не прыгать в паническом страхе в болото, где позорная гибель заранее обеспечена.

Настоящие скорби можно рассматривать как промыслительный отсев пшеницы от мякины, может быть для нового доброго посева на грешной земле, а может быть для создания кадров тех верных сынов Небесного Царя, коим предстоит противостать близящемуся царству «сына погибели». ...

Неужели никогда мысль Вашего Высокопреосвященства не останавливалась над тем обстоятельством, что разделяя своей декларацией пастырей на «легализованных» и «нелегализованных», бросая в сторону последних несправедливое обвинение в контрреволюции, Вы тем самым поставяете всю ссыльную Церковь, оставшихся еще на свободе некоторых иерархов и значительную часть остальных пастырей под постоянные удары подозрительной советской власти Не тем ли объясняется «бессрочность» ссылки наших первоиерархов? Известно ли Вам, например, в каких невыносимых условиях живут два достойнейших носителя православного церковного сознания – митрополит Петр и митрополит Кирилл, оба больные и загнанные в такие условия с несомненным жестоким расчетом? Не мелькнула ли у Вас когда-нибудь мысль о том, что «свободой и покоем» Вы пользуетесь за счет медленного умирания неугодных первосвященников наших? ...

О, Ваше Высокопреосвященство, пока не поздно, посмотрите к какой пропасти подвели Вы доверившихся Вам и, пока не поздно, торопитесь исправить свою ошибку. ... Вся Церковь ждет от Вашего Высокопреосвященства открытого заявления: – считается ли Вы с мнением подавляющего большинства иерархов?

почти всей ссыльной Церкви, а также на мольбы и протесты множества других пастырей и мирян — ответите ли отказом от ошибочного шага и изменением курса своей церковной политики, или же предпочтете утверждаться на основе уже совершенного Вами уклона в сторону расхождения со всею Церковью. ... Настоящий грозный момент истории Российской Церкви, если все мы по достоинству не оценим его значения, может закончиться грозным приговором: «отнимется от вас Царство Божие и дано будет народу, приносящему плоды его». Да не будет же имя Вашего Высокопреосвященства заклеяно историей, как одного из гасителей светильника Российской Церкви! ...

Но, увы! — если Вы, Ваше Высокопреосвященство, станете упорствовать в Вашем курсе и открыто пренебрежете голосом Церкви, то она, продолжая свой крестный путь, откажется от Вас, как от соучастника с ее распинателями.

Большинство ссыльных иерархов до сих пор не предполагали, что в действительности Вы и Ваши единомышленники ушли гораздо дальше, чем мы в состоянии были предположить; что Вы перешагнули далеко за намеченную Вами раньше черту, и дальше путь Ваш идет уже с очевидным уклоном по направлению за ограду Церкви. Постепенно истина эта открывается для всех. Мы все остановились, не идя с Вами, и продолжаем умолять, звать Вас вернуться, вновь соединиться с нами. Но ведь жизнь не может остановиться, и мы вынуждаемся идти вперед своей прежней дорогой. Мы умоляем, зовем Вас, Владыко, мы все еще возле Вас и готовы подать Вам руки...

Если Вы все же не внемлите, не возвратитесь, — то пойдете Вашим уклоном дальше, но без нас»¹³⁴.

У цей час єпископ Дамаскін починає вже відкрито говорити про те, що православній Церкві, заради збереження внутрішньої свободи, доведеться піти в катакомби.

Окрім чернігівського духовенства, владика активно спілкувався з київськими «іосифлянами», шанованими в місті пастирями: духівником Свято-Покровського монастиря протоієреєм Димитрієм Івановим, настоятелькою монастиря ігуменею Софією (Гриньовою)¹³⁵, священниками Анатолієм Жураковським, Леонідом Рохліцем й багатьма іншими. Цей період життя єпископа Дамаскіна ознаменований масштабним листуванням з побратимами-архієреями, духовенством і вірянами. Зокрема, — з митрополитом Кирилом, з яким у нього встановилася повна однодумність.

Для єпископа Дамаскіна однодумність з митрополитом Кирилом була важливим моментом його власної канонічної і пастирської свідомості — усвідомлення правоти вибраної дороги, оскільки саме митрополит Кирило в 1926 р., при таємному опитуванні архієреїв, більшість голосів був названий наступником патріарха Тихона на посту московського патріарха. Вибору цьому здійснитися не судилося, — всі архієреї, які взяли участь у таємному голосуванні, були заарештовані, в першу чергу митрополит Кирило¹³⁶.

Метою листування єпископа Дамаскіна було «збирання сил»: потрібно було об'єднати всіх православних, не згодних з новим курсом митрополита Сергія. Єпископ Дамаскін активно формує в Україні Істинно-Православну Церкву.

27 листопада 1929 р. єпископ знову був заарештований: донощиком на цей раз став сергіянський священник, благочинний Стародубського району¹³⁷. Разом із Дамаскіним була заарештована велика група людей, священників і вірян. Головне звинувачення, яке було висунуто органами ДПУ: організація зборів, на яких велися

¹³⁴ Цит. за: Концевич Е. Указ. соч. С. 49–64.

¹³⁵ Про ігуменю Софію (Гриньову) див.: Шуміло В. В. Письмова спадщина Істинно-Православної Церкви: поетичний альбом схиігумені Софії Гриньової. *Сіверянський літопис*. 2019. № 6. С. 32–40.

¹³⁶ Докладніше про таємні «вибори патріарха» у 1926 р. див: Журавский А. В. Указ. соч. С. 245–300.

¹³⁷ Польский Михаил, протопресв. Указ. соч. С. 162; Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 87; Шумило В. В. Схиархимандрит Лаврентий... С. 17–18; Косик О. В. Указ. соч. С. 153, 159–165.

антирадянські розмови і читалися антирадянські листи. А по суті, – у невизнанні Декларації і об'єднанні довкола себе прибічників ІПЦ.

На слідстві владика поведився спокійно, чесно і прямо висловлював свою позицію щодо відносин держави і Церкви. Він пояснював слідчому, що ані він, ані противники Декларації митрополита Сергія не виступають проти легалізації Церкви в СРСР як такої, що нічого антирадянського в їхніх діях немає і не було. Вони – за нормальні відносини Церкви і держави, але вони рішуче проти втручання держави у внутрішнє життя Церкви, як це відбувається зараз. Єпископ пояснив, що і в «царські часи» він був проти того, щоби привносити політику в церковне життя.

На питання слідчого про конкретних осіб він відповідав стримано, так, щоб у ДПУ не було за що «зачепитись» для звинувачення заарештованих або для здійснення нових арештів. У деяких випадках він прямо відмовлявся називати імена людей, що цікавили слідчого, наприклад, єпископа Іоасафа (Удалова). Слідство мало у своєму розпорядженні лист єпископа Іоасафа до єпископа Дамаскіна, і слідчий намагався з'ясувати ім'я автора листа.

29 грудня єпископ Дамаскін був переведений зі Стродуба до Смоленська. Із протоколів допиту в Смоленському ізоляторі випливає, що владика був дуже хворий, проте його водили на допити. Щоб змусити говорити, його морили голодом. Не виключено, що били – в цей час вже на допитах починають широко застосовуватися побої і навіть тортури.

Він говорить, але, звичайно, не те, чого чекав від нього слідчий: «как невозможно никаким давлением уничтожить пара, и тем лишь усиливается сопротивление его, так невозможно уничтожить вековую идею христианства, ибо она в духе человека»¹³⁸.

У березні 1930 р. слідство було закінчене. Єпископа Дамаскіна і його «подільників» звинуватили у створенні контрреволюційної організації, яка ставила собі за мету «свержение советской власти». Складалась вона «из наиболее реакционных попов, а[нти]-сов[етских] активных «ревнителей православия» и монахов». Антирадянську агітацію ця організація вела «под флагом организации борьбы против сергиевского церковного течения, – продавшихся большевикам».

У цій справі вже фігурує слово «катакомби». На думку слідства, формування катакомбних обцин, тобто відхід з-під контролю держави, яка активно втручалася в життя Церкви, є прямим доказом контрреволюційної діяльності: «Одной из задач в своей деятельности группировка также ставила подготовку к переходу всей церковной деятельности в подполье – «катакомбы», давая надлежащие установки по этому вопросу в распространяемых письмах и воззваниях»¹³⁹.

28 травня 1930 р. єпископа Дамаскіна засудили до ув'язнення «в концлагерь сроком на десять лет». Він був направлений на Соловки¹⁴⁰ – один з найжорстокіших концентраційних таборів СРСР.

Як і про попередні тюремні ув'язнення, про перебування владики на Соловках відомостей майже немає. Навіть своєму відданому секретареві О. М. Лопушанській він дуже мало розповідав. Відомо лише, що умови там були жахливі, щоб хоч якось врятуватися від голодної смерті, він вимушений був збирати на березі ріки «ракушки». Єдиною втіхою для нього була усамітнена молитва: його часто бачили в лісі навколішки¹⁴¹. «Його співув'язнені розповідали, що він користувався кожною хвилиною свободи на лісових роботах, щоб відійти від робочих груп у глиб лісу і помолитися. Вони розповідали, що коли неподалік молився цей мученик-єпископ, то атмосфера незвичайної примиреності і тихої світлості панувала в найстрокатіших

¹³⁸ Цит. за: Косик О. В. Указ. соч. С. 163.

¹³⁹ Косик О. В. Указ. соч. С. 164.

¹⁴⁰ Польский Михаил, протопресв. Указ. соч. С. 162; Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 87; Шумило В. В. Указ. соч. С. 18; Косик О. В. Указ. соч. С. 165.

¹⁴¹ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 87.

і грубіших робочих групах, зовсім не схильних до якої б то не було форми благоговіння або благочестя»¹⁴².

Але розповів про це, звичайно, не сам владика, розповіли засланці, які відбували табірний термін разом із ним. На жаль, О. М. Лопушанська не назвала їхніх імен.

Листування заборонене ще не було, проте отримувати і відправляти дозволялося не більш ніж один лист на місяць. Дивом зберігся лист владики, який знаходиться в одному приватному архіві. У листі такі рядки: «Теперь же мы приблизились ко Христу, познали радости, перед коими все прежние земные радости – ничто»¹⁴³. Це слова монаха-ісихаста, що пізнав тепло Фаворського світла в жорстоких умовах людського життя, підлоти і страждань.

Соловки остаточно підірвали його здоров'я. У листопаді 1933 р. він був звільнений як повний інвалід. Так часто робили: щоб «не плодити мучеників», їх випускали вмирати «на свободу»¹⁴⁴. Дорогою додому, в Україну, єпископ Дамаскін зустрівся в Архангельську з архієпископом Серафимом (Самойловичем), з яким у нього встановилося спілкування і довірче листування¹⁴⁵.

Уже під час перебування в Україні, у свого брата Федора в Херсоні, владика дізнався про звільнення митрополита Кирила. Він негайно відправився до митрополита в Гжатськ, користуючись тимчасовим «передихом» влади, розуміючи, що ні митрополитові Кирилу, ні йому самому не дадуть довго перебувати на волі. Це була друга їхня зустріч, дуже важлива в історії Руської Церкви, тому що вона сформувала їхнє подальше ставлення до церковної організації митрополита Сергія¹⁴⁶. З того часу митрополит Кирило вже благословляє створення «домашніх церков», де можна здійснювати богослужіння, не поминаючи Сергія. Ідея відходу Руської Православної Церкви в катакомби, формування Катакомбної Церкви вийшло з області теоретичних роздумів і набуло практичної форми. Фактично, митрополит Кирило очолив Катакомбну Церкву. Немає сумнівів, що прийшов він до цих переконань не без участі єпископа Дамаскіна, тому що саме в цей час владика Дамаскін приходить до висновку про те, що в СРСР істинна Церква може зберегтися лише у підпіллі – в катакомбах.

О. М. Лопушанська з цього приводу пише: «Він вже ухиляється від широкої діяльності, не пише довгих послань, звернених до широких кіл віруючих. Він переконався, що в умовах радянської дійсності і загального розкладання можлива лише підпільна Церква. А найголовніше, він побачив масовий відхід від релігії, успіх антирелігійної пропаганди, зростаюче вищир і углиб безбожжя. Треба було рятувати вже не більшість, а меншість»¹⁴⁷. У цей час, мабуть, і з'являється його робота «Печать Христа и печать антихриста»¹⁴⁸. Тепер він мислить апокаліптичними символами, в його уяві Церква чітко розділилася на Філадельфійську та Лаодикійську. Філадельфійська Церква – це Істинно-Православна Церква, Церква патріарха Тихона, митрополитів Петра і Кирила, Лаодикійська – «радянська» церква, церква митрополита Сергія. Майбутній катакомбний священник отець Михаїл Нечитайленко, тоді ще 19-річний юнак, який близько знав ігуменію Софію

¹⁴² Вестник. 1991. № 5. С. 8.

¹⁴³ Цит. за: Косик О. В. Указ. соч. С. 165.

¹⁴⁴ Так вчинили і з давнім другом владики Дамаскіна – архієпископом Пахомієм (Кедровим). Абсолютним інвалідом його випустили на свободу в 1937 р., де він 11 листопада помер «своєю смертю». Див.: Шумило В. В. Указ. соч. С. 20–21.

¹⁴⁵ Косик О. В. Указ. соч. С. 167–170.

¹⁴⁶ А отже, і ставлення до «сергіянської церкви» архієреїв і духовенства, які розділяли переконання митрополита Кирила і єпископа Дамаскіна.

¹⁴⁷ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 88.

¹⁴⁸ Див. докладніше: Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 72–74; Andreyev I. Ibid. P. 222–223, 230; Дамаскин (Христенсен), иеромон. Надежда. Русский паломник. Издание Валаамского общества Америки (Chico, California). 1994. № 9. С. 69–72; Шумило В. В. Почему необходимо покаяние в грехе сергианства. Вера и Жизнь (Чернигов). 2008. № 1 (12). С. 44–60.

(Гриньову), а через неї єпископа Дамаскіна, передавав по пам'яті слова, сказані владикою Дамаскіним про Церкву, як свого роду заповіт: «Новозавітний Ковчег спасіння [Православна Церква] повинен закритися зсередини [піти в підпілля], щоб зберегти від всепоглинаючих хвиль вогненного океану [радянської влади, яка знищує Церкву і мільйони віруючих] хоч би «мале стадо» вірних» (див.: Лк. 12:32). Йшлося, звичайно, про подальше катакомбне існування православної Церкви в СРСР¹⁴⁹.

Формуванню таких настроїв в середовищі єпископату та духовенства сприяла також позиція першоієрарха Руської Православної Церкви митрополита Петра по відношенню до митрополита Сергія і створеного ним синоду, що стала широко відомою. Так, весною 1934 р. єпископ Дамаскін отримав (ймовірно, від митрополита Кирила) копії листів патріаршого Міцеблустителя митрополита Петра до свого заступника митрополита Сергія із засудженням дій останнього. Звичайно, це в черговий раз укріпило єпископа Дамаскіна в усвідомленні правильності вибраної ним позиції. В одному з листів того періоду він писав своїм однодумцям: «Извещаю вас, что дедушка Петр предложил митрополиту Сергию распустить незаконный Синод свой, изменить свое поведение и принести покаяние перед Церковью и собратиями. Сдержит ли он это? Конечно, нет. Значит, нам не по пути, не по дороге с ним»¹⁵⁰.

Тепер у єпископа Дамаскіна немає сумнівів відносно «сергіянської церкви»: «Путь митрополита Сергия – путь несомненной апостасии. Отсюда и отщечение благодати у него несомненно» – пише владика 15 квітня 1934 р. архієпископові Серафиму (Самойловичу)¹⁵¹. Для нього зрозуміло, що молитовного спілкування православних з сергіянами вже бути не може. Копію цього листа він пересилає митрополитові Кирилу і взагалі піддає широкому розголосу. На питання слідчого під час допиту 16 серпня 1934 р., хто автор цього листа, митрополит Кирило відверто відповів: «єпископ Дамаскин, мой единомышленник».

У цей же час митрополит Кирило в одному зі своїх листів розмірковує про «обновленческую природу сергианства» й приходить до висновку, що «митрополит Сергий отходит от Православной Церкви». А якщо так, «для православных нет с ним части и жребия» (порівн.: Діян. 8:18–24)¹⁵². Цей лист також поширювався в копіях і був добре відомий в Катакомбній Церкві і в РПЦЗ завдяки катакомбникам, які емігрували під час Другої світової війни.

Але «отщечение благодати» у митрополита Сергія і однодумних з ним єпископів хіба означає, що благодаті спасіння позбавлені тисячі віруючих, які не розуміють, в яку пропасть веде їх митрополит Сергій: «пока они [Сергий та його синод] не отсечены Соборным решением Церкви?»¹⁵³

Єпископ Дамаскін подає це у формі запитання, і митрополит Кирило як би відповідає: «Спасутся ли пребывающие в сергианстве верующие? Мы не можем знать, потому что дело спасения вечного есть дело милости и благодати Божией»¹⁵⁴.

¹⁴⁹ Свідectво священника Михаїла Даниловича Нечитайленка. Запис бесіди від 22 лютого 1998 р., з архіву автора.

¹⁵⁰ Цит. за: Шкаровский М. В. Иосифлянское движение в Киеве в первой половине 1930-х годов: священник Димитрий Шпаковский и епископ Дамаскин (Цедрик). *Труды Київської духовної академії*. 2011. № 14. С. 212.

¹⁵¹ Цит. за: Сикорская Л. Е. Указ. соч. С. 468–469. «Апостасія» (у перекладі з грецької – «відступництво») – богословський термін, що означає буквально «відступництво від Христа, від Церкви». Детальний богословський розгляд діяльності митрополита Сергія з точки зору «апостасії» див. в роботі відомого богослова РПЦЗ протоієрея Бориса Молчанова «Епоха апостасії», написаної і виданої в Харбіні у 1938 р.: Молчанов Борис, протоієр. Епоха апостасии. *Вера и Жизнь*. 1992. № 1. С. 4–27. Див. також: Шумило В. В. Почему необходимо покаяние... С. 44–60.

¹⁵² Цит. за: Сикорская Л. Е. Указ. соч. С. 468.

¹⁵³ Цитований вище лист єпископа Дамаскіна архієпископові Серафиму (Самойловичу).

¹⁵⁴ Цит. за: Сикорская Л. Е. Указ. соч. С. 468.

Незважаючи на тяжкий стан здоров'я, єпископ Дамаскін багато роз'їжджає країною, особливо по Україні, відвідує одноступні приходи і общини. Часто буває в Києві, таємно відвідує Чернігів, Харків, здійснює таємні чернечі постриги¹⁵⁵. Не маючи можливості оселитися в Києві і Чернігові, він селиться в Ніжині на квартирі В.П. Ващенко.

Звичайно, його діяльність не могла залишитися непоміченою органами НКВС. 1 серпня 1934 р. в Ніжині єпископ Дамаскін був заарештований за звинуваченням в організації ІПЦ, його помістили в слідчий ізолятор Чернігова. На допиті владика підтвердив, що не визнає митрополита Сергія «законним предстоятелем Церкви». У 1935 р. він був висланий у Північний край, але і в заслання не припинив своєї активної діяльності з організації Катакомбної Церкви. На прохання архієпископа Серафима (Самойловича) він узяв під свою опіку общини ІПЦ у Вятській єпархії, організував у непрохідних вятських лісах таємний монастир. Збереглися фотографії виритих в землі «схронів», що служили келіями для катакомбних ченців¹⁵⁶. Цей монастир був розкритий чекістами, всі ченці розстріляні.

Найближчим помічником єпископа Дамаскіна в цей період його служіння був священник Ізмаїл Рождественський¹⁵⁷, священносповідник, старший брат відомого катакомбного священника Михаїла Рождественського, який окормляв катакомбну паству в РСРР аж до своєї смерті в Ленінграді у 1988 р.¹⁵⁸ З Чернігова у добровільне заслання приїхав слідом за владикою священник Іоан Смоличев, один з найавторитетніших пастирів Чернігівської єпархії, духовний син владика і його відданий однодумець.

У березні 1936 р. єпископ Дамаскін знову був заарештований і 27 жовтня «трійкою» УНКВС Кировського краю засуджений до 5 років таборів за статтею 58-10.

У цих же 1936–1937 рр. на чернігівське духовенство, що не поминало митрополита Сергія, з новою силою обрушилися гоніння. У липні 1936 р. в Чернігові були заарештовані майже всі істинно-православні священники і розпочато великий судовий процес. Їх звинуватили у «формуванні контрреволюційного церковного угруповання» і спробі навіювання населенню антирадянських поглядів. Головним звинуваченням було: «приналежність до ІПЦ». Уцілілі й дожили до початку Другої світової війни лише ті, хто пішов у катакомби¹⁵⁹.

4 листопада 1936 р. єпископ Дамаскін був відправлений до Карлагу, через рік до нього приєднався отець Іоан Смоличев, заарештований 10 жовтня 1937 р.¹⁶⁰ Їм удавалося разом молитися і здійснювати богослужіння, незважаючи на небезпеку розстрілу у випадку, якщо про це стане відомо табірному начальству¹⁶¹.

До єпископа Дамаскіна приходило багато людей, особливо в церковні свята. Фізично хворий, повний інвалід владика Дамаскін навіть у страшних умовах Карагандинського концентраційного табору ніс хрест пастирського служіння. Він

¹⁵⁵ Шумило В. В. Схиархимандрит Лаврентий... С. 21–22; Косик О. В. Указ. соч. С. 180.

¹⁵⁶ Див.: Дамаскин (Цедрик Дмитрий Дмитриевич). *ПСТГУ*. [Електронний ресурс]. URL: <http://213.171.53.29/bin/code.exe>.

¹⁵⁷ Див. про нього: Рождественский Измаил Васильевич. *ПСТГУ*. [Електронний ресурс]. URL: <http://213.171.53.29/bin/code.exe>.

¹⁵⁸ Див.: Шкаровский М. В. Священники Измаил и Михаил Рождественские. Судьбы иосифлянских пастырей: Иосифлянское движение Русской Православной Церкви в судьбах его участников. *Архивные документы*. Санкт-Петербург: Сатисъ – Держава, 2009. С. 283–307.

¹⁵⁹ Шумило В. В. Указ. соч. С. 23–25; Шумило В. В. Схиархимандрит Лаврентій (Проскура) – член Істинно-Православної Церкви на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2019. № 4–5. С. 67–80; Шумило В. В. Істинно-православна церква на Чернігівщині та ігумен Аліпій (Яковенко). *Сіверянський літопис*. 2020. № 1. С. 124–137.

¹⁶⁰ Див.: Смоличев Иван Иванович. *ПСТГУ*. [Електронний ресурс]. URL: <http://213.171.53.29/bin/code.exe>.

¹⁶¹ Косик О. В. Указ. соч. С. 201.

залишався вірний заповітам свого вчителя, митрополита Антонія (Храповицького). Вчення Антонія про співстрадницьку любов владика Дамаскін виконав власним життям: до кінця своїх днів він зміцнював тих, хто сумнівається, утішав страждущих, укріпляв духовно голодних.

У 1937 р. НКВС приступило до рішучого наступу на ІПЦ, почалося фізичне знищення лідерів Істинно-Православної Церкви, – тих, хто не встиг піти в підпілля. 13 серпня вже в таборі був заарештований єпископ Дамаскін; привід – молився на Пасху разом з ув'язненими. Це означало, що єпископ «проводив релігійну ідею среди з/к»¹⁶². Поставили в провину навіть те, що владика, не криючись, благословляв свого духовного сина, священника Іоана Сморічева.

Це був останній арешт владики. 10 вересня 1937 р. «трійкою» НКВС він був засуджений до розстрілу, 15 вересня вирок був приведений у виконання¹⁶³.

Коли в таборі запитували владика, «скільки ви перебуваєте в ув'язненні», він завжди відбувався жартами: «Скільки радянська влада, стільки я в ув'язненні». У цьому жарті була лише частка жарту: якщо скласти до купи всі місяці й роки його тюремних поневірянь, то виявиться, що більшу частину свого життя він провів у в'язницях, засланнях і таборах. Воїстину, радянська влада знищувала кращих представників народу, ім'ям якого вона намірилася побудувати «рай на землі».

У Катакомбній Церкві зберігся переказ, що насправді владика не був розстріляний, а помер за кілька днів до розстрілу: «куля безбожників не торкнулася вірного пастиря Церкви Христової». А було це так: у Сибіру, глибокою осінню, разом з іншими засланнями святитель чекав пором, який повинен був доставити їх до остаточного місця ув'язнення. До їхньої групи приєднали ще одного священника. Він зовсім був роздягнений, в одному лише легкому літньому підрыснику і замерзав від холоду. Із словами «у кого две одежды, отдай неимущему», святитель зняв з себе рясю і віддав тому, хто замерзав. Підірване здоров'я владики не витримало холоднечі, і на поромі, який вже плів по річці, святитель тяжко захворів і незабаром помер¹⁶⁴.

Переказ цей увійшов навіть у літургійне життя Церкви. У службі Собору Новомучеників та Сповідників ХХ ст., складеній в Російській Православній Церкві Закордоном, в тропарі 5-ої пісні канону співається: «Дамаскиново житіє да умилишь вся чтущія: како бѣ и на островѣхъ Соловецкихъ, и въ Казахстанѣ и во странѣ Сибирстѣй, восходя къ Голгофѣ своей. Како мразомъ сибирскимъ томимъ, при бреже рѣки неимущему іерею верхнюю рясю свою отдаде. Самъ же въ стужѣ зимнѣй на плоту Богу духъ предаде, единъ отъ тѣхъ, ихъ же міръ недостоинъ бѣ»¹⁶⁵. Знаючи вдачу святителя Дамаскіна, можна припустити, що ця подія – історія з рясю – дійсно сталася в його житті.

Збереглася й інша версія кончини єпископа Дамаскіна, її розповів київський катакомбний священник Андрій Бойчук. Він зумів втекти із заслання і таємно здійснював священницьке служіння, доживши до початку радянсько-німецької війни. Його розстріляли в Білій Церкві у 1941 р. Отець Андрій розповів, що єпископа Дамаскіна «помістили в одну з сибірських в'язниць. Із загальної камери перевели до штрафної камери-одиначки – без вікон, без освітлення. На підлозі цієї камери замерзла вода, стіни покриті помороззю. Очевидно, єпископа Дамаскіна посадили в неї у «покарання». За що? За молитву? За проповідь? За необережне слово проти мучителів? У цьому холоді і морозі, може, навіть, без їжі, протримали єпископа

¹⁶² Там же. С. 202.

¹⁶³ Там же. С. 205.

¹⁶⁴ Шумило В. В. Схиархимандрит Лаврентий и его время... С. 23.

¹⁶⁵ Служба святым Царю Мученику Николаю и всем Новомученикам и Исповедникам Российским. Вильмуассон (Франция): Изд. Храма святых Царя Мученика Николая и всех Новомучеников Российских, 1992. Л. 14.

Дамаскіна, поки він не отримав відмороження ніг третього ступеня і не почалася гангрена. Тяжко уявити без жаху ці страшні дні Гефсиманського томління єпископа Дамаскіна. У тюремному лазареті єпископ Дамаскін помер від загальної гангрені через відмороження ніг»¹⁶⁶. Ця історія дуже схожа на правду. Подібну історію розповідав про себе авторові цієї статті катакомбний єпископ Лазар (Журбенко) в 1991 р., тільки його, ще юнака, посадили в такий же табірний карцер на три доби в 1953 р.

Можливо, єпископ Дамаскін дійсно помер за кілька днів до розстрілу, а в пам'яті людей ці дві події злилися в одну. А можливо, що його, хворого, вмираючого, розстріляли, не діждавшись його кончини.

Як би там не було, але обидва перекази свідчать про те, що в народі зберігалось дуже світле уявлення про єпископа Дамаскіна, яке й породило ці легенди про його дивну кончину.

Своєю смертю єпископ Дамаскін ніби відкрив список розстріляних святителів Істинно-Православної Церкви: 10 жовтня 1937 р. був розстріляний першоієрарх Руської Православної Церкви митрополит Петро Крутицький. 20 листопада розстріляні митрополити Кирило Казанський та Іосиф Петроградський. В останні місяці перед смертю їх помістили до однієї камери, що віруючими було розцінено як символ єдності Катакомбної Церкви. Розстріляні вони були також разом, в один день і в одну хвилину. «Після тисячолітньої історії, Руська Православна Церква виявилася відкинутою до часів до Костянтина Великого – до часів катакомб»¹⁶⁷.

Здавалося, що зло торжествувало – попереду були ще довгі роки радянського безбожжя. Проте отримати духовну перемогу над Церквою, знищити її не вдалося: «Катакомбна, або підпільна Церква, виникла в кінці 20-х років. То один, то інший священник зникав зі свого приходу, поселявся в таємному місці і починав небезпечне життя вигнанця. У скособочених будиночках на міських околицях виникали таємні молельні. Там служили літургії, сповідали, причащали, хрестили, вінчали і навіть висвячували нових священників. Потай, передаючи один одному умовний стук у двері, стікалися туди віруючі з далеких міст і областей. Туди йшли за втіхою, бесідою, за «радістю богослужіння». Туди несли дітей, вели людей похилого віку. Скільки таких осередків таємної віри існувало в країні, ніхто не знає»¹⁶⁸.

Священномученик Дамаскін був прославлений во святих Архієрейським Собором Російської Православної Церкви Закордоном у 1981 р. Майже через двадцять років, у 2000 р. він був причислений до сонму святих на Ювілейному Архієрейському Соборі Московської патріархії¹⁶⁹.

Богословські ідеї єпископа Глухівського та Ніжинського Дамаскіна, що містяться в його численних листах і посланнях до побратимів-архіпастирів, до духовенства і пастви, ще належить зібрати воєдино для глибокого і всебічного вивчення та осмислення, але й зараз вже зрозуміло, що святитель Дамаскін був не лише мученик, але й видатний учитель Церкви. Його слово, виголошене з глибини віруючого і люблячого серця, моральна правда, істинність якої він довів своєю мученицькою смертю, завжди укріплюватимуть християн у правдивості та вірності євангельського шляху.

¹⁶⁶ Е.Л. [Лопушанская Е. Н.]. Указ. соч. С. 95.

¹⁶⁷ Там же. С. 96.

¹⁶⁸ Поповский Марк. Жизнь и житие Войно-Ясенецкого, архиепископа и хирурга. Париж, 1979. С. 355.

¹⁶⁹ Див.: Юбилейный Архиерейский Собор Русской Православной Церкви: Храм Христа Спасителя, 13–16 августа 2000 г. Материалы. Москва: Издательский совет Московского Патриархата, 2001. С. 287. В «Дянии ... о соборном прославлении Новомучеников и Исповедников Российских XX века» титул єпископа Дамаскіна помилково вказаний як «єпископ Стародубский». Насправді він був єпископом Глухівським, документи підписував як «Єпископ Глуховский и Нежинский». Див.: ЦГАОУ, Ф. 263. Оп. 1. Спр. 33122. Арк. 120-г.

References

Akty` Svyatejshego Tikhona, Patriarkha Moskovskogo i vseya Rossii, pozdnejshie dokumenty` i perepiska o kanonicheskom preemstve vy`shej czerkovnoj vlasti. 1917–1943 gg. [Acts of His Holiness Tikhon, Patriarch of Moscow and All Russia, later documents and correspondence on the canonical succession of the supreme church authority. 1917–1943]. (1994). Moscow, Russia.

E.L. [Lopushanskaya E.]. (1971). Episkopy` ispovedniki [Bishops Confessors]. San Francisco, USA.

Kosik, O. (2009). Istinyj voyn Khrystov: Knyha o sviashchennomuchenye epyskope Damaskyne (Tsedryke) [The true warrior of Christ: a book about the holy martyr Bishop Damascene (Zedric)]. Moscow, Russia.

Morenets, V. (2017). Chernihivshchyna [Chernihiv region]. *Persha khvyliia*. Kamianets-Podilskyi, Ukraine.

Puczko, V. (2002). Glukhovskij episkop Damaskin [Glukhovsky bishop of Damascus]. *Moskovskij zhurnal – Moscow magazine*, 10.

Tryhub, O. (2009). Rozghrom ukraïnskoï tserkovnoi opozytzii v Rosiiskii pravoslavonii tserkvi (1922–1939 rr.) [The defeat of the Ukrainian church opposition in the Russian Orthodox Church (1922–1939)]. Nikolaev, Ukraine.

Shumilo, V. (2001). Skhiarkhymandrit Lavrentii i eho vremia: ocherk tserkovnoi istorii Chernihovshchiny (1868–1950 hh.) [Schiarchimandrite Lavrenty and his time: an outline of the church history of Chernihiv region (1868–1950)]. Chernigiv, Ukraine

Shumilo, V. (2019). Skhyarkhimandryt Lavrentii (Proskura) – chlen Istynno-Pravoslavnoi Tserkvy na Chernihivshchyni [Shiarchimandrite Lavrentiy (Proskura) is a member of the True Orthodox Church in Chernihiv Region]. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*. 4–5.

Shumilo, V. (2019). Pysmova spadshchyna Istynno- Pravoslavnoi Tserkvy: poetychnyi albom skhyihumeni Sofii Hrynovoi [The Written Heritage of the True Orthodox Church: A Poetic Album of the Abbess Sophia Grinyova]. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*. 6.

Shumilo, V. (2020). Istynno-Pravoslavna Tserkva na Chernihivshchyni ti ihumen Alipii (Iakovenko) [The True Orthodox Church in Chernihiv Region is the Abbot Alipi (Yakovenko)]. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*. 1.

Shumilo, V. (2020). Nastoiatel Troitse-Illinskoho monastyria Heorhii (Smelnytskyi) yak odyin iz ideolohiv ips na Chernihivshchyni: za materialamy slidchykh sprav [Abbot of the Trinity-Ilyinsky Monastery George (Smelnytsky) as one of the ideologues of the TOC in the Chernihiv region: according to the materials of investigative cases]. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*. 2.

Шуміло Віталій Вікторович – головний редактор наукового альманаху «Чернігівські Афіни», науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (просп. Миру, 13, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Vitaliy V. – Editor-in-Chief of the scientific journal «The Chernihivian Athens», academic secretary of the Lazar Baranovych Research Institute of Religion's History, T. H. Shevchenko National University "Chernihiv Colehium" (13 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: veraizhizn@gmail.com

DAMASCENE (TSEDRIK), BISHOP OF HLUKHIV AND NIZHYN; ONE OF THE MAIN IDEOLOGUES OF THE TRUE ORTHODOX CHURCH IN UKRAINE

The aim of this article is to recount the biography of one of the well-known and authoritative activists in the Church in the Chernihiv region from the 1920–1930's, Bishop Damascene (Tsedrik), who was one of the ideologues and founders of the True Orthodox Church (also known as the Catacomb) Church in Ukraine, and specifically in the Chernihiv region.

The research methods used were chosen in relation to the aim and are based on the principle of historicity. The methods of historiographical analysis and synthesis were used, as well as methods dealing with the problem of chronology and of retrospection, and comparative methodology. The **originality** of the work lies in the fact that for the first time the life of Bishop Damascene is examined not only as that of a minister in the Church and a martyr for his faith that lived in the period of repression of the Orthodox Church in the USSR, but also as that of one of the main ideologues and founders of the Catacomb Church. The development of Bishop Damascene's understanding of the world around him, which lead him to the conclusion that compromise between the Orthodox Church and the soviet government in matters of faith was impossible, and the conviction that the only way to preserve the inner freedom of the Church in the conditions of the USSR's destruction of the freedom of religion was to function outside the law, in "the catacombs" is fully examined.

Conclusions. Ideologically Bishop Damascene was similar to other outstanding hierarchs of the XX century: Metropolitan Anthony (Khrapovitsky), Kirill (Smirnov), Peter (Polyansky), Archbishops Anthony (Abashidze), Andrew (Ukhtomsky), Pachomius (Kedrov), and others. He worked hard to defend the Orthodox Church against the "renovationists", specifically in the Chernihiv diocese. He was one of the first Orthodox hierarchs to condemn the politics of Metropolitan Sergius (Stragorodsky), which subjugated the Church to the atheist soviet government. Bishop Damascene was the one who managed to contact the locum tenens of the Patriarchal seat, Metropolitan Peer (Polyansky), who was in exile at the time, to find out what he thought of "sergianism". Together with Metropolitan Kirill (Smirnov) he laid down the foundation of the ideology of the Catacomb Church in the USSR.

Key words: Metropolitan Peter (Polyansky), Metropolitan Kirill (Smirnov), Metropolitan Sergius (Stragorodsky), Archbishop Pachomius (Kedrov), Bishop Damascene (Tsedrik), Higoumen Lavrent (Proskura), the True Orthodox Church, the Catacomb Church, sergianism, hesychasm, the Chernihiv diocese, the Chernihiv region.

Дата подання: 20 травня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 25 червня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло В. Єпископ Глухівський та Ніжинський Дамаскін (Цедрик) як один із головних ідеологів ІПЦ в Україні. *Сіверянський літопис*. 2020. №3. С. 28–60. DOI: 10.5281/zenodo.3949775.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, V. (2020). *Єпископ Hlukhivskiyi ta Nizhynskiyi Damaskin (Tsedryk) yak odyn z holovnykh ideolohiv IPTs v Ukraini [Damascene (Tsedrik), Bishop of Hlukhiv and Nizhyn; one of the main ideologues of the True Orthodox Church in Ukraine]*. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, 28–60. DOI: 10.5281/zenodo.3949775.

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

З НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ (XVII–XVIII СТ.) (ЧАСТИНА 19)

DOI: 10.5281/zenodo.3949792

© Ю. Мицик, 2020. CC BY 4.0

© І. Тарасенко, 2020. CC BY 4.0

Метою цієї публікації є введення до наукового обігу важливих документів, створених гетьманами України Іваном Мазепою, Данилом Апостолом, Кирилом Розумовським, рядом полковників та іншої старшини Гетьманщини. Їх публікація дозволяє доповнити «Український Дипломатарій XVI–XVIII ст.», а видання останнього є одним з актуальних завдань української археографії. Публікується також різноманітна ділова документація Гетьманщини (купчі, скарги тощо). Крім того, аналізуються інформаційні можливості цих джерел, виявляються особливо цінні свідчення. **Наукова новизна** тісно пов'язана з вищевизначеною метою, оскільки вперше до наукового обігу вводяться архівні, недруковані джерела, які зберігаються в зібраннях Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Національного музею історії України, архівосховищ Польщі (Архів Головних Актів Давніх у Варшаві, Музей Чарторийських у Кракові). Вперше встановлюються важливі факти з соціально-економічної, військово-політичної, церковної історії України останньої чверті XVII–XVIII ст., розглядається діяльність судових органів, повсякденне життя українського народу. У результаті дослідження доповнено знання про військові дії часів Руїни, Чигиринські походи, дипломатичну діяльність гетьмана Івана Мазепи, участь українців у походах російської армії XVIII ст.

Особливо важливою є група документів, що стосуються Стародубщини. Ця етнічна українська земля нині знаходиться в складі Росії і там робиться все можливе, щоб стерти пам'ять про її історичну належність. В самій же Україні історія Стародубщини довгий час вимушено не вивчалася, й зараз ці дослідження тільки починаються.

Ключові слова: універсал, листи, гетьман, Церква, купчі.

У черговому випуску ми продовжуємо вводити до наукового обігу документацію, яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах і необхідність публікації документів з історії Сіверщини вже говорилося у попередніх частинах даної статті). Всього в цій частині статті наводяться тексти 55 документів, у т. ч. 21 – XVII ст., а 34 – XVIII ст., два у вигляді регесту (№№ 2, 21). Майже всі наведені джерела зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), лише деякі походять з відділу рукописів Національного музею історії України (далі – НМІУ) (№ 20, 22) та з польських архівосховищ Кракова – Бібліотека Чарторийських (БЧ) й Варшави – Архів Головних Актів Давніх (АГАД) (№№ 3, 25, 28, 36).

Серед представлених документів необхідно знову виділити ті, що доповню-

ють «Український Дипломатарій XVI – XVIII ст.», тобто універсали й листи гетьманів, полковників, взагалі старшини. У першу чергу тут представлені універсали й листи гетьманів Івана Мазепи – 2 документи (15, 20), Данила Апостола – 3 (31, 33, 37), Кирила Розумовського – 2 (49, 52), генерального судді і наказного гетьмана Михайла Вуяхевича – 1 (19), кошового отамана Івана Малашевича – 1 (28), стародубських полковників Петра Рославця – 1 (1), Семена Самойловича – 2 (6,8), Генеральної військової канцелярії (далі – ГВК) – 1 (44), Тимофія Жоравки (Олексієвича) – 5 (5,8, 11, 15, 16, 17), переяславського полковника Дмитрашки Райчі – 1 (2), охочекомонного полковника Іллі Новицького – 2 (14,18), чернігівського полкового обозного Івана Сахновського – 1 (53), сотників – 4 (27, 28, 38, 39). Не менш важливо, коли йдеться про листи, імена адресатів, зокрема шведської королеви Ульрики Елеонори, гетьманів Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Данила Апостола, генерального судді Івана Чорниша, стародубського полковника Михайла Миклашевського, стародубського обозного Павла Скорупи, мглинського сотника Олексія Єсимонтовського та ін. Зазначимо, що в цій частині статті добре представлені документи, котрі стосуються переважно Стародубського полку (всього 22 документи). Не слід забувати, що Стародубщина є споконвічною територією України, і оскільки її було приєднано до Росії, підлягає жорсткій русифікації, про її належність до України не можна було й згадувати. Тому-то й наводимо документи щодо її минулого гетьманської доби, оскільки з часів діяльності історика О.М. Лазаревського вони майже не публікувалися.

Почнемо з документів XVII ст., яких збереглося менше, і вже тому вони найцінніші. Відкриває публікацію лист 1660 р. стародубського полковника Петра Рославця, адресований царському воеводі Юрію Долгорукому. Він зберігся в копії, знятій українськими істориками у другій половині 20-х рр. XX ст. з оригіналу, який зберігався в московському «Древнехранилищі» (нині – РДАДА). У цій копії бракує початку листа, копією були зроблені несуттєві скорочення (так подано «в-ва», коли в оригіналі «величества»). В цьому ж листі висловлена підтримка Рославцем переяславського полковника Якіма Сомка, який претендував на гетьманство. Документ № 2 поданий у вигляді регесту – це лист 1671 р. відомого дипломата Речі Посполитої Яна Гнинського до князя Радзівіла (Домініка Миколая або до Міхала Казимира або до Станіслава Казимира). За умовами Андрусівського перемир'я Київ мав перейти через деякий час до Речі Посполитої, однак Москва відмовилася це зробити й погрожувала новою війною, отже, ця стаття перемир'я так і не була виконана. Під № 3 подається переклад з польської листа 1674 р. переяславського полковника Родиона Дмитрашка (Дмитрашка Райчі) до серадзького підчашого. Листа було написано у таборі під Смілою, де якраз тоді перебував Дмитрашко і там з'єднався з гетьманом Іваном Самойловичем та князем Г.Г. Ромодановським, щоб рухатися на Чигирин. Тут, крім привітань з нагоди обрання Яна Собеського королем Речі Посполитої, містяться важливі подробиці щодо взяття в полон Мазепи Іваном Сірком, політичних маневрів гетьмана Петра Дорошенка, планів походу кримського хана на Поділля і протидії цим намірам Дмитрашка (№ 3).

У документах №№ 5, 6, 8, 9, 12, 14, 16, 17 подані універсали стародубських полковників Тимофія Жоравки (Олексієвича) та гетьманича Семена Самойловича. У першому з них 1678 р. Жоравка стверджував приналежність козаку Петру Андросовичу наданого йому раніше стародубськими полковниками села Туренково. У другому 1682 р. (№ 6) гетьманич затверджував розмежування земель на користь значних козаків – братів Михайла та Іллі Рубців. Цікаво, що тут згадується Тимофій Олексієвич, тобто Жоравка, але не як полковник, а стародубський городовий отаман. У наступному універсалі гетьманич замирював конфлікт за землю вже між самим братами Рубцями і затверджував розмежування

між ними (№ 8). Документ № 12 – це універсал 1687 р. того ж Жоравки, і ним стверджувалися права козака Микити Матвієнка на сіножать, за його відсутності (Микита брав участь у першому Кримському поході) місцеві вїйт і десятник стали присвоювати. Цей Матвієнко був жителем села Бутівська, яке нині перебуває у складі Клишівського району Брянської області РФ. Такої ж категорії були й інші три універсали Жоравки 1688 р. (№ 15, 16, 17). Перший з них надавав значному військовому товаришу Федору Пучковському у володіння село Врянці (Урянці) «в ключу Почеповском» (нині – село Унецького району Брянської області). Це село давалося йому взамін попередньо наданної «Слободки Булашови». Цікаво, що Жоравка видав універсал «прихилиючися ...до листу...Мазепи». Цей гетьманський «лист» був опублікований І.Л. Бутичем¹. Другий (№ 16) знаходимо у складі випису 1688 р. зі стародубської міської книги. У ньому були названі представники міського уряду Стародуба, до яких прибув Іван Романовський, «значний товариш полку Стародубовского, житель мглинский», щоб вписати в міські книги універсал Жоравки. Цим універсалом Романовському надавалися «певние кгрунта, меновите ... займище, прозваемое Есимонтовское, над рікою Воронусою и Олшаною лежачое». У третьому (№ 17) Жоравка надав такому ж значному козаку Григорію Ференсбаху (Кожуховському) право збудувати млин «в селі Кириковці на річці Цитві». Лист 1683 р. Жоравки (8) вперше засвідчує його перебування на посаді наказного стародубського полковника. Універсал Мазепи доповнює картину концентрації маєтностей в руках охочекомонного полковника Іллі Новицького, котрий фактично був головним воєначальником на південному відрізку кордонів Гетьманщини*.

Документ № 19 – це лист 1689 р. генерального судді Михайла Вуяхевича до міської верхівки Борзни. Він стосується кримінальної справи: вбивства Грицихою Плющенко своєї служниці Катерини, про що ми публікували документи в попередній статті². Інші документи щодо цієї справи були вже опубліковані нами на сторінках «Сіверянського літопису»³. Варто зазначити, що тут Вуяхевич титулюється ще й наказним гетьманом і вперше виступає у такій якості. В документі № 7 міститься ухвала 1683 р. стародубського міського суду щодо майнового конфлікту між удовою шептаківського сотника Ганною та її сином Пилипом. Тут, безперечно, мова йде про сотника Василя Черняя, каденція якого припадала на 1675 р. Останньою чвертю XVII ст. датовані чотири купчі (№№ 4, 10, 11, 22). Перша стосується Ічні, і в ній названі представники верхівки цього міста. Ще дві купчі стосуються Стародуба, Вороніжа й Любеча. В купчій (№ 21) згадується, зокрема, Іван Холодович, зять Лазаря, воронізький купець.

Тут щільніше підходимо до постаті гетьмана Мазепи та переходимо у XVIII ст. У 1688 р. йому доповідав листом охочекомонний полковник Ілля Новицький (№ 13) про успішний похід на ординців і наміри останніх вчинити набіг на Україну. Іншим листом того ж року (№ 18) Новицький інформував Мазепу про успішне виконання його наказу: нападу на Очаків 19 жовтня. Цей лист підписали також інші охочекомонні полковники, і було вказано кількість козаків кожного полку, які брали участь в операції. Під номером 21 вміщено універсал Мазепи 1693 р., адресований, у першу чергу, переяславському полковнику Івану Мирвичу стосовно збору горілчаних податків, які мають присилатися в Батурин для сплати охочим полкам. Під номером 23 подано лист матері Мазепи (ігумені Марії-Магдалини) до стародубського полковника Михайла Миклашевського. Хоча цей лист і друкувався раніше⁴, однак, зважаючи на його значення й важкодоступність публікацій,

¹ Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Уп. І. Бутич. НТШ Київ, Львів, 2006. Ч. II. С. 71–72.

² Мищик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (ч. 11). *Сіверянський літопис*. 2018. № 4. С. 73.

³ Там само.

⁴ Уманец Ф. М. Гетман Мазепа. Санкт-Петербург, 1897. С. 452–453.

вважаємо за доцільне подати його і в СЛ. Під № 24 подано регест супліки 1703 р. на ім'я гетьмана Івана Мазепи колишнього стародубського полковника Жоравки про захист їх від несправедливого позову старобрядця Микити Михайлова та «распросные речи» останнього. Цей документ був відомий ще ніжинському історика М.І. Лілееву, який у книзі «Из истории раскола на Ветке и в Стародубе XVII–XVIII вв.» (Київ, 1895) подав дуже скорочений його переказ (С. 145 – 146). Документ № 25 стосується важливої події мазепинської доби – Селянської війни під керівництвом Кіндрата Булавіна. У новині 1708 р. подаються відомості про останній період повстання й самогубство Булавіна. Подаємо й документи пізніших років стосовно мазепинців. Насамперед це лист 1720 р. кошового отамана Івана Малашевича до шведської королеви, сестри Карла XII, Ульріки Елеонори (№ 28), в якому запорожці просили її про підтримку. Ця королева правила у 1719–1720 рр., а потім передала престол своєму чоловіку Фрідріху I Гесенському (панував у 1720–1751 рр.). Однак до неї продовжували звертатися як до королеви, яка мала серйозний вплив на політику Швеції. Тут подаємо лист до неї 1731 р. дочки гетьмана-емігранта Пилипа Орлика – Варвари (№ 37), який нам люб'язно погодився перекласти із старонімецької історик з м. Бергш Гладбах під Кьольном (ФРН) Гельмут Пенгер (Helmut Penger), за що висловлюємо щирю подяку. У цьому листі зі Стокгольма, підписаному власноруч Варварою, міститься прохання про допомогу їй і матері в тяжкій скруті. На цьому документи цієї публікації про Мазепу й мазепинців вичерпуються. Щоправда, у випису із мглинської канцелярської книги 1727 р. говориться про втечу зі Смоленщини кріпака Григорія Савельєва з сім'єю в Стародубчину, що сталося «по руїні шведской» (№ 30).

Тепер переходимо до документів XVIII ст. Найбільшу цінність тут становлять гетьманські та полковницькі універсали й листи. Спершу зазначимо два листи 1719 і 1722 рр. бахмацького сотника Семена Боровського. Перший лист був адресований гетьману Івану Скоропадському (№ 27). Сотник скаржився на крайню бідність своєї сотні, просив дозволити ярмарок у Бахмачі на свято Преображення Господнього «для спартя сотенного», а також захистити сотнян від здирств городиського старости. Цей лист був написаний у с. Курінь (суч. Бахмацького р-ну). Другий лист (№ 29), писаний у тому ж селі, адресувався генеральному судді Івану Чорнишу. У ньому йдеться про заснування хутора пана Маковського (очевидно, представника старшинського роду Кролевецької сотні) у Біловезькому степу. Згадується й про визначення місця для хутора, що здійснив батуринський сотник (Данило Стожок) з канцеляристом Остафієм, про конфлікт за межу з жителями с. Гайворон (нині в Бахмацькому р-ні). До них прилягають листи 1729 р. до мглинського сотника у 1723 – 1732 рр. Стародубського полку Олексія Єсимонтовського (№№ 34, 35), написані, напевно, його слугами. У першому листі Лавріна Лукнинова (?) йшлося про боржників сотника, в т. ч. про козака «з сотни Новгородской», тобто Новгород-Сіверської, у другому Мойсей Дмитрович доповідав про земельні справи. У листі 1734 р. Матвій Жураковський писав до стародубського полкового комісара Івана Лашкевича про збір податків Шептаківській волості на утримання російської армії (№ 40). Цей документ проливає світло на маловідомого представника козацького роду Жураківських, який у 1734 р. отримав чин бунчукового товариша.

Звернімося тепер до купчих, яких цього разу наводимо небагато. 1711 р. даваний випис зі стародубських міських книг, який містить в собі купчу (№ 25). Продавцем землі виступає «Микита Пархомович, житель села Кузнец сотні Поипутской». Село Кузнец – це нині село Кузнеці в Гордіївському районі Брянської області, а про Поіпутську сотню взагалі нічого невідомо. Можливо, йдеться про другу назву Новоміської сотні? Адже р. Іпуть – права притока Сожу, протікає переважно територією Білорусі, і тільки її верхів'я проходили по землях цієї со-

тні. Прокіп Силенко перебував на посаді стародубського обозного у 1705–1714, 1722 рр., а обов'язки наказного стародубського полковника виконував у 1701, 1703–1704, 1706–1707, 1708, 1709, 1710, 1712 рр. Перебування ж його на цих посадах і в 1711 р., засвідчує тільки цей документ. Тим же роком датована чоловіча Федора Лисовського (№ 26), новгород-сіверського сотника у 1715–1718 і 1722 рр. Однак у ній згадується про перебування його на цій посаді у 1711 р. («будучи мні на уряді сотничества новгородского»), але тоді сотником був Семен Березовський! Йдеться і про інтриги проти Лисовського його конкурентів Данила Куневського (Кутневського) й Парфена Пекалицького, котрі обіймали цю посаду відповідно у 1712–1715, 1729 та 1718 рр. (як наказний). Ще одна купча датована 1735 р. (№ 43) і в ній йшлося про продаж землі в с. Долботові (нині – Погарського р-ну Брянської обл.) Євдокимом Ключанином, жителем Погара, слюсарем військовим. У 1749 р. відбувся суд між селянами с. Мартинівки Івангородської сотні Ніжинського полку та Андрієм Лизогубом. Суд розглядав конфлікт за землю між ними, а в документі наводяться тільки свідчення мартинівського отамана, підкріплені даними ряду свідків з с. Гайворона. Цікаво, що в джерелі фігурує як веркіївський сотник конотопський житель Стефан Костенецький, однак такий сотник взагалі не згадується в літературі. Неясно, чому Семен Маркович названий тут роменським сотником. Ця особа дійсно була сотником у 1738 р., але у 1749 р. цю посаду обіймав Іван Маркович. Що тут, описка чи дійсно Стефан був тоді роменським сотником?

Гетьманські документи представлені насамперед трьома універсалами Данила Апостола. У першому з них 1727 р. (№ 31) йдеться про збереження привілеїв жолдаків, поселених у с. Жолдаківці, тобто Жолдаках Конотопської сотні (нині Конотопському р-н Сумської обл.), засуджуються селяни, котрі чинили їм кривди з наказу «дозорци батурина Гудовича» (можливо, Андрія Павловича Гудовича). Другий універсал 1728 р. (№ 33) стосується сіл Конотоп і Смяч Седнівської сотні та Хрипківки Городнянської сотні, які Мазепа надав своєму пасинку у 1691 р. (Тут слід мати на увазі універсал Мазепи від 22.04. 1691 р. за ст. ст.⁵). Цей універсал подібний до іншого, який видав Апостол 26 (15). 01.1728 р.⁶, але все ж є окремим документом. Третій універсал 1733 р. (№ 37) – це по суті проїжджий лист Василю Лисаневичу, випуснику Києво-Могилянської академії, мглинському сотнику Стародубського полку в 1740 – 1761 рр.⁷. Він був членом Кодифікаційної комісії (1728 – 1741 рр.), на що вказувалося в універсалі: було «указом нашим велено перевод и свод книг правных ... сочинять». До Апостола було адресовано три документи (№№32,37, 39). Перший з них – це скарга жителів Сосниці на сотника Павла Омелянова. Тут, безперечно, йдеться про сосницького сотника Павла Омеляновича Сангурського, каденція якого припадала на 1723–1734 рр. Скаржаться вони й на слідчих, які недобросовісно провели «розиск»: на Романа Юрченка та Івана Филиповського. Про першого відомо, що він дійсно був осавулом Переяславського полку в 1723–1725 рр., але невідомо, щоб він обіймав дану посаду в 1728 р. У другому документі – листі Андрія Лизогуба, датованого 1733 р., – містилася скарга на графа Рагузинського, який прилучив до своїх володінь «степ той кропивянский, прозываемый Западня», і на прикажчиків с. Парафіївки (нині – Ічнянський р-н). Граф Сава Рагузинський (1668–1738) – відомий дипломат за царювання Петра I. У третьому листі 1733 р. (№ 39) седнівський сотник Іван Римша скаржився на удову сина Фридрикевича, що нібито її новий чоловік несправедливо володіє згадуваними вище селами Смячю, Конотопом і Хрипківкою. Крім того, наводяться два уні-

⁵ Універсали Івана Мазепи 1687–1709. Уп. І. Бутич. НТШ Київ, Львів, 2006. Ч. I. С. 218.

⁶ Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (ч. 8). *Сіверянський літопис*. 2017. № 6. С. 89–127.

⁷ Києво-Могилянська Академія в іменах XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання. Київ, 2002. С. 322.

версали 1752 і 1757 рр. гетьмана Кирила Розумовського (№№ 49, 50). На підставі першого бахмацький сотник Андрій Барановський був позбавлений цієї посади, оскільки про його пияцтво стало відомо гетьману під час його приїзду в Батурин. На місце Барановського призначався військовий канцелярист Кирило Забіла. Другим універсалом Забілу заміняв кацелярист Михайло Янович (Забіла посів уряд сотника Борзнянської сотні).

На підставі указу ГВК від 1738 р. (№ 44) Олексію Єсимонтовському надавався дозвіл піти у відставку «за драхлостію», тим більше, що його сини Василь і Федір «дійствително службу войсковую отправляют». Ще два документи 1734 р. (№№ 41, 42) теж відносяться до періоду правління Другої Малоросійської колегії. У першому генеральний військовий суд стисло доповідав правителю колегії князю О.І. Шаховському про криминальні справи батуринця Матвія Сергієнка та переяславця Федора Іванова. У другому Фросина Горленко скаржилася йому ж на свекруху по першому чоловіку Домнікію Кандибу, яка не повертала їй гроші, виторгувані за горілку під час Гілянського походу 1725 р. Зауважимо, що стосунки Фросини з батьками першого чоловіка були напруженими, досить сказати, що свого часу вона хотіла їх отруїти. У листі 1760 р. (№ 53) чернігівський полковий обозний Іван Сахновський звертався до стародубського обозного Павла Скоропи з приводу переведення восьми коней з чернігівської полкової артилерії до стародубської для походу. Більшість коней призначалися «под музику полковую» з конкретним призначенням: «под трох трубачей три лошади, под одного сурмача одну лошадь, под довшиша з літаврами одна ж лошадь».

Дещо загадковим є документ № 45, датований травнем 1741 р. Це чолобитна брата й сестри Олексія та Марії Єсимонтовських. Вони скаржились на те, що їм не повертають млин на р. Воронусі нижче с. Шуморова (нині – Почепського р-ну Брянської обл.), якого було надано їхньому батьку Івану ще за гетьманування Брюховецького. Його передав полковник Леонтій Острянин (його каденція припадала на 1665–1667 рр.), який в літературі згадується під іменем Левко. Загадковість полягає в тому, що чолобитна була подана на ім'я немовляти царя Івана VI Антоновича (формально правив у 1740–1741 рр.). Це перша адресована йому чолобитна, яка трапилася нам в архівосховищах. У той само час згадується і про Петра II (як покійного), за якого, очевидно, розпочалися клопотання Єсимонтовських за млин. В іншій чолобитній (№ 47) селяни с. Крюківського скаржаться на кривди, заподіяні їм підданими бунчукового товариша Андрія Миклашевського, швагрю останнього – Петру Корецькому (він був одружений з А. Миклашевською). Андрій Миклашевський (1691–1751 рр.), представник відомого старшинського роду, став бунчуковим товаришем у 1735 р., отже, чолобитна не могла бути написана раніше цього терміну. Із згадуваних сіл можна локалізувати тільки с. Чубковичі (нині – село Стародубського р-ну Брянської обл.). Корецький був наказним стародубським полковником у 1722–1723 рр. Цікавими є суто приватні листи 1743 р. Фросини Лашкевич до чоловіка Івана Семеновича, стародубського городского отамана у 1740–1746 рр. (№ 46) та лист 1760 р. Олександра Петровича Лачинова до матері Анастасії Степанівни (№ 54). Додамо, що О.П. Лачинов був генерал-поручиком, а в 1764–1766 рр. воронезьким губернатором. Два листи 1753 та 1755 р. займають особливе місце, бо були написані відомим українським мемуаристом Миколою Ханенком (1691–1760) і його дочкою Анастасією. У першому (№ 50) Анастасія зверталася до свого чоловіка Петра Федоровича Савича. Зміст листа стосувався господарських справ, однак містилась і порада чоловіку: «я бы вам совитовала впредь так не писат для того, чтоб иногда не пришло в руки чужие якие и чтоб не следовало к посмьянию вашему». Другий лист Ханенко писав з дружиною Юлією (урожд. Корецькою) до зятя Петра Федоровича Савича та дочки Анастасії. Укажемо, що в 1752 р він отримав від гетьмана Розумовського ряд сіл, у т. ч. Городище, з якого і написав цього листа

(№ 51). Їхнє послання було відповіддю на лист зятя й дочки від 14.09.1755 р., відправленого з Загорівки (нині – село Борзнянського р-ну). Зазначимо (це впливає з листів), як русифікація поступово охоплює козацьку старшину: якщо листи часів Мазепи писалися українською мовою, то в останній третині XVIII ст. вони писалися вже переважно російською. Завершує цю статтю відомість батуринського земського суду 1771 р. (№ 55), яка містить відомості про судові справи Батурина.

Насамкінець зазначимо, що підписи-автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати – знаком (...)*. Квадратними дужками позначені пропуски в тексті через якісь дефекти (обірвана частина тексту тощо) або відновлені по смислу слова. Датування, переважно подане кириличними літерами, переводимо арабськими цифрами.

Сподіваємося, що ці джерела будуть цікавими й краєзнавцям, оскільки проливають додаткове світло на історію населених пунктів Сіверщини, на соціально-економічну, церковну і культурну історію краю.

№ 1

1660 р. – Лист стародубського полковника Петра Рославця до воєводи Юрія Долгорукого.

«...отдавати и приметы войсковые скоро от е. ц. в-ва будут присланы, до рук ему подати, и вкупе с ним за е. ц. в-во готовы есмя помирати, даючи отпор всякому недругу и супостату наступающему на нас и на веру нашу православную. А пан Иоаким Самко, как совершенный гетман, всеми полки имеет владети, и против давного и звычайного уряду нашего войскового, доброго жаловати, а винного и своевольного карати против дел, чтоб большей разницы и своей воли меж нами не было; чтоб все позволили есмя и во владение подаем пану Иоакиму Самку, гетману нашему совершенному, подтвердивши сею присягою нашею, неизменно того додержати обещаем вечно. Так нам, Господи Боже, помози ради страстного терпения единого Сына Твоего. Аминь».

(ІР НБУВ. Ф. II. № 18408. Арк. 44. Копія 20-х рр. XX ст., знята з копії, яка зберігається в ф. «Сибірський приказ» (справа 612. Арк. 39 зв. – 40) РДАДА).

№ 2

1671, жовтня 31. – Радзин. – Лист Яна Гнинського до князя Радзівіла (регест).

Ми в лабіринті з московськими панами, котрі спеціально привели козаків і ставлять їх у столиці, щоб чинити ... евакуації Києва і при його контрадикції погрожували його боронити. Навіть сюди мали ввести три полки: Стародубський, Мглинський і Почепський, щоб перейшовши Сож, вони пустошили цей край.

(АГАД. Ф. «АР». Відділ V. № 4327. С. 17. Тогочасна копія).

№ 3

1674, серпня 3 (липня 24). – Табір під Смілою. – Лист переяславського полковника Родиона Димітрашка (Димитрашка Райчі) до серадзького підчашого.

«Я, маючи авізи про неприятельські замисли і про тамтешнє навернення від в. м. пана, як зичливого ясновельм[ожному] нашому гетьману Війська його цар[ської] в[еличності] Запорозького і нам самих, котрими авізами зволиш увідомити нас, то не можу промовчати завзяття. Дійсно сама християнська повинність виявилася і виявляється, за що бажаю в. м. пану доброго здоров'я, которого від Господа Бога зичу заживати при щасливих успіхах на многії літа. Дякую за виявлену щодо нас приязнь, котру виявляєш із своєї вродженої доброти. Також дуже дякую в. м. пану і прошу, щоб ця зичливість могла до кінця тривати і на єдиному шляху

залишалася. Мені і всім нам добре відомо, що й. в. й. м. пан Ян Собеський, маршалок великий і гетьман короний, з милості Божої за радою їх м. панів сенаторів, панів-рад і людей всіх станів і кондицій Корони Польської і В. К. Литовського обраний польським королем. З чого я ще більше б пишався, щоб сонце справедливості й блиску найяснішого маєстату й. к. м. додавало примноження хвали Божої, розширення слави Речі Посполитої, а неприятели святого хреста дізнавали страх і біду над собою. Треба й мені взаємно повідомити в. м. пана, що за наказом і указом нашого великого господара, його царської величності, я йду на спільного неприятеля з боярином й. м. князем Григорієм Ромодановським, стародубським (?) ясновельможний й. м. п. гетман Запорозький, хоч війська не так швидко, як про це дають знати й. м., збирають велику потугу, бо вже всі неподалік збираються до їх мостей. Не сумніваюсь у милосерді Божому, що бусурманин – ворог святого хреста, з нами, спільно думаючими, отримає перешкоду з нашою перемогою, тільки б бунтарська пристрасна слава Дорошенка захотіла опам'ятатися. Але, як бачу, не може застаріла шкаралупа омитися від мерзенної злості, бо вже цілком сприяє слугам проклятої Оттоманської Порти і не тільки сам, але й брата й дітей своїх записує й записав та офірував в ту ж чортівську службу і виконує її. У чому ми не раз пересвідчилися, про що достовірно свідчать самі листи від наших військових. Недавно з такими листами до різних поганських особ Дорошенко послав був Івана Мазепу і дав цим поганським особам понад десять невільників у подарунок. Але з милостивого провидіння Бога, як (Мазепа) їхав і наблизився до ріки Інгулець, потрапив він до рук Івана Сірка, котрий пробивався через татар і з козаками йшов до ріки Буг. Ці листи, писані до поган, коли кошовий послав через своїх козаків й. пану гетьманові, тоді я, переписавши собі, посилаю для прочитання до в. м. Після цих листів інші листи Дорошенка наш ватажок там же з козаками перехопив і привіз до мене, котрі татарами галги-солтана послав через поля. Ці інші я й. м. пана гетьмана відіслав, а одні з них, який належить до пана галги, з моєї християнської приязні подаю в. м. і Короні Польській до перестороги, посилаючи їх до уваги і високого розуму в. м., як він, Дорошенко, робить союзи з різними монархами і обманює їх, чигаючи на погибель християнському народу. Минулого року як на вимогу й. к. м., його царська величність послав й. м. п. гетьмана і князя й. м. Ромодановського з військами на той берег Дніпра для рекуперування й визволення людей з бусурманської протекції. Тоді тричі до його царської величності посилав своїх послів, офіруючи підданство його царській величності, на що й присягу виконав сам у Чигирині, але потім своїх слів і присяги не дотримав. В інший минулий час у Великий Піст двічі через певних і значних своїх осіб присягнув, що вже розриває з проклятою бусурманською протекцією і хоче жити під християнським монархом, але й цю присягу зламав і кількасот людей, миром забезпечених, видав татарам. Потім недавно містечка Орловець, Баклію, інші села, запевнивши їх милістю до мене, (а) й. м. пан гетьман тоді на цей бік Дніпра війська не посилав, з дружинами й дітьми безліч віддав у бусурманську неволю. Взагалі нічого доброго не виходить з його серця, тільки смута і чортівський обман і зрада. Про що й сам в. м. з його листів довідаєшся й можеш зрозуміти. Тепер затягнув дло себе двох солтанів з понад десятима тисячами орди, котрі є неподалік Чигирини, як про це «язики» кажуть, взяті на Бодах (?) (Bodach) і в чигиринській вилазці. Вони залишаються з моїм військом, я з ними вважай щоденно маю сутички. Також «язики» кажуть, що й сам хан з своїми ордами на Очаків, вже місяць минув як переправився, а куди йде, про це нема певної відомості, хоча деякі кажуть, нібито під Кам'янець-Подільський і далі в Польщу. Запобігаючи неприятельським замислам й. м. пан гетьман тоді посилав мене з частиною війська у ті краї над Дністер. Досить чинячи його наказу, я вже готовий. Про Алі-пашу я чув, що він залишається в Барі, до якого я буду пробиратися з великим старанням, тільки б мені Господь Бог зволив дати спосіб і допо-

могу, докладаючи якнайкращих способів, щоб схопити його. Тільки прошу, зволь в. м. пан з свого боку мати на нього пильне око, бо часто доведеться з бусурманами мати справу. За цим зичає в. м. пану від Всемогутного Бога здоров'я і потіх, сам милості в. м. пану віддаюся.

Дано в таборі під Смілою дня двадцять четвертого місця липня року Божого тисяча шістсот сімдесят четвертого.

Димітрашко, полковник Війська його царської величності Запорозького».

(БЧ. ВР. № 173. С. 393–397. Копія кінця XVIII ст. Переклад з польської мови. Запис копіїста: «З оригіналу архіва двору (?) Лопотинських (dwor. Łopot.). Копія листа й. пана Димітрашка, полковника його царської величності Військ Запорозьких, до й. м. пана підчашого сєрадзького»).

№ 4

1675, квітня 20 (10). – Ічня. – Купча

«Року тисяча шістсот сімдесят п'ятого мсця априля десятого дня.

Перед нами, Остапом Золотарем, вуйтом, Ониском Коронвичем и Мартином Редкою, бурмистрами на сей час будучими иченскими, ставши очевисто Хвеско Білоцеровец сознал речевисто до сего запису, иж продал сіножат свою власную, никому ни в чом не заведенную, над Удоем помеж Василиевого Грицищенковой сіножати лежачую. Которую купил был Білоцерковец и Ива[на] Яценка посполу з Гришком Антоненком. Прето кром Гришковой половицы свою половицу сіножати и лозу понад рекою Удаем Давыду Петровичу за вусим золотых полской личбы вічними часы. На чом для вшелякое даня віри и далшой памяти и сее писмо Хвеско Білоцерковец перед нами, вышєй описанным урядом, и при печати миской Давыду Петровичу для спокойного ему тое сіножати уживаня даем.

Писано в Ічні року и дня вишєй описанного. Устне прошонный от Федора Білоцерковца о подпис руки Федор Пісоцкий рукою».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 50668. Оригінал, завірений підписом і печаткою).

№ 5

1678, лютого 28 (18). – Стародуб. – Універсал стародубського полковника Тимофія Жоравки (Олексієвича).

«Копия.

Тимофій Алексієвич, полковник Войска их царского пресвітлаго величества Запорожского стародубовский.

Пану сотникови почеповскому, атаману болоцеховскому (?), также войтови тамошнему и всім, кому о том відати будет належало, сим моим ознаймую писанем, иж яко здавна пн Петро Андросович, товариш войсковый, житель перебенский (?) за вірние свои у Войску Запорожском заслуги от прошлых полковников міл собі наданое з пожнями, з дубровою селище, называемое Туренково к выгоді своей домовою. Так и я, уважаючи оног ж мененого пна Петра ложоние з молодых літ в Войску Запорожскому отваги и прислуги, взглядом оних мененое селище, называемое Туренково, за тія якое и собі місті, то есть з пожнями и з дубровою, сим моим ствердивши писанем, при ним цале и ненарушне заховую. Відаючи теди кождий о таковой волі моей, аби ему, пану Петру Андросовичу, яко заслужоному у Войску Запорожском товаришови, так и в держанно, яко и пожиткованно оног селища, и найменшой не важился быти перешкодою властью уряду моего пилно варую и приказую.

Писан в Стародубі 18 февраля 1678 року.

На подлинном тако:

Зъвиш именованый полковник рукою властною». **(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 18385. Копія кінця XIX ст.).**

1682, липня 25 (15). – Стародуб. – Універсал стародубського полковника Семена Самойловича.

«Семион Иванович, гетманич, полковник Войска их царского пресвітлаго величества и Войска (!) Запорожского стародубовский.

Пнам обозному, суди, асаулові, сотникові, полковым атаманові городовому, также войтові зо всім магистратом стародубовским, а именно чуйковским жителям и всем кому тилко о том відати належатимет, сим моим ознаймую писанем, иж презентовали предо мною пнове Михайло и Иля Рубцове, товариство значное войсковое и жители стародубовские, писма од прошлых старших себі даные на грунта одни Чернооковские за Татарским шляхом, а другие Брахловские за ричкою Соловою лежащие, о которые то грунта жители села Чуйкович, в тож товариство войсковое, именно Петр Дмитриевич, Семен Григоревич, Степан Григоревич и иншие з ними, Рубцами, завод правный чинили, менуючи тые кгрунта кождий з них за свое власные, хотячи теды досконале видати чие б власне овые кгрунта милі (?) з них быть и завод тот успокоити, з умыслу од боку моего пна Тимофея Алексеевича, атамана городского стародубовского, на ревизию посылал, пред которым старынъци, именно Семен и Андрий Марченки, Алексей Олиошин, жители тимоновские, о кгрунта чернооковские за Татарским шляхом лежащие, в ревизии такое учинили признате, же мы, мовит, на знаки в кгрунті Чернооковском границы, ими ж (?) теж старинец четвертый Семен Решко, житель чернооковский, в тые слова признал, же, мовит, Чернооков за лядское державы был пна ніякого Стравинского и же прави чернооковцы почали були по дереву своити и землю. З яких мір прави Стравинский семдесят пчол в соснах чубковских казал выдрати, мовячи так: поневаж праві вы землею мою ходіте власную по дереву своите, побережьте ж, мовит, свое и дерево з моей земли, а перенесите на свою землю Чупковскую, моее купленое не нарушаючи. О кгрунта зас Брахловские з ревизии тое ж не иначе показалос, тилко тые ж выш помененные старинцы так признали: же праві граница Брахловская од Черноокова идет, взявши з Снова у верх річки Сомовою, з Сомовы у Воронец, з Воронца у Стративу, з Стратива у Лог, з Логу сухоходом дубровою у Черемешку, з Черемешки зас у Снов правым боком – все Брахловская земля, дерево зас суплетное (?), то есть Брахловская и Чупковская земли прави чупковцями не маш и не (?) раз так не было, що под обовязками сумменя своего признавали, чубковцы зас же ани сами через себе, а ни оними старыковцами з стороны того не довелі, жебы тые кгрунта, опроч их в них волного им походу до дерева бортного з давных часов и тепер мают (?) им принадлежат. Овшем надаремно з ними, Рубцами, завод правный о тое чинилі Узнавши, отдаляем цале чубковцов од овых кгрунтов, а схиляючыс як до призна- тия старынцов выше менованных, перед зсыланими од боку нашего пном Тимофием Алексеевичом учиненного, так и до писм им, пнам Рубцам, на уживане тых кгрунтов, здавна од старших данных, а до того уважаючи их у Войску Запорозком прислуги, мененные кгрунта пры их, пну Михаилу и Илии Рубцам, цале заховуем, позволяючи оным по прежнему владити и спокойноне пожытковати. Що и сим писанем нашим ствержаем, доклядаючи то: ежели бы чубковцы после сее правное децзыи важилися их, Рубцов, о тые ж кгрунта турбовати, албо завод який колвек о оные вщынати, вины неодпустне тысячу талярей до шкатулы войсковой повинны будут заплатити. На що и сее наше писмо пры печати полковой с под- писом власною нашою руки потребуючей стороні, то ест пнам Рубцям, далисмо.

Писан в Стародубі мсца июля 15 дня 1682 року.

Звыш менованный полковник стародубовский рукою».

(ІР НБУВ. Ф. II. № 18390. Дві копії кінця XIX ст. Внизу документа запис ко- піїста: «Музей укр[аинских] древн[остей] В.В. Тарновского черниг[овского] губ[ернского] земства, рукопис № 77, копия XVII–XVIII в.».

№ 7

1683, березня 19 (9). – Стародуб. – Ухвала стародубського міського суду.

«Запис на стародубском городовом уряді в присутствии городского атамана Тимофея Алексієвича.

Разділ между вдовой шептаковского сотника Анной Ивановой Васильевой и ея сыном Филиппом Васильевичем 9 марта 1683 года.

Року 1683 місяця марта 9 дня.

За відомостю и зсланем от велможного добродія нашего его милости Семиона Ивановича, гетманича, полковника Войска их царского пресвітлого величества Запорозкого стародубовского, перед нами, урядом міским [...], перед нами: Самуйлом Ивановичем, суддею полковым, Тимофеем Алексієвичом, атаманом городовым стародубовским, и перед нами: Сергием Потаповичом, бурмистром, на той час на месцу войтом стародубовским, Степаном Тимофеевичом, райцами, лавниками, ставши очевисто Филип Василевич, козак и житель шептаковский, при суплице, поданой велможному его милости пана полковнику стародубовскому, жаловал и доходил на Анні Ивановні Василюевой, матци своей, жительки шептаковской, бывшей сотници, по зестю з сего світа родича своего належной части отчизны, половици, яко в тестаменци описано. Против жалобы и дохожения сына своего, также о нестатечности его, сына своего, супликовала, ижбы, доходу од неи убозства, где якое потратил, а иные речи и позабырал себі сам, и при контрверсии своей, міючой пред заселыми особами у суду, мененная Анна Василюева з сыном Пилипом, яко родичка, лагодне поступивши, во всем сынови своему поступила половину, як в крунтах лежащих, так у рухомых речах, фантах и сребри, що было, в кгрунти пахатном, также в пожнях сеножатных, в добрих и худых загонах, ей половица, а сыну половица, также що есть пляц дворовый, в самом місте Новгородку лежащий, у звыкълых межах, ей половица, а сыну половица, и в том до того млина половицу, ей камень задний, а Пилипу, сыну ей, передний камень, валня одна ей, а другая сыну, ступы пшєнные ей дві, а сыну дві ступы, пашня голая, що есть в ямах, по половиці з сином, волов два сыну, старий и молодой, а сын жупан маєт матци отдати. И поступивши з собою лагодне, при отданю части половинной отчизны сыну своему, стоечи у суду пред заселыми особами, од боку панского зсланными просилі уряду обідви стороны, абы то было писмом урядовым обваровано и стверженно, абы при частях половинных, яко вышєй описано, зостаючи, в депозиту своим міли [...], далєй не хотєчи з собою алтеркации правной и гнєву міти. Що тєды им на прозбу менєнных, як ей, Анны Василюевой, так и сына ей Пилипа, принявши их ласковое померкованє и прозбу, ствержаючи тє их половинные части, варуєм и умоцняєм урядовнє держати собі спокойнє, не мают ужє о том з собою жадной альтеркации міти в каждого суду и права. Що писмом урядовым ствердивши, казалисмо до книг міських записать, и єсть записано».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 18391. Машинописна копія початку ХХ ст. Запис копіїста: «Протокул справ поточних, 1683 год», оттиск из «Черниговских губернских ведомостей» 1857 г., стр. 11–12»).

№ 8

1683, травня 27 (17). – Стародуб. – Лист наказного стародубського полковника Тимофія Жоравки (Олексієвича) до полковника Іллі Новицького.

«Мсці пне полковнику комонний, мні велце мсцївий пне и приятелю.

Здоровя доброго и всяких от всіх добр давци помислностей в. м. м. м. пну, упрєимє міти зичу. Писмо добродія велможного его мл. пна полковника ншого стародубовского, писаное до в. м., м. м. пана, через умисльного козака моего

посилаю по указу его панскому не бавячи. Тое до ознайменя подаючи, ласци в. м., м. м. пна, пилно мя полецаю.

В. м., м. м. пну, всего добра зичливий пртел и рад служит Тимофій Алексієвич от вельможного его м. пна Симеона Ивановича, гетманича, полковника Войска их црского прес[вітлого] вел[чства] Запор[озкого] стародубовского, добродія моего, наказний.

3 Стародуба 17 мая 1683».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 14456. Оригінал).

№ 9

1684, червня 19 (9). – Стародуб. – Універсал стародубського полковника Семена Самойловича (Івановича, гетьманича).

«Симеон Иванович, гетманич, полковник Войска их црского пресвітлого влчства Запорозкого стародубовский.

Пану обозному, суді, асаулови и сотникови полковим, так же атаманови городовому, тут же и войтови, бурмистром и всему маистатови стародубовскому и кому тилко о том відати будет належало, сим нашим ознаймуем писанем, иж міючи мы уставичную от пна Михайла и Илии Рубцов, братов рожоних, товариства значного войскового, в их заводах правних о кгрунта докуку, о которие от літ килканадцат право з собою ведучи, не могли помирковатися, тепер на их же прозбу для финального и досконалого межи ними о тие кгрунта успокоения, з умыслу от боку нашого пна Тимофія Алексієвича, атамана городского, и Василия Романовича, товарища войскового, и Бориса Карповича, бурмистра, стародубовских, изсилалисмо, за которых особ зосланем сами доброволне межи собою учинили, яко нам на писмі подали, угоду, котрой тенор (!) так в собі мает:

Року тысяча шестсот осмдесят четвертого мсця мая двадцат осмого дня.

Перед нами, Тимофієм Алексієвичем, атаманом городовим, и Василием Романовичом, товаришем войсковим, и Борисом Карповичом, бурмистром стародубовским, особами, от боку велможного его (!) милости пна Симеона Ивановича, гетманича, полковника Войска их црского пресвітлого влчства Запорозкого стародубовского, на помирковане пнов Михайла и Илии Рубцов, братии родное, в кгрунтах их отчистих, зосланими, наперед пн Михайло Рубец пропонувал справу свою в тот способ: иж, мовит, належит мнні певную част кгрунту Стобковского, в держаню и в владінію брата моего Илии будучого, и з тих мір, же ему болшая част противко части моей Полховское кгрунту поділеного инялося. На що пн Илия Рубец, боронячи части своей кгрунту Стобковского, так отповіділ: же я, мовит, того держуся, що на мене с поділу припало и пришло, на якое попарте и мунімента того поділу правние перед нами презентовал. Видячи теди ми, вислание особы, межи ними немаліе алтеркації и посварние примови и, не даючи им до далших заводов правных вступу, до згоди приводили такое, жеби пн Илия Рубец кгрунту своего власного, що на его с поділу припало, що колвек пну Михайлу Рубцу для випуску уступил, якож пн Илия Рубец за вислуханем так намови наше, яко и на указ, накланяючися до згоди, своего власного кгрунту Стобковского межи дорогами, одного городского (?) новопроложенного а другою, названною старим и давним шляхом Татарским, учинивши пята от реки Снови удовж до Ложков, отколя и повернулисмо, по половині уступил; одну половину, идучи к городу по лівой стороні к дорогі новопроложенной, собі взял, а другую ж такую половину по правой стороні, к Татарскому шляху прилеглу, Михайлу Рубцу, брату своему, уступил, з таким докладом, же и дорогу для границы, кождий з них част свою взявши, серединою мают до тых же Ложков положить. Якое их доброволное угоди и згодного помиркованя постановлене, на тот час при бытности

пна Лавріна Борозни, товариша значного войскового, кгда сталося, обох сторон питалисмо: если контенти зостають тоєю своею згодою? Теди сполне отповідили, же коньтенти, на що и руки собі один другому придали, тилко пн Илия Рубец того домовлялся и просил, абы Михайло, брат его, греблю на его власном березі и кгрунт в Пловні (?), которую син его, Михайла, Иван, упором почал засипати, розказал преч роскопати. До чого пн Михайло Рубец охотне наклонился и приступил, мовячи так: Мні з поділу річка Бобковская, а ему, Илии, брату моему, противко тоей річки Бобковского Плотнянская річка тако же з поділу инялася и пришла; зачим один другому не повиннисмо и наименшее в річках и ни в чом чинити перешкоди, где и сюю греблю брату моему Илии позволяю роскопати. Где и повторе на одержане своей добровольной угоди руки давши, просили нас обі стороні сполне, абысмо тую их угоду и записали, що ест и записано.

Писан в Шамовці року, мсця и дня вижей писаного.

Жебы теди тая их доброволне перед висланими нашими особами учиненая угода и нам до потверження од ных же поданая, статечне и ненарушне в потомние часи трвала, сим нашим так ствержаем и варуем писанем, иж если би яка сторона после сего часу болш сміла и важилася сюю анігилювати угоду и наше нарушати потвержене, удаючися до права, то не тилко повинна будет част добр своих кгрунтових тратити, але к тому еще тысячу талярій до шкатулы войсковой тая ж неотпустне маєт заплатити. Що для ліпшое моци и твердости каждой зособна стороны сие наше писане при звиклой печати с подписом власное наше руки далисмо.

Писан в Стародубови 9 иуня 1684 року.

Звиш менованный полковник стародубовский, рукою. М[істо] П[ечати]».

(ІР НБУВ. Ф. II. № 18394. Копія кінця ХІХ ст. Внизу документа запис копіїста: «Музей укр[аїнських] древн[остей] В.В. Тарновского черниг[овского] земства, рукописи № 71, подлинник»).

№ 10

1684, серпня 16 (6). – Стародуб. – Купча.

«Року 1684 мсця августа дня 6.

Я, Якуш Потика, житель мироновский, чиню відомо сим моим писанем, ижем продал пожню вічними часи пну Стефану Лисовскому, товаришу войсковому, за суму готовую, пишу осовито, талярей чотири, и потим же жеби вічними часи ні жона, ни зяти мои, ни з ближних и ни з далних не втручались.

Писан в року и дня.

Я, будучи Стефан Лисовский, чиню відомо при людях и віри годних: Северин, Савка Васков, Павел Васков, Кондрат Пличенок, Тарас Семенов. При которых людех зацних и віри годных діялося.

(ІР НБУВ. Ф. II. № 18399. Копія кінця ХІХ ст. Угорі документа запис копіїста: «Купчая на продажу Якушем Потыкой, жителем мироновским, пожни войсковому товаришу Степану Лисовскому за два таляра. 6 августа 1684 года». Внизу документа запис: «На обороте: Патики (С подлинника)»).

№ 11

1685, лютого 16(6). – Вороніж. – Купча.

«Я, Григорий Иванович, обывател усковкий, відомо чиню тым моим листом, добровольним записом, иж ку пилной моей потребі продадем власного моего полмлина з фундаментом ризаным на займане гребли от берега до берега на Османі реці нижей Трояна ліса к части млина Якима Шкуренка зостаючий, з смужалкою и з сіножатю славетному пну Иоаннови Холодовичу, пна Лазаровому

зятеви, обыватели и купцеви воронижскому, в вічност за сумму певную и готовую золотих двісти в совиті. Которому млын збудувавши и греблю по моим фундаменту от берега до берега ведлуг уподобаня своего построивши, волно оным яко хотіти диспонувати, продати, заміняти, даровати, люб и на свой оборочати пожиток. Я юж цале того полмлина з сіножатю продавши, вічне з жоною и дітми ншими зрікаюся и приятелей моих, близких и далеких, отделяю. С которых жаден пна Ивана Холодовича, жону и дітей их в том полмлині з смужалкою и сіножатю о найменшую реч турбовати и жадной трудности задавати не повинен под зарукою до шкатулки войсковой таларей сто. На счо для ліпшой віри и далшой памяти даю сей мой запис пну Иванови Холодовичу, жоні и дітям их служачый, пред урадом ншим воронижским: пнами Савою Григориевичом, сотником, Василием Якововичем, атаманом городовым, Матвієм Петровичем, войтом, Леонтием Стрелком, бурмистром, Василием Андрієвичом, ключником, при людях зацных и віры годних: Трохиму Онисченку, Антону Смоловику и инших немало с подписом руки писарской и притисненем печати урадовой.

Писан в Воронижу дня 6 февраля року 1685.

Иоан Михайлович, писар, рукою власною».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 56249. Оригінал).

№ 12

1687, вересня 3 (серпня 23). – Стародуб. – Універсал стародубського полковника Тимофія Жоравки (Олексієвича).

«Универсал полковника Тимофея Алексієвича товарищу войсковому Никиті Иволгі на сіножать над р. Туросною при с. Буровскі 23 августа 1687 года.

Список с писма, каково дано Микиті, что прозывается Иволга, на сіножать ево, от пана полковника даного.

Тимофій Алексієвич, полковник Войска их црского пресвітлаго величества Запорожского стародубовский.

Всеми старшему и меншему полку нашего товариству и кому тылко о том відати належати міет, сим моим ознаймую писаньем, иж Микита Матвієнко, товарищ полку нашего войсковый, житель села Бутовска, прекладал мні скаргу на войта Душкинского и десятника Книвецкого. Которие якобы в час его, Микиты, в дому небытности, але войсковом на Крым поході, власную его сіножать отчизную, над рікою Туросною, от рубіжа Мічкова лежачую, на которую он и писма от антецессоров маєт, хотячи завладіти, скосили помененного села жителями. Зачим на скаргу его, Микиты, перед мене занесенную, припозваные будучи, войт Душкинский и десятник Кневицкий, як сами до того зналися, же неналежне в помененную сіножат почали были втручатися, що и околичных сел жители и того свідомые твердили. Так я, уваживши его, Микиты, слушное за своим власным стояньє, при нем тую сіножать вічними часы заховаю, позволяючи ему, яко своим власным угодем, владіти и пожитковати. Відаючи теды о том, абы помененный войт и десятник со всіми посполитыми людьми в потомние часі в тую пожню не важилися втручатися, так же и никто жадного ему не чинил пренагабання, міти хочу и пилю приказую.

Писан в Стародубові 23 августа 1687 году.

У подлинного приписано:

Звыш менованный полковник стародубовский рукою.

У подлинного – ж печать».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 18404. Копія кінця ХІХ ст., знята з копії. Знизу документа запис копіїста: «Великотопальский архив кн[язя] В.Н. Долгорукова, опись имений Ломиковского, л[ист] 55; копия, писанная великорусским почерком»).

№ 13

1687, вересня 22 (12). – Батурин. – Універсал гетьмана Івана Мазепи.

«Иоан Мазепа з Войском их царского пресвітлого величества Запорозским всім кому о том відати надлежить, а особливе пану полковникові лубенському и всей старшині и черні Войска Запорозского, ознаймуем, иж пьрекладал нам пн Илия Новицкий, полковник комонний, же купил он греблі вашей містечка Снітина под селом Хотаками в полку Лубенском в сотні Сенецкой знайдуючюся на реки Сулі за певную сумму, якая в записі ему на тое, от продавцы данном, положена есть, на которой любо почал юж млины фундувати. Однак для большой крепости просил нашего на тое універсалу и для цілого построения оных млинов жадал рейментарского позволения. Мы теди, респектуючи на его, пана Новицкого, значние и годные в Войску Запорожском прислуги и в оказиях военных праці, а відаючи, же и в далший час з оных есте згоден, яко тую его куплю сим універсалом нашим укріпляем и утверждаем и позволяем ему помененную греблю цілі в свою обнявши область и млины на сим построивши, користовати и пожитки всякие, з оных приходячие, отбирати. Так міти хочем и приказуем, абы ему, пну Илии Новицкому, полковникові комонному, ніхто з старшины и черні в том жадной и наименшой чиниты перешкоды и перенагабання не важився. Варуем однак тое, абы от тоей перечоной (!) пана Новицкого греблі вишим млином не было якої перешкоды и войсковому скарбу вобытку (!).

Дан в Батурині сентября 12 дня 1687 году.

Звыш менованый гетьман рукою власною».

(ІР НБУВ. Ф. 201. № 73. Арк. 34 зв.–35. – Копія XIX ст. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати рейментарской»).

№ 14

1688, лютого 19(9). – Лукомль. – Лист охочекомонного полковника Іллі Новицького до гетьмана Івана Мазепи.

«Ясневелможный милостивый мсци пане гетмане, пане и добродію мой!

Сими часами, меновите февруария пятого, шостого, осмого почали были появляться тривожливыи от побережа, то есть от кошового з Низу и от иных, відомости, которыми, не отобравші певности, не турбувалем велможности вашей. А же тепер упевнившись: с тысячу орды, з поля пришедшы, уласовских людей на футорах на устю Тясмина зимующих, з овцами вырубили и за ними, як змінкуе асаул наш с побережа у своим листі, козацтво уласовское пошедши в погоню, нагнали ватагу тую у Бахматовых озер и там помощью Божьею, а щастям велможности вашей, языков поймали. Которые то языки повідают, стосуючись до мовы оногo, которого послалем до велможности вашей (Яска Бута) мови, же понад Инкгулами на дві части орды стоят и імiют свой замысл под города украинные вдарить. Тое ознаймивши велможности вашей, самого себе вашей панской полецаю ласце.

З Лукомля февруария 9 1688 року.

Велможности вашей, панови и добродієві моему, найнижшым назавше зостаю слугою.

Геляш Новицкий, п[олковник] к[омонний].

Ясневелможный добродію!

По написаню листу сего пришел к нам в Лукомль выходец, кажется з Барисовки, а взятый в року 1686 с коломійцями у Кодачку за Василковом, тот неділь чотыри минуло февруария 7 як вышел с Криму и повідає, же при нем всі з Криму вышли орды, тылко хана самого еще ождали.

И тот выходец межи иншими роспытками повідал, же переписывано еще з

літа по вказу ханском увесь, сколько неволников в Криму есть и вынашлось сто и сім на реестрі тисячей.

Добродію мой! Сію відомість далем відати и его м. боярину в Білгород, так тим в Охтирку и понад Коломаком полковником наказним, застаючими з войска-ми, и пану полковнику сумскому, миргородскому и гадяцкому».

Запис копіїста: «Подлинник за подписью Новицкого писан на листе бумаги, который был сложен пакетом и запечатан небольшою печатью на красном воску под кустодиею. На пакете надпись: «Ясневелможному, а мні велце милостиво-му пану и добродієви, его милости пану Иоаннови Мазепі, гетманови Войска их царского пресвітлого величества Запорожского, покорне належит». Над надпи-сью помета: «От п. полковника комонного з відомостью, подан февр[аля] 11 д. року 1688».

Верно: К.М. Оболенский.

С подлинным сверял С. Иванов».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. №13518–13635. Арк. 213. Тексту документа передує запис копіїста: «527. – 1688 года февраля 9. Письмо комонного полковника Ильи Новицкого к гетману Ивану Мазепе о приготвлениях крымских татар к нападению на города украинные»).

№ 15

1688, березня 18 (8). – Стародуб. – Універсал стародубського полковника Тимофія Жоравки (Олексієвича).

«Універсал полковника Тимофея Алексієвича, выданный товарищу значно-му войсковому Федору Пучковскому на владініє селцем Урянцами 8 марта 1688 года.

Тимофій Алексієвич, полковник Войска их црского пресвітлаго величества За-порозкого стародубовский.

Пном обозному, суді, асаулови, сотникови полковым стародубовским, а осо-бливе пну сотнику почеповскому, атаманови городовому и войтови тамошним и кому тилко о том відати належатимет, сим моим ознаймую писанем, иж прихи-ляючися я до листу самого ясневелможного добродія его милости пна Иоанна Мазепы, гетмана Войска их црского пресвітлого величества Запорозкого, о пока-зане респекту на пна Федора Пучковского, товарища значного войскового, через того ж ко мні дырыкгованого, а до того уважаючи на его давные у Войску Запо-розком услуги и праці и до далших таких же его заохочаючи, надаю ку вспартю его домовому селце, прозиваемое Урянці, в ключу Почеповском лежачое, а то в заміну селца Слободки Булашови, котрим он з ласки войсковое по той час вла-діл и пожитковал. Яко теды и тим селцем речоним Орянцями до ласки самого ясневелможного добродія его милости пна гетмана, войсковой и моей спокойне позволяю ему владіти и пожитковати, так в том жадною и найменшою аби ніх-то не важился бити ему перешкою. А войт орянский зо всіми посполитыми тамошными жителми, абы належитое ему отдавали послушенство, не оказуючи жадного по собі противенства, міти хочу и сим моим універсалним писанем ва-рую и приказую.

Писан в Стародубові 8 марта 1688.

Звыш менованный полковник стародубовский рукою. М.П».

На обороті: «Універсал от полковника Тимофія на село Урянци.

Тимоха, полковника, на Булашево тож універсал».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 18408. Копія кінця ХІХ ст., знята з оригіналу. Запис копіїста: «С подлинника»).

№ 16

1688, липня 30 (20). – Стародуб. – Випис з стародубських міських книг, який містить у собі універсал стародубського полковника Тимофія Жоравки (Олексієвича).

«Випис з книг міських права майдебурского ратушу стародубовского.

Року тысяча шестсот осмдесят осмого июля двадцатого дня.

Перед нами, урядом міским их царского пресвітлого величества стародубовским, передо мною, Исааком Ермоловичом Деревянкою, войтом, Спиридоном Яковлевичом Шираем, Сергием Потаповичом, бурмистрами, райцами, лавниками и пред всіми сего року засилими особами, ставши очевисто пан Иван Романовский, значний товариш полку Стародубовского, житель мглинский, презентовал урядові его мылости пана Тимофія Алексієвича, полковника стародубовского, подтвержденное писмо, правне, урядовне при печатех и подписі рук старшины войсковой з товариства, а міского, яко войт мглинский з посполитими людьми, ему, пану Ивану Романовскому, выданное, тое теди его мылости пана полковника подтвержденное писанне, на врьді вголос вычитавши и правное подтверждение узнавши, до акт міських стародубовских казали принять, которое то подтвержденное письмо так в собі описанное:

Тимофій Алексієвич, полковник Войска их царского пресвітлого величества Запорозкого стародубовский.

Пану обозному, суди, асаулом полковим стародубовским, всему старшему и меншому полку нашего товариству, а особливе пану сотникови мглинскому, атаману городовому и войтови тамошнему зо всіми посполитими людьми и кому тилко о том відати належатимет, сим моім ознаймую писаннем, иж пан Иван Романовский, товариш значний полку нашего, мглинский житель, презентовал мні на певние кгрунта, меновите на займище, прозиваемое Есимонтовское, над рікою Воронусою и Олшаною лежачое, починаючися от ріки Воронусы з Крутого рову, Плошовинуу уз лісом по дороге слободскую до Алшаны річкы о значное писмо урядовое при печатех и подписі руки старшины войсковой з товариством, а міского, яко то войта мглинского з посполитими людьми, ему виданное, з таким докладом, иж он, пан Романовский, мает того вічними часи без жадного повотеня (?) за живота, не узнаючи ні от кого найменшого пренагабання и трудности, а на сміючом через виразнии обваровання чинити перепону, положенно в том же писмі двісти талярей до скарбу войскового вини, яко теди он, пан Романовский, через літ килко около того кгрунту ложил свою працу и значние кошти, виправуючи сирие луговатие містца на пахание поля, а просил мене для тим певнійшого в потомний час тых кгрунтов роспрацованных уживаня о потвержене. Так я, едно стосуючися до урядового ему, Романовскому, на спокойное реченного кгрунту, прозиваемого Есимонтовского, уживане выданного писма, другое – уважаючи на поднятую в розробленне оногo працу, до того так значние и неустаючие в Войску Запорозкому видячи его услуги, позволяю ему того кгрунту спокойне уживати. Видаючи теди о том, кождий так з старшины, товариства, яко посполитим абы найменшого ему, пану Романовскому, не важился быти перешкою и пренагабанием, міти хочу и сим моім універсалом варую и ствержаю, на остаток на неспокойного и сміючого ему чинити перешкоди, покладаючи талярей двісти до скарбу войскового вини.

Писан в Стародубі первогонадцать дня марта тысяча шестсот осмдесят осмого року.

У того подтвержденного писма при печати полковой подпись руки теми слови: Звыш менованный полковник рука власная.

И для ліпшого умоцнення тое писмо потверженное на потомние часи до акт міських стародубовских принявши, казали записати. З которых книг з подписом

рук и притисненем печати урядовой ему, пану Ивану Романовскому, выписом дали.

Писано в Стародуби, року, мсца и дня вишписанного.

В подлинном подпись такова:

Исаак Ермолович Деревянка, войт стародубовский, зо всім майстратом».

(ІР НБУВ. Ф. II. № 18417. Копія кінця XIX ст. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «место урядовой печати» і запис копіїста: «Румянц[евская] генер[альная] опись Малороссии, полк Стародубовский, т. 101, Обзорение Румянц[евской] описи, стр. 643»)

№ 17

1688, листопада 6 (жовтня 27). – Стародуб. – Універсал стародубського полковника Тимофія Жоравки (Олексієвича).

«Тимофій Алексієвич, полковник Войска их царского пресвітлаго величества Запорожского стародубовский.

Всему старшому и меншому полку нашего товариству и кому тілко о том відати належатимет, сим моим ознаймую писаньем, иж склонившися я на прозбу пана Григория Ференсбаха, товариша знатного войскового, а до того особливе респектуючи на его войсковие услуги, позволилил ему в селі Кириковці на річці Цитві в вершині на сыром корені власным своим коштом и працею греблю заняти и на ней ку вспартю домовому млын построити. Відаючи теди о таковой волімо-ей, абы ему, п. Ференсбаху, яко в займованю на помененном місцу гребли, яко и построению млына, ништо жадною не был перешкодою, властию уряду моего полковницкого варую и сим фундушовим писмом приказую.

Писан в Стародубі 27 октября 1688.

На подлінном подпис:

Звыш менованный полковник стародубовский рукою. М.П.».

(ІР НБУВ. Ф. II. № 18421. Копія кінця XIX ст. Знизу документа запис копіїста: «Арх[ив] черниг[овского] деп[утатского] собр[ания], шк[аф] 3, п[олка] 18, д[ело] № 1706, копия»).

№ 18

1688, листопада 8 (жовтня 29). – Над р. Інгулом. – Лист охочекомонного полковника Іллі Новицького до гетьмана Івана Мазепи.

«Ясневелможный милостивый пане гетмане, велце наш милостивий пане и добродію!

Взявши мы поважное от велможности вашей рейментарское, а праве отцевское на побіду врагов креста святого благословение, старалисмось о тое, абисмо як найдостовірній услугу нашу теперешней дороги нашой велможности вашей, панови нашому милостивому, могли зо всім застающим з нами войском отдати, и любо неприятель, дочувшися о замышлах наших и о зближеню ся нашом под Очаков, тоей ночи, какой мы з четверга на пятницу прийти хотіли перед світом, з армат частокротне стреляв, даючи знати овим вескам, которие понад лиманом застают. Еднак мы, взявши Бога на помощь, а світа дочекавши, рано тоей ж пятниці 19 дня октоврия, спорядивши все войско конно и пішо, як належит до военного експерименту, под Очаков город притягнулисмо и там з татарами и яничарами поля давши, одних у замок, а других у воду, з маджар от калъги сольтана на тот час з виправою простуючи, ку домам в Крым до хана за щастям православных монархов наших и велможности вашей, пана нашего милостивого и добродія величайшаго, печоловитим рейментарским радінием, угналисмо, и ясыру на сотце душ отгромами. В остатку посад один и другий, так теж и пашні в гумнах випаливши, статок, бидло, и вівьці, що зможна било, загорнувши, повернулисмось назад того

ж дня з войском зараз, и ночовалисмося у двох милях од Очакова на Аньчокраку. А тепер з услугами нашими до велможности вашей, пана нашого милостивого, поспішаем, з якими застаючи назавше.

Велможности вашей, пану моему милостивому и добродієви, всего добра жичливим и найнижайшим слугою Гелияш Новицкий, п[олковник].

Дан над Инкгулом Великим 29-го октоврия 1688 року.

Иосиф Кулик.

Григорий Пашковский, п[олковник].

Михайло Кузмович, п[олковник].

Петро Кожуховский п[олковник].

Иван Момот, п[олковник].

Григорий Зарудний, п[олковник].

Люде были в сюм поході и под Очаковом:

В полку моем чтыриста семдесят чотыри.

В полку Пашкувского чтыриста девяност чотыри.

В полку Михайловом двісти девяност чотыри.

В полку Кожуховского чтыриста тридцать и сім.

В полку Переясловском тысяча сімсот.

В полку Миргородском шестьсот и десять.

З доброю выправою, цилком куль, до гармати было десятков скилка, так же и пороху».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 13518–13635. Арк. 373–374. Копія першої половини ХІХ ст. Адреса: ««Ясневелможному велце нам млствому пану и добродієви, его милости пану Иоанну Стефановичу Мазепі, гетманови Войска их царского пресвітлого величества Запорозкого, панови нашому милостивому, покорне»).

№ 19

1689, червня 7 (травня 28). – Батурин. – Лист генерального судді і наказного гетьмана Михайла Вуяхевича до міської верхівки Борзни.

«Мой ласкавий прител пане атамане борзенський и пане войте тамошний з бурмистры.

Поневаж Грициха того своего злого учиньку жалуючи, досит тому уквивьжоному отцєви зешглое забитое небожьчиці с того світа учинила, сорокоуста за дшу ее уеднала, тєди суд наш респекьтом и малих дітей, и прихилившись на прозбу отца Грицишини и дядка, от вязєня увольняет. С которого абысте в. мст юж жадного датку не витягаючи, выпустили и в дом до дітей пусти[ли] и вольно мешькат (памяти на гріх той, жебы до до покути ся доброволне удала) позволили. При тым по вис того пилно хочєчи міти и остаю (?) назавше.

З Батурина мая 28 1689року.

В. мтем всего добра зычьливий приятел их црского пресвітлого величества Войска Запорозкого енералний судя и наказний гетман Михайло Вуяхевич, рукою».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 50909. Тогочасна копія).

№ 20

1693, червня 21 (11). – Батурин. – Універсал гетьмана Івана Мазєпи.

«Их царского пресвітлого величества Войска Запорозкого гетман Иван Мазєпа.

Ознаймуем сим нашим писанем пну Ивану Мировичу, полковникові переяславскому, старшині полковой, сотником, атаманом и всему старшому и меншому того полку товариству и посполству. Поневаж прошлых ст Воскрєсєния Гспдня яко занятого гетмана з старшиною войсковою енералною и самих в. мстей панов

полковников обраного, так и всего знатнѣйшого товариства и посполства ухвалою, zostala скасована и отставлена, якої термін, в интересах наших выражений, в сем року скончиться, а на том такое зезволенем общим учинилося постановлене, жебы з шинков горілчаных на заплату полкам охотничким комонным и піхотным и на иные розные росходы войсковие збырана была сумма так грошовая, яка з прибылей арендовых до скарбу войскового доходила. Теды з умислу засилаючи вас сим листом нашим, пишно міти хочем и приказуем, абысте зо всіх полку воего городов старалися без жадное мешкоты оную сумму, который горілчаным промыслом бавятся и шинки горілчаный держатимут, подлуг учиненного постановления збирати и присилати к нам в Батурин. Тое однак докладаем и пишно варуем, абы люде тий посполитиї, который своїх вынниц не мают, а горілчаным помислом не хотят бавитися и оною шинковати, не были до складки тоей раты грошової насиліем примушаны и притяганы, але хто тими горілчаными промыслами и шинковим орудоватимет, шукаючи себї з них прибелы, тот мает кождый належитую вложенню от себе повинность складати и отдати. Якую волю нашу рейментарскую виразивши и повторе о тоє приказавши, Гсду Бгу вас всіх поручаем.

Дан в Батурині юня 11 1693 року.

Звыш менованный гетман Иван Мазепа рукою власною».

(Національний музей історії України. ІР. № РД-3096. Оригінал).

№ 21

1698 (?) р. – Любеч(?). – Купча.

«А я, Ониско Потієнко, если бым могл противним быти, а церкви Божой стой Пятници дани кождого року не давати до Любеча, яко и иншие сябры з того острова дают, теди по повинен буду тую вину заплатит, которая ест в праве войсковом вираженная, на кгрунта церковние даном и в декъретах розних потверженом.

Я, Сидор Кузменко, жител кротинский, принял ув Ониска Потієнка сей лист, а ему гроши вернул, що вон купил вуз (?) без нашего відома в моего брата вуз купил за 11 (?) коп., а ему дал коп 10».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 50256. Оригінал).

№22

1701, липня 1 (червня 21). – Батурин. – Лист Марії-Магдалини Мазепи до стародубського полковника Михайла Миклашевського.

«Мсці пане полковнику стародубовский, мой ласкавий приятелю.

Відомо чиню в. мсці пану, о чом и писалес о змерлой небожичі судиной вашей полковой. Которая за живота своего еще леговала, міючи и сама живот свой сконъчити в монастирі нашем и реестровне подала мні свої добра, якие през вік свой нажила. Той теди реест добр посилаю през умисльную гспжу намістницу глуховского монастира, а при тих лежачих добрах міла оная готових грошей, золотих пяссот, якие не тилко що мні, леч и многим сестрам монастира нашего, би[в] в нас, обявила и и по смерти своей не кому иншому, тилко нашой обителі стой леговала. За которую преставшую дшу в нас давно сорокоуста и иншая церумония отправляется. А в. мс. м. пан з своей любьви до мене и до мыстца стго прихилнути, рач так тие гроши зискавши, приказат намістници отдати и тие лежачие добра слушним оценовати шацунком, люб продат приказат или всем торг учинит извістно, о тоє велце жадаючи, застаю.

В. мс. мс. пану зичлив[ая] приятелка Мария Магдалена Мазепина, игумения монастра девичого Вознесенского киевского (?) глуховского (?) печарского.

З Батурина июня 21 року 1701».

(Національний музей історії України. ІР. № РД-81. Оригінал).

1703, вересня 26 (15) (?). – Стародуб. – Супліка на ім'я гетьмана Івана Мазепи колишнього стародубського полковника Тимофія Жоравки (Олексієвича) та інших представників стародубської верхівки про захист їх від несправедливого позову Микити Михайлова (регест).

Микита Михайлов «капитон», тобто розкольник, ще за полковництва Тимофія Жоравки (1669, 1676–1678, 1687–1689), маючи царську грамоту, прийжджав у Стародуб «з борницком» і за тією грамотою «подданных пана Халецкого, старости мозирского, слободских москалей заграничных, которые приездили того часу в Стародуб у форманы найматися, хотіл арештовати и домовлялся того у пана полковника помянутого Тимофія», але той йому відмовив, тому що він не був з цією грамотою в Батурині у Мазепи «где власне первой належало ему было оказатися и без вашего рейментарского указа не важился пан полковник заграничных людей арештовати». Микитка вперто цього домагався і поїхав у Батурин. Він вернувся з листом Мазепи, в якому йшлося про те, що Павло Федорович, який по декрету пана Халецкого винуват Микитце осмдесят і двіх тисячей золотих з лишком, и по нем, Павлу, поручников не нашло бы ся невинным не турбовать людей». Тому Жоравка послав для слідства щодо справи Микитки з «людми заграничными» Дмитра Зурмана, полкового обозного (у 1688–1702 рр.), Самійла (Колничого?), суддю й Миколу Чернолуцького, полкового сотника. Чотирьох арештованих поручителів Павла Федоровича: Івана Старикова, Івана Салоського, Дорошка Даниліва, Івана Максиміва, підданих пана Халецького, передали в руки Микитці. Але невинних людей, які були з поручителями, але не ручалися за Павла, вільно відпустили. Микитка тоды конфіскував у арештованих коней з хомутами й саньми й відпустив їх у самих сорочках. З-за кордону таємно приїхав Данило Скоробогатий – батько поручителя Дороша й організував втечу з тюрми всіх поручителів. Тоді Микитка вдруге бив чолом цареві й поскаржився на полковника і всю верхівку, які нібито взяли від арештованих хабар («корупції») й відпустили їх на волю. Микитка отримав нову царську грамоту, бив чолом і Мазепі. Останній послав у 1697 р. в Стародуб для слідства Захарію Шийкевича (генеральний писар у 1665–1669 рр.), який визнав правоту стародубців. «Напотим пан Захарий Шыйкевич з нами, обозным и судиею полковыми, ездил за границу ку слободам пана Халецкого и там недел чотири стоял и чинил розиски» і виклав результати слідства на папері для Мазепи. Останній відіслав результати розслідування з паном Висоцьким до Москви в Малоросійський приказ. Там думний дяк Омелян Украинцов погодився з цим і наказав зберігати документацію в приказі. Ми ж, місто Стародуб, зазнаємо збитків, бо аж до Варшави мусили їхати до пана Халецького. Микитка ж не заспокоївся й після цього, і хоча він вже помирився з Павлом Федоровичем, але продовжує нас, невинних, турбувати. Просимо в. м. взяти нас під свою оборону.

Колишній полковник Тимофій Олексійович, обозний Дмитро Зурман, Спиридон Якович Ширай, стародубський війт.

(ІР НБУВ. Ф. II. № 18451. Машинописна копія. Цю інформацію багато в чому повторюють «расспросные речи» Микити Михайлова, які він виклав 12 (1). 09. 1700 р. у генеральному військовому суді в Батурині. Вони зберігаються там же у копії кінця XIX ст., знятої з оригіналу документа, який знаходився у МГАМІД (нині – РДАДА) зв'язці 1284/1261 «Малороссийские подлинныя акты». Водночас в «речах» є додаткова інформація, як от те, що Микитка був у дитинстві вивезений своєю матір'ю «Акилиною Фоминою дочкою» з Москви у Харків разом із старшим братом та ін. Там втікачів пограбував місцевий воєвода, тому вони перебралися в Чугуїв, потім у Стародуб, де жили у бідності. Коли й тут посилювався тиск на старообрядців, вони втекли у Річ Посполиту. По смерті матері брати перебралися у Мозирське староство

у містечко Халчу, де стали підданими шляхтича Халецького і зайнялися торгівлею у Москві. Йдеться про його конфлікт з боржниками, про конфіскацію ним у Стародубі майна купців-поручителів у 1689 р., про конфлікт з зятем. Цей документ був стисло переказаний в кн.: Лилеев М.И. Из истории раскола на Ветке и в Стародубе XVII–XVIII вв. К., 1895. С. 145–146).

№ 24

1708, серпня 5. – Козацький табір під Пиковем.– Новина.

«Про Булавина таку чинили правдиву реляцію, що було розбито кілька частин його війська. Коли на нього війська його ж команди intremnit (?), що їх він губить, не маючи щастя у війні, він на них кинувся, почалися бунти, щоб вбити його. Коли його хотіли взяти в одному містечку, він сам з розпачу забив себе пострілом з свого пістоля і так був заспокоєний цей бунт».

(АГАД. Ф. «АР». Відділ 34. № 210. Оригінал).

№ 25

1711, лютого 23 (12). – Стародуб. – Випис із стародубських міських книг, який містить у собі купчу.

«Випис з книг міських стародубовских права майдебурского.

Року Бжого тысяча сімсот одинадцятого мсця февруария второгонадцят дня.

На майстраті црского престлого влчства стародубовском перед нами, Прокопом Силенком, обозным и наказним полковником стародубовским, Демяном Ермолаевичом, войтом, Ерофієм Середою и Демяном Григориевичом, бурмистрами, райцами, лавниками и всіми рочне засілими радними, постановившиися очевісто Микита Пархомович, житель села Кузнец сотні Поипутской, явне, ясне и доброволне, а не-примущоне, до книг міських стародубовских зознал, иж кгрунта пахарние и сінокосние з отчиною двором и огородом, гумном и зо всіми до них принадлежностями в селі и при селі Кузнецях лежачие, як сам уживал и в держаню своем міл, отял (?), продал и поступил в моць и вечистое держане его млсти пну Ивану Борозні, знаменитому товаришові войсковому полку Стародубовского, малжонце и потомком его на вічност за сумму певную и сполно до рук продаючого одобранную, то ест золотих сто тридцят грошей личбы литовской монети доброй, з которого одобраня сим же вечистым записом квітовал его млсти пана Борозну. Волно tedy его млсти пану Борозні тими, вижей мененними кгрунтами, малжонце и потомком его спокойне владіти и пожитковати, кому хотя продати, даровати, з ким заменить и ку найліпшому пожиткові своему оборочати вічними часы. А помененный продавца себе самого, жону и потомков своих от вижей специфікованных угодей отдалил и вічне зреклся, до которых интересоватися, перешкоды и наименшой шкоды чинити не повинен и потомки его не будут могли под зарукою золотих сто двадцяти и на-гороженем шкоди голим словом менованой. Якое продаючие доброволное зознане по прошенію продаючого казалismo до книг міських стародубовских записати и ест записано. З которих и сей випис под печатю урядовой и подписом рук нас, маистра-ту, стороні того потребуемой ест видан.

Писан на маистраті стародубовском.

Царского сщеннійшого величества майстрату стародубовского войт з бурми-страми и райцами Демян Ермолаевич.

Прокоп Силенко, обозный, полковник наказный стародубовский.

Григорий Отвіновский, писар маистрату стародубовского, з книгами скориго-вал».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 53259. Оригінал, написаний рукою Отвіновського, за-вірений підписами і печаткою. Запис на звороті: «Выпис его мл. пну Ивану Борозні на кгрунта от Микити Пархомовича кузнецкие»).

№ 26

1711, квітня 17 (6). – Новгород-Сіверський (?). – Чолобитна Федора Лісовського.

«Року 1711 мсця априля 6 ден подал я на имя царскаго влчства челобитную гспдну столнику Федору Ивановичу Протасову. В которой написано, чтоб дат мні ассекурацію в том, что будучи мні на ураді сотничества новгородского, тамошним обивателем, которие на мене праведно и неправедно били челом, оним за тое не мстити и впред им, новгородским обивателем, без проступства и винности обид, самоволних здирств и всякого озлобления не чинит. А ежели явитця мой який неправедный суд или самоволное здирство albo якую самоволную тягость, чого в Малой Россіи не поводится и не против прав малороссийских якую учиню противност и за тое волен ясневелможный пн гетман отобрать от мене сотницкий уряд и кому будет его ясневелможного воля, оний отдать. Кроме того, ежели главные мої неприятелі Данило Куневский, который хоцет сотником бити, да Парфен Пекалецкий станут инстигуючи на мене, приносят доношение и тому би их неправедному доношению не вірити и ежели кому от мене учинитця разорение и обіда и тот обидимий повинен на мене бити челом сам в своїх обидах чрез себе, а не по їх, супостатов моїх, Куневского и Пекаліцкого, наущениям, в том я сам своєю рукою подписуюся.

Федор Лісовский».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 50711. Оригінал (?)).

№ 27

1719, серпня 13 (2). – с. Курінь. – Лист бахмацького сотника Семена Боровського до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясневелможный мсці пане гетмане, всемилостивійший мой пане патроне и великий добродію.

Крайняя нужда убогой сотні моей примусила мене чрез негодную літеру мою ясневелможности вашей пнской наприкритися, же згола в малолюдной сілской сотні моей неоткол жадних сотенних не міючи приходов, не тилко переезжающим гостем, як всюда по иних сотнях и городках ведется, ніоткол подорожних живности давати, кроме зубожали на таком худом вакансі домок мой міет, тим контентую и венерую каждого, навет для уставичних сотенних расходов и паперу ні щого и ні за що купити. По общом теди согласию сотнян моїх падши до ног ясневелможности вашей рейментарской, всепокорній прошу пожаловати нас ярмарочком бахмацким для спарта сотенного. Який ярмарок сілской раз бывает в рок на Преображение Гспдне, з якого прежде бывшие старости городиские хоть барзо мало що збиралос доходов ярмарковых, ділятсь бывало з сотниками по половині завше. А теперешний пн староста за своего староства чрез тилко рок усе себі завладіл и немало з ярмарков доходов поділу до сотні не давал ні разу и не знаю чи до двору велможности вашей пнского чили на який пожиток оние ярмарковие доходи оборочал. И ежели в том прошеніи своем млсть пнская лучу превесисоце (!) поважного пнского універсалу себі, абы пн староста городиский не интересовался на той ярмарочок, з якого доходу не болш як копа (?) зберется, и паки всепокорній прошу. А при том млстивіишому панскому отдаюся призрінію.

Ясневелможности вашей всемлстивого моего пана пна патрона и великого добродія найпокорнійший слуга и подножок Семен Боровский, сотник бахмацкий.

З Корені августа 2 року 1719».

Адреса: «Моему всемилостивіишему добродію до отданя в Глухові».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 55138. Оригінал (?). Зверху документа запис канцеляриста: «Подана 12 июля 1733 року. Записав в книгу, доложит»).

1720, травня 18 (8). – Кіш Запорозької Січі. – Лист кошового отамана Івана Малашевича до шведської королеви Ульріки Елеонори.

«Наяснійшая велможная и многомошная королевая шведскаго влчства, велце нам премногомлстивая монарха и особливійший патроне добродію и протекторю.

Сердцем и всею дшевною силою покойного и вічно достойной памяти премногомлстиваго нашего протектора, его млсти наяснійшаго короля шведскаго, вашого милого роженного брата, уболіваем и ижесмо zostали без монаршой млсти в краю чужом осиротілими, поистинной тужимо. Но еднак упевнишися чрез нарочного присланного пана Феодора Нахимовича, знатного войскового товариша, от нашего ясневелможного Войск Запорожских обоіх сторон Днепра пана гетмана до нас Войска Запорожскаго Низового и до великого хана его млсти кримскаго, же по изволению Всесилнаго Единого Святого Бга и по желанию всего вашего монаршества шведскаго ваша королевская млст вмі[с]то млстиваго нашего протектора, покойнаго блженной и вічностойной памяти его млсти наяснійшаго короля шведскаго, а вашого роженного милого брата естес патрон державства королевского возведенная, честию и славою прославленная, не смущаемос, но аки на твердом основанії застаючи умоцненни на вашей королевской млсти и вшей мощности во вінці королевства Шведскаго вашу королевскую млсть, сияющую славою и велеліпием красящуюся, вси мы, цілое Войско Запорожское Низовое, рабски пред величеством вашей королевской млсти и пред престолом и диядиною слави вашей королевской млсти лицем доземно падаем и покланяємося, просячи от Бга вашей королевской млсти во многие літ помислно и блговременно от сили в силу и от с[л]ави в славу поступовати и світло сияти есть нам, атаману кошовому, и всему Войску Запорожскому Низовому, вірним вашей королевской млсти подданим и поклонним от премногомлстиваго нашего монархи, покойнаго блженной и вічностойной памяти наяснійшаго его млсти короля шведскаго, милого вашего брата, превисочайший и преповажнійший виданный декларації под время тое, когда из границ панства турецкого во свою шведскую уступовал сторону, упевняючи нас, все Войско, в своей королевской млсти и именуячис всегда иміти при своей королевского влчства опатрности и аще, мовит, от вашего и нашего неприятеля вам, Войску Запорожскому, войною не одстою желаемой вами вашей отчизни, то покоем, а еднак вас осиротілими не остановмо и того ради нашому ясневелможному Войск Запорожских обоіх сторон Днепра его млсти пану гетману, а нні при королевской вашей державі застаючому, рассказал за собою в Швецію ити. На него же ми, все Войско Запорожское, аки на стіну непреломаную и кріпкое оружие, то ест на изданії королевского влчства декларації, щочасно уважаючи и всекріпко вірячи, всі до вашей королевской наяснійшой млсти, а не цесаром, его млстию наяснійшим королем шведским, милим вашим роженным братом, при нас, Войску вашом Запорожском, свой иміл skutok и исполнение, кроткими дшами и смиренными срдци млсти ищем.

Вашой королевской наяснійшой млстивійшому нашему патрону добродієві и протекторови вірній раби и подножки.

Іван Малашевич, атаман кошовий зо всім Войска Запорожскаго Низового товариством».

Адреса: «Наяснійшой велможной многомошной кролевой, в Шведской короні сияющей, ей млсти Улриці Елеонорі, велце нам премногомлстивому монарсі, а особлившому патрону протекторові и величайшому добродієві, достопочестно и смиренно належит».

(НМІУ. – ІР. – № ЛД-8426. – Оригінал, завірений печаткою).

№29

1722, жовтня 25 (14). – Курінь. – Лист бахмацького сотника Семена Боровського до генерального судді Івана Чорниша.

«Блгородний мсці пне судия войсковий енералний, милостивий мой добродію.

Памятно мні з початку, когда пн сотник батуринский з пном Евстафием, канцеляристою, от вшой пнской млсти, прибувши в Куреню, предложили тот интерес, жеби зехавши на Бировизкий степ, усмотрити где на футор приличного и непенного містца. Где и мні будучому пн сотник батуринский, свідомий будучи о степку, пна Маковского завюв за оный и там до уваги вшой пнской млсти усмотрил и на футор містце и уже потом под час битности вшой пнской млсти самого особи там при битности пнов сотников иченского, иваницкого, дівицкого, красноколядинского и войскових гармашей билем и я з притомными своими людьми. Хотяй тепер и при крайней слабости здоровья моего памятаю и тое, же которие жители гайворонские (с. Гайворон Бахм. р-ну) впоминалися там о помитние свои сіножати, тим вша пнская млсть, хто иміл волю приняти гроши, платили и купчими утвердили. А же покойного атам[а]на куренного брат, житель гайворонский, там помеж лежачие свои сіножати и гайок не захотіл заводити в продажу, тих и не при-нуждали. А когда обездили и закоповали копцями, за давностю часу не памятаю: чи гайворонці чи гармашы чинили границу. Тилко знатный козак сотенний нш житель куренский Кость Богай повідаєт за совіст, иж памятен того, что ат[а]м[а]н гайворонский и другий Горлач, обиватель тамошний, в початку почали копци [ко]пати од ганку (?) и од шляху Біловизкого. Тое за совіст свою хрстіянскую по истинні на лист вшой пнской млсти респондую. А при том млстивой добродійской (...) * вшой пнской полецаюся (...) * и застаю вшой пнской млсти особливійшому моему добродію щирезичливиший и покорнійший слуга Семен Боровский, сотник бахмацкий, m[anu] p[ro]pria].

З Корені октовр. 14 року 1722».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 54249. Автограф, завірений печаткою).

№ 30

1727, не раніше серпня 1 (липня 21). – Мглин. – Випис з мглинської канцелярської книги.

«Випис з записной кнги канцелярії мглинской.

1727 году июля 21 дня в сотенную мглинскую канцелярию подал доношение Семен Есимонтовский, а в доношеніі прописал допросити о пожилых годах Григория Савелева и его синов. Которий в допросі сказал: по руїні шведской, а в котором году не помнит, от помещика своего Ивана Богдановича Корсака біжал з женою Евфимию з трема синами Козмою, Малахом и Евфимом з деревні Сараквашина уезду Смоленского и жил в малороссийских городіх Почеповского уезду в отчині світлійшаго князя в разных селах и деревнях. А прошлого де 726 году перейшол сотні Мглинской в слободу Алексія Есимонтовского Високое и жил там два года. Да в том же 726 году заставлял он сина своего Козму з женою Лукирею сотні Мглинской села Овчинца козаку Ониску Гапієнку и жил в него августа от пятнадцатого числа декабря по 25 число. Другий сн Малах бил же в найму в містечку Мглині у мещан Стефана и Михайли Филиппченков жил полгода. Який допрос его, Григория Савелева, в сотенной мглинской канцелярії к ділу принято, а по доношению и по прошению Семена Есимонтовского виписом видано. Копию (?) виписки писар сотенний мглинский и сотенными ділами (?) (...) * реент.

Сидор Мажука, войт мглинский.

Виписку чинил подканцелярист Феодор Дмитриевич».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 52515. Тогочасна копія).

№ 31

1727, листопада 1 (жовтня 21). – Глухів. – Універсал гетьмана Данила Апостола.

«Всім кому колвек о том відати надлежит, а особливе дозорці батуринському и протчиим тамошним гражданским сотенним владілцям, сим нашим універсалом объявляем. Суппліковал до нас Иван Горецкий, атаман жолдацкий, с товариством жалостне прекладаючи, что в село их Жолдаковку, которое за антцессоров наших осажовано для життя самим им, жолдаком, вмiстившия посполитие люде по приказу дозорци батуринского Гудовича, великие кривди им ділают, а паче грунта их пахатние и сінокосние пустошат и пущи рубати им владілци околличних сел боронят. Теди мы, гетман, відаючи, что оние жолдаки як за антцессоров наших издавна до правления гетманского надлежали, грунтами своими пахатними и сінокосними спокійне в селі Жолдаковці владіли и в уезді рубать пущу было невозбранно, так и нині помянутих жолдаков принявши до двору нашего послуговувати, велелисмо оним видати сей наш універсал. Чрез который міти хочем и рейментарско приказуем, абы дозорца батуринский и протчие тамошние гражданские и сотенные владілци им, жолдакам, в рубану пущи, в которую они прежде імiли вступ, и в владініі грунтв их пахатних и сінокосних жадной не чинили перешкоди, леч бы они спокійне всего того, чога як издавна за антцессоров наших, заживали непременно.

Дан в Глухові октовр. 21 д. року 1727».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 59297. Копія, зроблена О. Лазаревським).

№ 32

1728, січня 22 (11). – Сосниця (?). – Скарга жителів Сосниці гетьману Данилу Апостолу.

«Ясневелможний мсці пне гетмане, нам велце многобідствующим примилостивий и всенадежнійший добродію.

Мы, всенижайшие раби сосницкие обиватели, обще супліковали ясневелможности вашей, всенадежнійшому отцу и патронови, на сосницкого сотника Павла Омелянова о своїх крайних обідах, разорениях и о забойствах от него нам нестерпимо поділанних. О чем послание от ясневелможности панской бунчуковой п. Иван Филиповский да Переяславского полку асаул п. Роман Юрченко несходительное помишательство и трудность в ділах наших зділали на большое разширение задоров, что трудно всего и описать и от помянутого сотника по універсалу вашом панском корогви не отибрали и того указу весма не побліковали, да плевели ложно описаніе сотничіе вичитуючи привсенародно, и тим всю сотню побунтовали. З якої причини тие ж бунтовщики у сотника довольно попившися, за малим з нас, обидимих, не позабивали и впрд Бг вист что над нами зділают. Понеже и здес у Глухови похвалки и пострахи нам чинят и справи всуду мешают и лживо нас обносят с поущения сотничого ж, а понеже к нашим ділам жадной интерес тих бунтовщиков не касается, а так з начала в сем розиску п.п. вислание помишательство нам зділавши и в сотника за боршем обидимих судили и прочие затійки нам от них являються. Понеже на нас причин пенливых виискуют ибо поодписували многообидимих, якоби в кривдах своїх не истци. О чем накоротко обстоятелние пункты явствуют, при которых и супліку виразную об усем обхождению на їх, пнов висланих, подали в. мсти вашей сего первого генвара 1728-го году. Которую челобитную со всімі ділами им же висланным врученно к розиску и як они могут сами себе судить, понеже початки в розиску поділали. А к тому п. Филиповский, нинича в Сосниці в розиску будучи, з сотничою родичкою засватался, а глуховской невісті зарученной отказал. Для того в той же розиск [...]ници ехать напираетца, жеби крайнійше нас всіх об[ивателей...] мих по желанию сотничом разорат, бо за него яко з[...] юриста спорит. А к тому за сотничою властію кто в наших ділах [свиді]тіль явитця праведен. С тих причин

слезне просим [не допус]тіт нам крайне разоритця, бо лутше нам умрити, нежели помянутий Филиповский будет наши важние діла для при[хоти?] сотничой портит, понеже немилосердным инстингаторством заговорщиком явился. Того ради тысячно крайне см[иренно] просим: да повелит ваше милосердие что возможно здес [...] діла наши. А которые к розискам надлежащие к тому определенно иних висланных, а имянно пана Андрея Ли[зогуба], а в товарищи с пнов Карпик или кого нібудь только ж [...]ятелного сумлення были, чтобы мы, крайне обидимие, боліе не разоралися и трудностей не наносили. За то Всесильний [...] воздаст винную нагороду.

Ясневелможности вашей многомилостивого отца и патрона посліднійшие раби соснищие обивателі 1728 го году генваря [...].

Бунчуковий Василь Врублевский руку приложил.

Бунчуковий Данило Врублевский руку приложил.

Дмитро Глек, полковий кат руку приложил.

Козак Федор Волошин руку приложил.

Козак Дмитро [...]ченько руку приложил.

Петро Федор вмісто козаков яко всеблхи (?) Семена Ко[...] руку приложил.

Войт сосницкий Герасим Василиевич з мещанами руку приложил».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 56307. Арк. 80–80 зв. Оригінал).

№ 33

1728, жовтня 29 (18). – Глухів. – Універсал гетьмана Данила Апостола.

«Его императорского величества Войска Запорожского обоіх сторон Дніпра Даниїл Апостол.

Пну полковникові черніговському, пп. старшині полковой тамошной, сотникові городницкому, також атамані городницкому ж и седневскому с товариством и войтам з посполитими людми и всім, кому о том відати надлежит, ознаймуем сим ншим універсалом, иж ми, гетман, иміючи по превисочайшой его милости власть рейментарскую, монаршою его ж величества грамотою нні нам потверженную, всякое в Малой Россіи против прежних антцессоров нших содержат правительство, извѣстившия же, что селца Конотоп и Смяч в Седневской и Хрипковка в Городницком сотнях будучое, зостают тепер во владеніи ніякогось Стефана Леонтовича. Которие селца універсалом своїм измїнник Мазепа пасинкові своему Криштофу Фридрикевичу в 1691-м году до ласки войсковой надал бил, а в 1700 году и жені его з придатком еще млина в селі Хрипковці утвердил, послі и последний гетман Скоропадский тоей же Криштофовой жені, а потом и синові того ж Криштофа Григорию Фредрикевичу тое все потвердил бил своїми універсалами. По смерти же оного Григория, понявши жену его, виш намененный Леонтович тими ж селцами и млином в селі Хрипковці завладіл не відать по яком определению, надав тепер помянутие села Конотоп, Смяч и Хрипковку со всіми к ним принадлежностями и з млином в селі Хрипковці найдуючимся, пну Ивану Римші, сотникові седневскому, респектом отческих и самого его вірно радітелних войскових служб, до которых и впредь усмотрілисмо в нем всякую способность. Відаючи прето о таковой волі нашої, абы ніхто з старшини и черні полку Черніговского, особливе урядники сотение городницкие и седневские, во владеніи преречоних сілец со всіми до них приналежностями и млина, в Хрипковці будучого, також в отбираніи з оного обикновенних розмірових пожитков ему, пну Ивану Римши, сотникові седневскому, не сміл чинити жадного препятствия. Войти зась помянутих сілец Конотопу и Смячи и Хрипковки со всіми посполитими тамошними людми (опроч козаков, при своїх волностях непорошно зоставати иміющих) отдавали б ему, пну Римши, яко державци своему, надлежащее подданское послушенство и повиност рейментарскую, упоминаем и приказуем.

Дан в Глухові октоврия 18 д. року 1728».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 55114. Арк. 23–24. Тогочасна копія).

№ 34

1729, березня 7 (лютого 24). – Стародуб. – Лист Лавріна Лукнинова (?) до мглинського сотника Олексія Єсимонтовського.

«Мсцівий пне сотнику мглинский Алексій Есимонтовский, мой добродію.

За ...роми долгами вашими пнскими посланими для зиску, которие в разных містах брали козаки денги в вашей пнской млсти. Еднакже тилко случился козак з сотни Новгородской токмо послан указ к одному в Богдановку, а по иних не дано, велено самим зисковат нам же Адриевки и Солова или з найму. Токмо ж можим сами чим ся мусим хорчеватися и про мед сокредно (?) спомінали его млсти пну полковникові не пренимаит. А про писма оного (?) урак (?) и прочііх ділах жадной отправки еще не получено. О чом вашей пнской млсти о всем извѣстивши, застаю до услуг поволним вашей пнской млсти нижайший слуга и подножок Лаврин Лукнинов (?).

З Стародуба 1729 февраля 24».

Адреса: «Его млсти пну Алексію Есимонтовскому, сотникові мглинскому, моему велце мсцовому пну и добродієви, подати».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 52521. Оригінал. Дописано збоку: «Велено посилати»).

№ 35

1729, листопада 5 (жовтня 25). – Білогоща. – Лист Мойсія Дмитровича до мглинського сотника Олексія Єсимонтовського.

«Мсці пне сотнику мглинский, мні велце мсцівий пане и блгодтелю.

На требование в. мсти пана три чвертки кгрунту приписал к лисенковской, павловские выражением таковым в заміну подани, кромі лисенковской и трох чверток павловских, тое тилко приписал, а болш приписки здається и не надобно. А ежели як вишого надобно будет выражения, то за прибитем в. млсти мці пана до Стародуба мочно будет объяснить. А тепер отдаючись в.мці пана ласце, застаю

В. мти мці пана и блгодтеля слуга Мойсей Дмитрович.

В Білогощі 25 октовр[ия] 25 1729 году».

Адреса: «Моему велце мсцовому пану и блгодтелеви его милости пану Алексію Есимонтовскому, сотникові мглинскому подати».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 52522. Оригінал. Запис на конверті: «Писание сие потребно ест»).

№36

1731, січня 7. – Стокгольм. – Лист Варвари Орлик до шведської королеви Елеонори Ульріки.

«Grossmechtigster allergnedigster König.

Ich habe mich hier für einige Zeit auf meiner Mutter Befehl eibgefunden umb Euer Königl. Maj-tt allerunter, thenigst anzutreten und die Noht vorzustellen, darin Sie mit ihren Familie in die 10 Jahre gerathen, da wier hir aus dem Reich Schweden weggezeist und mein Vatter nach der Turkei gegangen; da hatt mir noch das malheur getroffen, das ich mir alhie zu kaufe halten (kalten) müssen umb keine soubeons zu geben und folglich die mir nach hero zugefandte (zugefandte) biefwe nicht ehe abliefwern die mir können, die ich jetzto die gnade habe Euer Königl. Maj-tt unterthenigst zu überreichen.

Euer Königl. Maj-tt geruhen allernAdigst zu behertigen das meine Eltern umb Reich Schweden willen, veranlasset mich in Nahmen meiner Mutter emd (und,imd) Geschwister Euer Königl. Maj-tt und das Reich Schwededn fussfallig anzutreten und demuthigss (dernuthigss) zu bitten umbeine gnÄdigste Hülfe und Rettung aus unsern kümmerlichen Zustand, lebe also der zuversichtlichen Kostnung (Hossung) Euer Königl. Maj-tt werden ein Christ-Königliches mittleiden haben und einige Hülfe zuflisten lassen; der ich übrigens mitt tiefsten Respect verharre.

Grossmechtigster allergnedigster König Euer Königl. Maj-tt.
Stokholm d. 7 Jan. 1731.

Unterkenigste dienerin Barbara de Orlik».

(НМІУ. ВР. № ЛД 8428. Оригінал).

Переклад:

Вельможна найласкавіша королева!

Я прибула сюди на певний час з волі моєї матері, щоб стати перед вашим королівським маєстатом і представити наш тяжкий стан, у котрому наша родина знаходиться протягом десяти років, коли ми виїхали з того королівства і мій батько емігрував до Туреччини, і щоб ці прислані мені листи, які не могла до цього часу віддати, тепер маю можливість передати як піддана вашому королівському маєстату. Найласкавіша ваша королівська величність, щоб виконати прагнення сердець моїх батьків в службі шведському королівству, благально падаю до ніг від імені моєї матері і покійно прошу про милостиву допомогу і порятунок у нашому нужденному стані. Я сповнена віри, що ваша королівська величність виявить християнське королівське співчуття і надасть нам певну допомогу, котрої я з глибокою повагою терпляче чекаю від вельможної найласкавішої королеви, вашої королівської величності.

Стокгольм 7 січня 1731.

Королівська піддана служниця Варвара Орлик.

№ 37

1733, січня 11 (1732, грудня 31). – Глухів. – Універсал гетьмана Данила Апостола.

«Ея императорского величества Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетман и ордина святого Александра Невского кавалер Данило Апостол.

Старшинам рейменту нашего, в городах наших обрѣтающимся, сим нашим пашпортом: понеже указом нашим велено перевод и свод книг правных определеннм к тому персонам сочинять ближайшаго ради съезду в городѣ Прилуцѣ, того рады абы товаришеви войсковому пану Василию Лисаневичу, едучому з Глухова в дом свой до Стародуба, из Стародуба в Прилуку, а с Прилуки, естли сълучай позовет в Глухов либо в Стародуб в дом свой и оттуду возвратно в Прилуку, покаместь означенное діло окончится, везде давано в градских и уездных п[...] чтири и козака в проводника, приказуем.

В Глуховѣ декабря 31 дня 1732 году.

На подлинном подпис таков:

Звишеименованный гетман и кавалер рукою власною».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 184606. Копія початку ХХ ст. Внизу документа запис копіїста: «Арх[ів] черн[ігівського] двор[янського] депутат[ського], зібр[ання], справа роду Лисановичів, № 404 б, аркуш 3»).

№ 38

1733, серпня 1 (липня 21). – Лист Андрія Лизогуба до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможный мсці пне гетмане и кавалер, мні милостивійший пне патроне и добродію.

Прошлого 1730-го году по чолобитю моем за степ той кропивянский, прозываемый Западня, отнятий неслухне до парафиевой маетности гсдна графа Савы Владыславича Рагозинского, был указ ясневелможности вашей до его млсти пна Горленка, хоружого войскового енералного, и до пп. бозного черниговского Сахновского и сотника иваницкого Павла Миницкого о том степу моем кріпостми и свідителми обстоятелно розыскат. О яком степу хоча и розыскали и при

том розыску разныі доводы и свидители старинныі посторонныі люде показали совістно, же тот степ тот, прозываемый Западня, ест изстари власный маетности моей села Кропивні. Однак розыску того закріпит и земли тот степу моего по показанным свидетелми урочищам от початку до конца обехат и означит за непогодами осінними и за слотами и за холодами, скоро надоштытшими не могли и розіхалися. А между тим прикажчики парафіевскі (?) (*Ічнян.р-ну*) видя в отнятіі того степу своего неслухность, сіна на оном степу моем до двохсот скирт прошлых 1731 и 1732 годов позабирали, траву стадами коней и товарами запустошуют, дубину и березняк молодой там же ро(...)* пустывшися, вирубуют. А на тое смотря и других сел, а именно гайворонскіи и дмитровскіи жители и из Самбора Великого, од другого конца тогож кропивянского степу за Терешихою могилою понад шляхами Ніжинским и Ивангородским и к вершыні річки Рубанка переступают и до степу оногo кропивянского впираютца. И по таком моем челобитію хоча послан был указ вашой ясневелможности в том же 1731 году до того ж пна хоружого енералного з товаришы, что они тому моему кропивянскому степу, прозываемого Западня, зачатый розыск совершенно докончыли и як доводы и старожылы по урочищам и прикметам старынным показали, того означили копцами по обыкновению и дабы до разсуждения и крайней децизіі ясневелможности вашей ни з моей, ани от парафіевской стороны, того степу самоволно не пустошили и прорастуючей там дубины березняку не рубали и все тое розыскное діло и означение копцов (...)*лалис справивши порадочно за руками своїми до ясневелможности вашей. Однак и по тому ясневелможности вашей указу за (?) болізнию пна хоружого енералного и за другими ділами исполнение не учинено. Прошу всепокорне ясневелможности вашей по силі прежнего рейментарского указу подтвердит панским же указом, чтоб начатый розыск его млст пн хоружый енералный з товарищи докончили совершенно и як доводы и старожылы по урочищам и прикметам старынным показали, тое означили б знаками по обыкновению дабы до розсуждения и крайней децизіі ясневелможности вашей ни з моей ни з их стороны, того степу самоволно не пустошили и прорастуючей дубины и березины там же не рубали. И все тое отправивши (?), оныі пнве розыскные на папері присылали розыск (?) за руками до ясневелможности вашей, понеже порішит[елним] 1728 году пунктам, данным ясневелможности вашей(...)* прикажчикам и людяма маетностей великорос[сийских] пер[сон], обрѣтающихя в Малой Россіи, быт под судом малороссийским ясневелможности вашей, так и протчійм малороссиянам. О сие прошу и паки з служебничой покорностию.

Ясневелможности вашей пна и патрона моего милостивійшого нижайший слуга Андрей Лизогуб».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 55114. Оригінал (?). Зверху документа запис канцеляриста: «Подана 12 июля 1733 року. Записав в книгу, доложит»).

№39

1733, серпня 1 (липня 21). – Лист седнівського сотника Івана Римші до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможный всемилостівійший пне патроне и всенадежнійший добродію.

Обнадежен я високою милостію од ясневелможности вашей, что из сел войсковых, которыми владів покойний Петр Войцехович, а по нем жена его, Войцеховичовая, селцем Жабчицам (?) з двома слободками Жабчицкою слободкою да деревню Жуковчями в сотні Киселовской албо из сел покойного Фридрикевича, пасинка Мазепиногo, которыми он владів по універсалу Мазепиному, а именно селом Смячю до деревню Конотопом в сотні Седневской, да в сотні Городницкой селом Хрипковкою, а по нем жена его Фридрикевичева из сином его ж, Григорием

Фридрикевичом, владіли тими селами. А по смерті покойного Григория Фридрикевича оставшия жена его вдовствующая Тамаровна вийшла замуж за Стефана Леонтовича, неслужащего, который примандровавши из Полци, жил в дітей покойного Войцеховича, сотника седневского и воронижского, инспектором, и там з собою познавшия, оженился на Тамаровні не так [...] пристойно и по ней тими маестностями и по сю пору владіет неслухне. О чом всепокорнїше ясневелможности вашей рабско прошу з висше писанных селіц по високом своем милостывом рейментарском разсмотренїи респектом войсковим мене, раба своего, обдолжит. Что узнавши я милостивое рейментарское прїзрїние, долженствую до конца жизни своей вірно вашей рейментарской млсти, не щадя здоровья, своего служить.

Ясневелможности вашей нижайший раб и слуга Иван Римша, седнівский».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 55114. Арк. 25. Тогочасна копія).

№ 40

1734, березня 10 (лютого 27). – Шептаки. – Лист Матвія Жураковського до стародубського полкового комісара Івана Лашкевича.

«Мсці пне комисар полковий стародубовский, мой велце ласкавий блгодітелю.

На лист в. мс. мс. пна мною сего, нижей на даті положенного, числа полученний, отвітствую, что комисар волости Шептаковской Василь Левицкий іміється в полку Лубенском, отправляет порціони и рационы за текущий февр[уарий] мсць. А подкомисарому приказалем я, чтоб по ордеру в. мс. мс. пна на полк Ревелский собравши по расположению денги, отвозил в показанный полк Лубенский для отправления порціонов и рационов и явились б оние до товарища вашего пна Ивана Мовчана, дабы показал, в якие роты отправлят им порціони и рационы натурою или денгами. Только ж як пред сим писалем до в. мс. мс. пнства, что биринский войт отдаєт на корпус Меклебургский порції и рації, а до волости Шептаковской спомоществования нїт. Теди ежели тие всі сем (?) не станут дават в волост порціонов и рационов по расположению комисарском, то сколько оний там отдаєт по здешнем расположению, то такое число порцій и рацій належит з волости знят, дабы обывателем в том тяжести не било ибо то уже якобы прибавочные зверх ордеров вших обявляя.

В. мс. мс. пну во всем доброжелательный приятель и служит готов Матвій Жураковский (..)*.

1734 году февр. 27. Шептаки».

Адреса: «Его млсти пну Ивану Лашкевичу, комисару полковому стародубовскому, моему ласкавому блгодітелеви, подати».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 52521 (Лаз.12). Арк. 80–80 зв. Автограф, завірений печаткою. Зверху документа запис: «Получен февра[ля] 28 1734 года»).

№ 41

1734, квітня 17 (6). – Глухів. – «Доношение» генерального військового суду князю О.І. Шаховському.

«(Князівський титул. – Ю.М.) Алексію Ивановичу Шаховскому з енерального войскового суда

Доношение

Сего априля 6 д. 734-го году мніние генерального войскового суда по криминальным ділам о колодниках батуринском жителю Матвею Сергиенку да о жителю переяславскому Федору Иванову учинено. Которое генеральный суд при сем доношенїи прилагаєт и просит по оному от вашего княжого сиятельства высокого разсуждения и указа.

Афанасей Редищев (?).

Іван Сенявин (?).

Судия енералний Михайло Забіла

1734-го году апреля 6 дня».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 54088а. Оригінал. Запис зверху документа: «1734 д. 10 апр. Записав в книгу, доложит»).

№ 42

1734, не пізніше грудня 1 (листопада 20). – Лист Фросини Горленко до князя О.І. Шаховського.

«Копия.

[1]734 году ноября 20 записав книгу доложит.

Сиятелнїйший кнзь высокопревосходителнїйший и високпочтеннїйший гспдн генерал лейтенант лейб-гвардії конного полку подполковник ея императорского величества генерал адютант, сенатор и кавалер кнзь Алексїй Иванович Шаховский.

Многмлстивий мой гсдрь.

Прошлого 1717 году как я, нижайшая, сочеталася законним браком з Федором Андрієвим сном Кандибою, в ту пору оного мужа моего отц Андрей Кандиба опредѣлил мужеві моему для промыслу и для размножения gospodarства денег двісті рублей и винокурню з трома козанами. За которіе денги оной муж мой, живучи со мною, виробил в той винокурні простого вина и перед всим сім куф и намірил бил посылат в низовий корпус до Сулаку. Но показанный мужа моего отц Андрей Кандиба, идучи в тот низовий корпус, ті сім куф двойного вина у мужа моего взял в свое відомство под таким договором: оное вино, за что продано будет, всі денги мужу моему отдат. А оное вино он, свекор мой, за что продал, я неизвѣстна и за оное вино денег мужу моему ні мні не дал. А послѣ того как муж мой по приказу отца своего в низовий корпус к нему ишол в 1725 году, то в то время муж мой взял з собою двойного ж вина своего собственного для продажи шест куф. Також как муж мой на дороге захоріл, то оное вино до отца своего, а моего свекра, в низовой корп (!) отослал и оное вино шест куф свекор мой продал своим шафарем в Гилянї за восімсот рублей. Которого шафара відает бунчуковий товариш Иван Констанецкий, понеже оной Констанецкий, будучи в низовом корпусі в поході, оного шафара в продажи того вина раховал (?). И за то вино он, свекор, денег мні не отдал, а муж мой в той дорозі умре. И послѣ того как свекор мой з того низового корпуса в дом возвратился, дал толко мні денег сто шестнадцат рублей. За которіе денги промишляючи, сама, будучи вдовою з позostalими осиротілими дітми моїми, виробила и накупила вина двойного девѣт куф. Которое вино по приказу свекра моего з его ж вином и при его ж шафару Яковцем, жителем шаповаловским, в прошлом 1730-м году для спроданя в низовий корпус послала (без бытности моего свекра моего в дому, который в то время бил в Москві, где и умре) и за ту мою двойную водку как шафар повернулся в дом, денег мні не дано, а одобрала денги в шафара свекруха моя, Домныкия Лизогубовна Андреева Кандибина, и нні за всі више показанние куфи двойного вина денги оная свекруха моя удержит напрасно у себе и с тими користуются. А я по смерти мужа моего, оставши з осиротілими дітми двома снами и двома дочерми, не имію никакова опредѣления з собственного своего движимого иміння, от отца моего мною внесенного, оних снов моих и дочерей по смерти мужа моего воспитала (?). А что живучи совокупно с мужем моїм и по смерти его сама доробила и нажила, оним не владію. А нні иміючи в совер(ше)нном возрасті дочер старшую, как случится браком оную сочетат, а синов до училищ произвест весма за что не имію. Того ради всенижайше вашего високняжого сиятельства прошу да повелит ваше сиятельство више показанную свекруху мою в енералную войсковую канцелярию сискат и по силі премошнїйшого ея императорского величества указу сего 1734 году августа 8 д. состоявшегося, млстивїйшее третейским судом учинит

разсмотрение и рѣшение, а снѣ моѣ о отчизнѣ своей правильной и наслѣдной по отцу ихъ надлежащѣй за совершеннымъ своимъ возрастомъ, гдѣ надлежитъ, будутъ битъ челомъ.

Вашего висококожного сиятельства низжайшая раба

Вмѣсто жени своей Ефросимѣ Горленковой мужъ еѣ, бунчуковий товаришъ Антоній Милорадовичъ по прошению еѣ руку приложилъ».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 55065. Тогочасна копія. Запис іншою рукою внизу документа: «записано в книгу 3000»).

№ 43

1735, квітня 28 (17). – Погар (?). – Купча.

«Року тисяча сімсот тридцять п'ятого мѣсяця апрѣля сегомонадцѣята дня.

На урядѣ еѣ императорского величества самодержиці всероссийской городовомъ погарскомъ предъ нами, нижѣй подписавшимися врядовыми особами, ставши персональне Евдокимъ Клюванѣй, житель погарский, слюсаръ войсковый, зъ женою своею Пелагеею Василюевою дочерю Празижиною сознали явно, ясно, добровольне, а не примушонне, что имѣючи онъ, Евдокимъ, приданное за женою своею в деревнѣ Долботовѣ, ннѣ подъ видѣніемъ почепского правления зостающее, селидебное дворовое мѣсто и гумѣнный пляцъ зъ огородомъ, зъ одной стороны Кондрата, а зъ другой Радка, и тестерину (?) поля во всѣхъ змѣнахъ (?) и зъ сінокосами, къ тому полю надлежащими, дѣдомъ жени его, Евдокима, Григоріемъ Празижиною, товаришемъ войсковымъ сотнѣ Погарской, купленное и купчимъ писмомъ отъ уряду полковника стародубовского Тимофея Алексѣевича укрѣпленное, а помянутимъ Празижиною и его наслѣдниками и имъ, Евдокимомъ, зъ женою его Пелагеею до сего времени безпрепятственно владѣемое жъ, зъ доброй своей воли и безъ жадного чѣего-нибудь принужденія по согласію жени своей, дѣтей и родственниихъ продали въ вѣчное держаніе пустили, жадниѣ силы права и посессіи въ себѣ не оставляючи, близкому своему сродственнику атаману городовому погарскому пану Афанасію Беляю за истотную сумму денегъ личби российской рублѣй за тридцать, равно и вси такіе сполна отобравши своими руками денги и крепость подленную на тоѣ владѣніи ему, пану Беляю вручивши, при томъ изреченіи таковое учинили, что до вишѣшенеписанного проданного ими грунту не повинни они будутъ сами, тако ихъ дѣти, близкіе и далекіе свойстве, жадной чинити претенсіи и въ свободномъ владѣніи чинити трудности и препятствія вѣчными часи. Но подають въ ономъ грунтѣ волю и силу таковую, ижъ волно ему, пану Беляю, владѣти, женѣ и дѣтямъ и по немъ будучимъ наслѣдникомъ, яко своимъ власнимъ и диспонувати, кому хотя дати, продати, замѣняти и ко найлучшему употребити ужитку, и еслибы ему, пану Беляю, въ свободномъ владѣніи того проданного имъ грунту имѣлъ хто-нибудь чинити трудность и препятствіе, то они имѣють его отъ того по своимъ давнимъ крепостямъ охранять, оборонять, защищать и ни до какихъ проторовъ и убитковъ не допущать, толико разовъ, сколько би того показпала потреба. Яковое свое сознате и обязательство просили насъ, уряду, даби било и въ вѣчистіе книги міскіе погарскіе вписано. Ми прето, урядъ, слушая означенихъ лицъ и куплю добровольную, опрѣдѣлили согласно, якъ вишписанное ихъ продажное сознате, такъ имѣющуюсь въ нихъ полковника стародубовского Тимофея Алексѣевича крѣпость, для впредѣ будущихъ временъ въ книги міскіе погарскіе вписать, а ему, пану Афанасію Беляю, якъ самую подлинную крѣпость, такъ изясненнаго ихъ продажного сознаты велѣли зъ книгъ погарскихъ вечистихъ на вѣчное и неотмѣнное владѣніе за руками нашими врядовымъ и печаттю выписъ видать. Которая и видана, еже учинено.

Року, мѣсяця и дня вишписанного. Сотникъ наказный погарский Кириллъ Панюшка.

Климъ Пісоцкій, войтъ міський погарский.

За писаря правящий сотенного Стефанъ Кашуба».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 18460а. Копія XIX ст. Внизу документа запис копіїста: «Рум[янцевская] оп[ись], п[олк] Старод[убский], с[отня] Бакл[анская], т. 96»).

№ 44

1738, березня 8 (лютого 25). – Глухів. – Указ ГВК.

«Указ ея императорского величества самодержицы всероссийской з войсковою енеральной канцелярії енеральной малороссийской старшині, сотникам малороссийских полков и всім, кому о том відать надлежало б, чрез сие объявляется, иж бунчуковый товариш Алексій Есимонтовский сего февраля 10 д. доношением своїм в енеральную войсковую канцелярию поданным, между протчіим представляя о многих вірно показуемых к всероссийскому ея императорского величества престолу службах его, от оних за старост літ его и весма крайнюю драхлость требовал увольнения с прошением на місто его к отбуванню войсковою службы снам его определения. А понеже и в енеральной войсковою канцелярії усмотрена оного бунчукового товарища Есимонтовского весма старост літ его и что за драхлостію в отбиванию службы войсковою крайное немощество, а по справки сини его, Есимонтовского, Василь и Федор дійствительно службу войсковую отправляют. Того ради сего февраля 24 д. по ея императорского величества указу и по определению енеральной войсковою канцелярії яко оный бунчуковый товариш Алексей Есимонтовский за старость літ его и драхлость от службы войсковою до конфирмації, кто впредь на містцу покойного генерала и кавалера князя Борятинского, главным командиром будет определен, уволен, так велено оному ж бунчуковому товарищу Есимонтовскому на оное от службы его уволене сей ея императорского величества з войсковою енеральной канцелярії дать открытий указ. Чрез который предлагается: дабы енеральная малороссийская старшина полковники, полковая старшина и сотники о увольении его, бунчукового товарища Есимонтовского, от службы войсковою відали и к никаким посылкам и в походи войсковие нарядам и ділам употреблять его не дерзали. Он же, бунчуковый товариш Есимонтовский, за прибытием главного иміючого быт определенного по силі именного ея императорского величества указу в енеральной войсковою канцелярії командира для взятя на оное от службы его увольнения апшиту в енеральной войсковою канцелярії должен явится. Генеральной малороссийской старшині, полковникам, полковой старшині, сотникам и всім, кому надлежит о том відат, и чинит по сему ея императорского величествауказу неотмінно.

Дан в Глухові 1738 году февраля 25 д.

Кнзь Осип Щербатов.Іван СенявинАндрей Маркович.Михайло Забіла.Войсковый старшый канцелярист Андрей Безбородко.Канцелярист Афанасий Лиевыцкий».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 52564. Арк. 178 – 179. Оригінал, завірений підписами і печаткою).

№ 45

1741, травень. – Глухів. – Чолобитна.

«Всепресвітліишый державніишый великий государ император и самодержец всероссийский государ всемилостівишый.

Бют челом бунчуковый товариш Алексій Есимонтовский да вдовствующая обозная полковая стародубовская Мария Афанасиева Есимонтовская, а в чем наше челобитие тому слідуют пункты:

1

В прошлом 727 году в октябрі мсці подано от нас, нижайших, в канцелярию бившого тогда тайного совітника и міністра Наумова челобите в том, что по виданному полковника стародубовского Леонтия Остринина в прошедшем 1660-м

году з відома гетмана Бруховецького покійному отцю нашому Ивану Есимонтовському за служби его фундушовому універсалу на заняте греблі и построение млина на річці Воронусі в Мглинском уезді, нижей села Шуморова своим власним коштом. Которим млином нісколко літ отец наш владіл и користовался безпрепятственно.

2

А когда тот фундушовый універсал утерался бил, тогда полковник стародубовский Петро Рославецъ, злоствуя на отца нашего, якая его злоба в прежнем нашем челобитію выражена, занял новую греблю близко старой отческой нашей греблі, якая и понні иміється, и построил рудню, а отца нашего греблю и млин затопил, надіючися, что отц наш, будучий от него посланным в военное время в Вилню, оттудова не возвратится.

3

Которую рудню по взятю его, полковника Рославца, в Москву и на Сібір в ссилку як и иншие его ж, Рославца, добра, гетман Самойлович отобрал под свое рейментарское владіние.

4

А потом как покійний гетман Скоропадский отдал князю Меншикову Почеп, тогда и оний млин завладін к Почепу и донні зостає во владінії почеповском и в ту пору нам, нижайшым, невозможно было под силною рукою князя Меншикова онаго млина, хотя и вынашолся вышеупомянутый фундушовый універсал, доходит.

5

По якому нас, нижайших, поданному челобитію, хотя в тих же канцелярії и діло произведено было и указ за рукою вышеупомянутого мі[ні]стра Наумова к посланному тогда для описі в города Почепа подполковнику Сухареву отправлен был о учиненіи тамо слідствия против челобитя нашего, который указ и нні в нас, нижайших, иміється.

6

Токмо помянутый подполковник Сухарев с моім указом за отездом его с Почепа в Глухов розміновался, а потом за скорим выездом в Москву на коронацію блаженния и вічності памяти великого государя Петра Второго, императора и самодержца всероссийского, з Глухова міністра Наумова и за невозвращением его оттудова в Малую Россию, яко за бывшими понизовными и недавно наступишыми походами полскими и турецкими, произведенное діло и сее время не окончено слідствием и рішенням.

7

А всемілостівійшими вашего императорского величества повелено указами напрасно отобранние маестности и другие владіния послушным докуч(...) попрежнему отдават челобитчикам во владіние их.*

И дабы высочайшим вашего императорского величества указом повелено было против сего рабского нашего челобитя учинит слідствие, а по слідствіи крайнее рішення по указам вашего императорского величества безволокитно.

Всемілостівійшій государ просим вашего императорского величества о сем нашем челобиті рішення учинит. Сие наше рабское челобите гдну генералуншефу кавалеру и Киевской губернії генерал-губернатору Михайлу Ивановичу Леонтиеву в енеральную канцелярію.

Писано сие челобите 1741 года мая.

К сей челобитной бунчуковий товариш Алексій Есимонтовский, а вмісто его племянник Иван Есимонтовский руку приложил. К сей челобитной вмісто вдовствующой обозной полковой стародубовской Маріі Афанасиевой

Есимонтовской сн ея, войсковий канцелярист Иван Есимонтовский, руку приложил».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 52571. Арк. 178–179. Чернетка (?). Текст, виділений курсивом, у документі закреслений. На маргінесі запис: «Енеральной войско-вой канцелярии старший канцелярист Матвій Холодович»).

№ 46

1743, червня 29 (18). – Чарцев (?). – Лист Фросини Іванівни Лашкевич до чоловіка (Івана Семеновича).

«Любезніший мой сожителю Иван Семенов.

Желаю вам много літ о Гспді здравствовать.

На присланное от вас сего июня 15 д. ко мні писание чрез сие объявляю, что по получении оного от вас оного писания по требованию вашему, хочай немалое имію я старание по писанию прислать копию також за непочтением вами его чести пна Даниїла Короткого, то діло в продолжение произошло и яком непочтении вашим и сами вы изволите заблагоразсудить, что он вам не подданий и не холопец, однако ж чрез многие труда мої то изділос (?). Посилаю вам кумкою (?) з сообщением копії універсалу в полковой стародубовской канцелярії, сочинив при сем до вас для подачи оного в войсковую енеральную канцелярию отсылается, а что удержали мене своим писанием, что (?) до Киева нехай, а по се время уже б ис Киева повернулася. А что пишете в Глухові (...) *побуват, то и сами знаете, что немалый буде врон. Одно, что не щим и не на чом ехатъ, а я за своей близнию и в двори ходит не могу, а ваши четовники щодня в Глухов едут да и з двора не ручатца. При сем вам доношу, что повіренний за ділом (...) *нашим в сотенной канцелярії ходит и у полковой канцелярії ніт затим, что вірующим челобитием при ділі мні ніт, а другое и не принимают; а отказала полковая стародубовская канцелярию, что на сторони повіренного поставит, а не канцеляриста. И затім діла наши в полковой канцелярії спят, а вы на их, чатовников, не сподівайтесь, як вам Бг по-може, управляетеся и молю (?) понуждайте, чтоб за ділом ходив и чтоб тому ділу конец був.

Вам, моему сожителю всего добра желающая сожителница, ваша Евфросиния Иванова Лашкевичова.

1743 году июня 18 д. Ярцев (?).

Адреса: «Его млсти пну атаману городовому стародубов[скому] Ивану Ласкевичу, в Глухові надлежит подать покорно».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 55114. Арк. 107–108. Оригінал).

№ 47

Не раніше 1735 р. – Чолобитна селян с. Крюківського пану Корецькому.

«Копия.

Блгородний мсці пне Корецкий, милостивіший нам добродію.

Жители села Нижного, поддание бунчукового товарища пна Андрея Миклашевского, не от тепер в наших власних круковских кгрунтах випустошили бортного дрвя, так и нині пустошит не prestaют. К тому же пчолі в дереві ншом старовічном насилно дерут, да и вашего блгородия купленного дерева от їх спустошення мало число zostалос. Ибо природное от дідов и от отцев наше бортное дерево позаходили и з наме наше постісовавши, свое и панское понаводили и сами на свою потребу рубают и чужосілцям заводят. Яко и тепер лісничі, Швербин братанич, чубковскому продал сосну нашу нам, которою поймали и коня для улики оного взяли и держим до указу. А оние нижневці, Швекба з товарищи, ні в дідов ні у отцев наших в Истровщині отчини, ні залазов (?) не куповали, но за позволенем покойного пност (?) Миклашевского ходят. Которие отнявши нашу

деревню Круковську, пожні наши около Истровки закопав, где и дерево наше, и оним нашу отчину казал ходити, мовячи: «ви, круковці, сами всей свои Истро-вищини не сходите, нехай мої нижневці ходят вам в помоч, а пожні ваши перед вами». А тепер не толко що от пожен отбили, но отчину всю за(...)* знамями (?), а послідное нам спустошили, закрадаючи, что нам вже заперво и проход отцевни кгрунт от цих ест, понеже и прошлого года войт наш в Пухлиці вез сіно и голобля зломалася витял, толко на оголоблю. В которого коня таляров десят дано выпро-сили (?) да и по сию пору в нашем же грунті взятий за оглоблю и пропал и инчих кривд немало ест, якие на реестры прилагаем. Того ради о сем вшему блгородию донося, просим на означенних нежневцов за таковые от них нам показанние оби-ди, где надлежит, просит з них справедливости.

Блгородия вашого нижайшие поддание ваши круковские уварові (?) ишукові (?) подножки.

(ІР НБУВ. Ф. І. № 53268. Тогочасна копия. Запис на звороті: «Копия кру-ковских челобитной о кривдах от нижневцов»).

№ 48

1749, квітня 6 (березня 26). – Переволочна. – Свідчення на суді отамана с. Мартинівки та Андрія Лизогуба.

«Року 1749 марта 26 д. истец атаман мартиновский Кондрат Росушка с това-рищи в суді енералном сказкою показал, что жадних писменных крепостей на спорний степ мартиновский з Андрієм Лизогубом не иміют, а иміют свідателей посторонних людей: в Гайвороні Івана Горлача, Ярему Яременка, Яцка Риленка, Хведора Сидоренка и протчіх тамошних жителей; в Дмитровці хоружий сотен-ний красняцкий Івана Белецкий, Ярема Белецкий, Петро Довженко, Иван Жова-ник и на протчі. О том же відом добре чернець Пироцкий, который живет у скит-ку под Моровском. К сей сказки по прошению атамана мартиновского Кондрата Росушки вмісто его Григорий (...)*сний руку приложил.

Того ж марта 26 отвітчик Андрей Лизогуб в суді войсковом енералном сказ-кою объявил, что на вишепомянутый з мартиновця[ми] спорний степ при собі жад-них крепостей не иміет, а якие иміет, то в дому, и оние ообявит иміет в суд ене-ралний, повернувшись з дому по святых воскресенских. Да зверх крепостей иміет свідателей, что тот степ не мартиновский, але кропивянский, именно Стефана Стецку, старосту чеховского, жителя роменского, Быченка, Стефана Костенецко-го, жителя конотопского, сотника вертіевского, синов его двоих, а як по имени не знает прозванием Гузенка, Семена, сотника роменского, атамана кропивянского с товарищи.

К сей сказке Андрей Лизогуб руку приложил.

В книгі порядку в артикулах права майдебурского написано на листі 18:

Свідителство свідателей не важит ничего, аж первіе присягою, а на свідатели хто зсилається, если не доведет, упадает в своей річи; а в книзі порядку в части третьей о свідателях на листу 133 написано».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 55115. Арк. 88. Оригінал).

№ 49

1752, червня 8 (травня 28). – Глухів. – Універсал гетьмана Кирила Розу-мовського.

«Копия.

Граф Кирил Разумовский, гетман и кавалер.

Гспдам генеральной старшині, в ншей генеральной войсковой канцелярії при-сутствующим.

В приезд нш нинішний чрез город Батурин от многих сотні Бахмацкой козаков

подани нам на тамошнего сотника Андрея Барановского о разних непорядочных его поступках и что в п'яні будучи, чиня козакам смотр и экзекуцию, разгони́л их и о протчем прошения. А к тому еще ими сами по битию его тамо с командою персонално виді́ли, что он, Барановский, в трезвости не бивает, но всегда п'ян. Послѣдовательно, ежели он в в присутствіи ншем от п'янства не воздержался, то паче, находясь в сотні при команді и не видя над собою командира, которого опасатся должно, от того п'янства удержатся не может и видя ми, что на его, Барановского, за его невоздержное п'янство до правленіи (?) по чину его ді́л положится крайне не можно. А в разсужденіи того, что сотні без настоящего командира пробуть не лзе, повелі́ли его, Барановского, за ті худие его поступки от команды отрі́шив, на сотничество бахмацкое первіе козакам той сотні ви́брат волними голосами кого из достойных и в верности неподозрительных людей дву или трех члвк. А потом полковой канцеляріи оніе ви́бори разсмотрі́в, за аттестатом тех обраних кандидатов прислат к нам ко усмотрі́нію и опреді́ленію, почему сего мая 26 по данном нам за руками полковой ніжинской старшины и сотников того полку доношеніи написано, что в силе оно́го ншего повелі́ния сотні Бахмацкой старшина, атамани курі́нные и сілские и радовіе козаки в полковую ніжинскую канцелярію сего теченія 23 доношением представили яко на місто отрі́шенного сотника бахмацкого Барановского волними голосами с общого согласія выбрали они на бахмацкое сотничество войскового канцеляриста Кирила Забі́лу да атамана бахмацкого курі́нного Еска Кириченка и просили (...) * о том к нам ко опреді́ленію они ж, старшина полковая и сотники, аттестуя, что ті ви́бранные на сотничество бахмацкое кандидати люде добріе, постоя́нные, в ві́рности ея императорскому величеству не подозрительные и того чина сотничого достойные, требовали об опреді́леніи едного оних кандидатов в настоящие сотники Бахмацкой сотні ншего разсмотренія. При чом и оніе кандидати персонално ко усмотрі́нію ншему были представлени И понеже ми з оних представленных кандидатов усмотрі́ли в том сотничом чину за достойна бит в службі войскового канцеляриста Кирила Забі́лу (который в службі войсковою у ді́л войсковою енеральной канцеляріи в числі войскових канцелярист находится з 745 году добропорядочно) и призирая на то, что предки его, Забі́ли, во всякой ві́рности и в разних знатних чинах службу войсковую в войску малороссийском отправляли, того ради оной Кирило Забі́ла от нас настоящим бахмацким сотником опреді́лен и на то дан ему обыкновенный уні́версал, а вам о том ко виді́нію чрез сіе знать дается.

З Борзни 1752 году мая 28 дня.

В подлинном подписи: по сему гетман граф К. Разумовский.

войсковий канцелярист Лаврентий Вертелецкий.

(ІР НБУВ. Ф. І. № 55150. Тогочасна копія. Внизу документа написано: «Такой подлинной ордер в содержание принят, войсковой канцелярист Иосиф Туманский июня 30 1752 года»).

№ 50

1753, грудня 22 (12). – Городище. – Лист Анастасії Миколаївни Савич (Ханенко) до чоловіка Петра Федоровича Савича.

«Петрусенку серце.

Пушченное письмо ваше з Кривця, сего декабря 7 получила я 11 числа в Городищі. При котором писмі сообщен мні и реестр от вас о разном скоті, иміющемся в Кривці и в Рудні. Что ж вы требуете в том же своем писмі присилки бабы нашей в Кривець чрез сіи ж подводы, оная по требованію вашему отпускается, а при отпуски, что там приказано от мене ді́лат за прибытіем ея в Кривець и как оная вам обявит, то и вы, там же будучи, приказ свой отдайте, чтоб ко отправленію того ді́ла спомоществованіе ей во всем чинено было. За присилку сорока яблок

вам благодарствую, которые я при писмі вшем исправно получила. Тут же уведомляю вас, что я по блгости Бжией начала почасті отмагатис и как от кашлю за присилкою от вас лікарства з Стародуба чрез Гордиского (которое я по прескрипції медика Копса употребляла), так и от других немощей свободившись, поклон вам свой засилаю, желая и вам здравствовать. Міді в ярмарку погарском я не купила для того, что по окончаніи ярмарку нами возвратившис уже з Погара, получила писмо и потому другой раз уже не слідовало мні за помянутою мідю ездить. В протчем желая вас при добром здравіи в скором времени видіть в Городищи, навсегда остаюсь вам вседоброжелательная сожителница ваша Анастасия Николаевна.

1753 году декабря 12 д. 1755 году. Городище.

При писмі вашем получила я карту, в которой ніякогось трактamentу требуете от мене за прибытием вашим в Городище. То я бы вам совітовала впредь так не писат для того, чтоб иногда не пришло в руки чужие якие и чтоб не следовало к посміянію вашему, дружески совітую.

Р. S. Что ж от мене приказано бабі ділат за прибытием еї в Кривець, о том вам объявляю, а именно уток сто зарізать, пятьдевять способних на плод оставит, гуси пятьдесят зарізат же, а сорок на плод оставит, кабанов дванадцят убить, а пять до прибытия ншего в Кривець оставит. И когда со всім управиться, то нехай и кужель прядет. Да что от пнеї дано вам рубль денег для покупки лиону, то оногo рубля здержте на лион, а болие не купуйте для того, что де невеста дешево и там лион продается. Извѣстно мні учинилось, что там у вас риби весма довольно наловлено. Толко ж вы в гостинець мні и маленкої ни одной риби не прислали. Которої я в скором времени присилки ожидат буду. Тут же и шору надобную вам посылаю».

Адреса: «Любезному моему сожителеві Петру Федоровичу Савичу подать в Кривці».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 52521. Арк. 157–158. Оригінал. Запис: «Получено 1753 году декабря 14 д. чрез подводчика кривецкого»).

№ 51

1755, жовтня 2 (вересня 21). – Городище. – Лист Миколи та Юлії Ханенків до зятя й дочки.

«Любезніишіе діти наши Петр Федорович и Анастасия Николаевна.

Писмо вше от 14-го числа сего мсца з Загоровки писанное, получили мы вчора. Из оногo уведомившись о добром здорові обоїх вас, також з дому вшего кривецкого о дочері вшей, а нашей любезной внучки Юліані Петровні, что и она по блгости Бжией в добром здорові обрїтается, непомалу обрадовалися, о чем и впредь таковыя блгополучные от вас відомости получают желаем. А о себї объявляем, что и мы со всіми дітми ншими и внуком Федором по се число в живых обрїтаємся, впредь же как воля Бжея об нас соблгоизволит. Мы ж при сем желая вам навсегда доброздравственного и блгополучного поведения при ншем блгословеніи, пребываем.

Вам вседоброжелательные отц Николай Ханенко, matka Иулиана Ханенкова. Сентября 21 д. 1755 году. Городище».

Адреса: «Любезніишим дітям нашим Петру Федоровичу Савичу и Анастасіи Николаевні Ханенковні подать в Загоровці».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 52521. Арк. 161. Оригінал. Запис: «Получено в хуторі Зарукавном чрез кривецких подводчиков 1755 году сентября 29 д.»).

1757, грудня 22 (12). – Глухів.- Універсал гетьмана Кирила Розумовського.
 «(Титул. – Ю.М.)

Гспдам генералной старшини, полковникам, а особливо полковнику нежинскому, старшине полковой, сотникам того полку, а паче сотні Бахмацкой сотенной старшине, атаманам з товариством и войтам из посполством и всім кому о сем відать надлежит, обявляється: войсковий канцелярист Михаїл Янович поданим нам доношением представляя, яко предки его по жизнь свою служили всероссийскому ея императорского величества престолу. Которим подражая, и он находится в службе при генералной канцелярії в званні войскових канцелярист, исправляя поручаемые ему дела по присяжной должности верно, просил респектом тех его предков его служб об определении его полку Нежинского в сотню Бахмацкую (которая де ныне за переходом тамошнего сотника в сотню Борзенскую состоит на вакансии) в чин сотничества нашего рассмотрения. И понеже за определением от нас бывшего в означенной сотні Бахмацкой сотника Кирила Забіли в Борзенскую сотню сотником та Бахмацкая сотня состоит нині на вакансі, того ради ми по данной нам от ея императорского величества власти респектом служб предков и самого его, Яновича, в канцелярском званні отправленных трудов определяем его, Яновича, в ту Бахмацкую сотню сотником, утверждая его в том сотничом чину сим нашим універсалом и предлагаем признавать его, Яновича, за настоящего бахмацкого сотника (в котором чину в верной ея императорскому величеству службе он к присяге zde приведен). От полковой же нежинской канцелярії за обявлением оной сего нашего універсала команду и корогов сотенные ему, сотнику, поручить; последовательно сотняне той сотні, яко то старшина сотенная, атамання и рядовые козаки, також и войти с посполством должныствуют оному сотнику во всем том, что к службѣ ея императорского величества и к общенародным указным повинностям принадлежит, быть послушными и он, оный Янович, комендиру своему полковнику нежинскому и старшине полковой иміет быть послушным и козаков сотні своей содержать всегда в исправности и в случающихся расправах поступати справедливо, доволствуя всякого сатисфакциєю по правам, для чего и сей універсал за подписом нашим и за национальной печатью ему, сотнику Яновичу, дан в Глухове декабра 12 д. 1757 (?) году.

В подлинном тако:

Гетман граф К. Разумовский».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 55152. Точасна копія. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто национальной печати», а також нижче вміщено запис: «Свідетствовал с подлинной полковий писарь Яков Почека»).

1760, березня 7 (лютого 24). – Стародуб. – Лист Івана Сахновського, чернігівського полкового обозного, до стародубського обозного Павла Скорупи.

«Высокоблагородный и достойнопочтенный гспдн обозный полковий стародубовский, милостивый гсдрь мой.

Ордером з канцелярії генералной войсковой артилерії предложено от артилерії полковой чернігівской при нарочных отправить к вашему высокоблагородию, в стародубовских сотнях прежде определенных к походу лошадей двадцати одной, кої определени з полковой чернігівской артилерії в стародубовскую полковую артилерию (який вибор лошадям чинен и описан нарочно присланным бывим економом генералной артилерії Віларовским) под музыку полковую под трох трубачей три лошади, под одного сурмача одну лошадь, под довбиша з літаврами одна ж лошадь, да под походную канцелярию и под возы з харчевыми припаси

лошадей три, итого восем лошадей. По отводі и отдачи тех лошадей възять росписку и за отправлением оних репортовать немедленно в канцелярию генеральной войсковой артилеріи. За силу оного генеральной артилеріи канцеляриі ордера чрез нарочних пушкаря полковой черніговской артилеріи Евдокима Котляренка и приу(...)* гармашах к вашему высокоблагородию в Стародуб отправлени, в приеми которых благоволите ваше высокоблагородие приказать дать росписку. В протчем при отданю моего поклона желаю благополучной дороги.

Вашего высокоблагородия млстивого гсдря моего доброжелательний слуга Иван Сахновский, обозний полковий черніговский.

1760 году февраля 24 дня. Чернігов».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 52521. Арк. 178–179. Оригінал. Дописано зверху: «Получено 1760 году февраля 27 дня в вечеру. Записав, доложить»).

№54

1760, березня 11 (лютого 28). – (?). – Лист Олександра Лачинова до матері Анастасії Степанівни.

«Матушка Настасья Степановна.

Поверте, что я вас почитаю и дай Бже, чтоб я в прямом деле доказать мог вам мое почтение. А что ныне не бывай еи! Было нелзя. А когда Бог допустит после праздника долг мой исполню. За лошадь, матушка, благодарствую. Плотников пришлю скоро. Затем пока жив ваш млстивая гсдрня моя покорной слуга Александр Лачинов.

(...)* вам что-нибудь о нашей (?) сестрице

Февраля 28 1760 м. Воронков (?)».

Адреса: «Ея высокоблагородию млстивой гсдрне моей Настасье Степановне Лукашевой».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 52521. Оригінал).

№ 55

1771, грудень. – Батурин. – Відомість батуринського земського суду про судові справи цього року.

«Ведомость.

В Малороссийскую коллегию от суда земского повета Батуринского за нні изшедшее осінние сентябрьские роки, сего 771 году сентября от 7 числа начавшиесь и по декабр мсц 21 числа сего ж году окончавшиесь, с показанием сколько в оних роках исковых челобытческих дел в тот суд земский вступило и сколько всіх рішено, а сколько зачем не рішено, також сколько по прежде посланным відомостям значится дел в тех роках окончено под сим значит 1771 году декабря.

1771 году мсця сентября вшедшие Которие рішены, а которые зачем не рішенни

Дело по иску асаула сотенного Поповского Ивана Клименка на значкового товариша Матвія Лащовского о должних денгах

рішено

Дело по иску значкового товариша Антона Косача о брані его якобы отставным капралом Радионом Кузминим и о протчем.

Остається без вслушання по нехоженню челобитчика

Дело по иску козака сотні Новомлинской жителя села Головенского Михайла Чортенка о завладеніи козака головенского Василя Травы отцем Романом Травой огорода.

Рішено

Дело по иску намісника новомлинского Евстафия Федоровича на жену умершого асаула сотенного новомлинского Пендюховского Анну Пендюховскую о гвалтовном якобы заграбленіи вола.

Остается без вслушання по нехожденню челобитчика

Дело по иску священника батуринского Василия Джунковского и брата его Григория на намісника батуринского Ивана Джунковского и братовую их Анну, по второму мужу Стефановскую, о розділки между ими отческих добр.

Рішенно

Дело по иску значкового товарища Антона Косача на козака митченского Василя Евтуха якобы о заграбленіи коровы и о протчем.

Остается без вслушання.

Дело по иску его ж, Косача, на вакансового сотенного атамана Ефима и брата его козака Якова Якубинских о должних якобы отцем их Якубинских денег.

Остается без вслушання

Дело по иску козаков сотні Первоборзенской Кирила и Якима Заїк на козака той же сотні Ивана Заїку о завладінії якобы поля.

Остается без вслушання».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 54041. Оригінал(?)).

References

Kyievo-Mohylianska Akademia v imenakh XVII–XVIII st. [Kyiv Mohyla Academy in the names of 17th–18th centuries]. (2002). Kyiv, Ukraine.

Mytsyk, Yu., and Tarasenko, I. (2017). Z novykh dokumentiv do istorii Sivershchyny (XVII–XVIII st.) (chastyna 8) [From new documents to the history of the Siverian region (17th–18th centuries) (part 8)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 89–127.

Mytsyk, Yu., and Tarasenko, I. (2018). Z novykh dokumentiv do istorii Sivershchyny (XVII–XVIII st.) (chastyna 11) [From new documents to the history of the Siverian region (17th–18th centuries) (part 11)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 63–93.

Umanets, F. (1897). Getman Mazepa [Hetman Mazepa]. Saint Petersburg, Russian Empire.

Universaly Ivana Mazepy [Universals of Ivan Mazepa] 1687–1709 (2002). I. Butych (Ed.). Ch. I. Kyiv–Lviv, Ukraine: NTSh.

Universaly Ivana Mazepy [Universals of Ivan Mazepa] 1687–1709 (2006). I. Butych (Ed.). Ch. II. Kyiv–Lviv, Ukraine: NTSh.

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii A. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientist at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна)

Tarasenko Inna Yu. – Ph.D. in Historical Sciences, Research Fellow at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: innatarasenko86@gmail.com

FROM NEW DOCUMENTS TO THE HISTORY OF THE SIVERIAN REGION (17TH–18TH CENTURIES) (PART 19)

The purpose of this publication is to introduce into scientific circulation important documents created by Hetmans of Ukraine Ivan Mazepa, Danylo Apostol, Kyryl Rozumovsky, a number of colonels and other officers of the Hetmanate. Their publication allows to supplement the “Ukrainian Diplomaty of the 16th–18th centuries», and the publication of the latter is one of the urgent tasks of Ukrainian archeography. Various business documents of the Hetmanate (merchants, complaints, etc.) are also published. In addition, the information capabilities of these sources are analyzed, especially valuable evidence is identified. **The scientific novelty** is closely related to the above purpose, as for the first time archival, unpublished sources are introduced into scientific circulation, which are stored in the collections of the Institute of Manuscripts of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, National Museum of History of Ukraine, archives of Poland (Archive of the Main Acts of the Ancients in Warsaw, Czartoryski Museum in Krakow). For the first time important facts from the socio-economic, military-political, church history of Ukraine of the last quarter of the 17th–18th centuries are established, the activity of judicial bodies, everyday life of the Ukrainian people is considered. As a result of the research, knowledge about the military actions of the time of the Ruin, Chyhyryn campaigns, diplomatic activity of Hetman Ivan Mazepa, participation of Ukrainians in the campaigns of the Russian army of the 18th century was supplemented.

A group of documents concerning the Starodub region is especially important. This ethnic Ukrainian land is now part of Russia and everything possible is being done there to erase the memory of its historical affiliation. In Ukraine itself, the history of the Starodub region has not been studied for a long time and now these studies are just beginning.

Key words: universal, letters, hetman, Church, merchants.

Дата подання: 16 травня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 25 червня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (частина 19). *Сіверянський літопис*. 2020. № 3. С. 61–103. DOI: 10.5281/zenodo.3949792.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu., and Tarasenko, I. (2020). Z novykh dokumentiv do istorii Sivershchyny (XVII–XVIII st.) (chastyna 19) [From new documents to the history of the Siverian region (17th–18th centuries) (part 19)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, 61–103. DOI: 10.5281/zenodo.3949792.

**ІНСТРУКЦІЯ В. ІСКРИЦЬКОМУ, КОРОЛІВСЬКОМУ
СЕКРЕТАРЕВІ, ПОСЛАНЦЮ КОРОЛЯ ЯНА ІІІ СОБЕСЬКОГО
ДО КОЗАКІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ГЕТЬМАНЩИНИ
1682, ЛИПНЯ 29 (?). – ЯВОРІВ (?)**

Важливе

Інструкція уродженому Василеві Іскрицькому, нашому дворянину, відправленому до Димера, дана з канцелярії й. к. м., п. н. м.

Нечувана від віків московська трагедія зворушує кожного, вражає Божим ви роком. Про батьківське серце й. к. м., п. н. м., Речі Посполитої й милості до християнства, тільки ледаче вухо про неї не чує й не бачить. Тому що завжди власним життям, головою і кров'ю жертвують для примноження Божої хвали і суспільного добра, і цим пишається Річ Посполита. Стривожила вість про таку жорстоку смерть, коли отруїли царя його мость, святої пам'яті небіжчика Федора Олексійовича, нашого брата, і вважаючи, що таке замішання може спонукати ворогів святого хреста до поганого задуму щодо християнських країв, щоб на них несподівано напасти. Він може опанувати або принаймні спустошити, пограбувати і в першу чергу захоче підкорити собі Задніпря і ті землі, котрі за [Андрусівським] перемир'ям дійсно роками до московської держави належать, але є дідичними Речі Посполитої, і коли невдовзі скінчаться перемирні роки, вони повинні повернутися до спільної матері.

Й. к. м., п. н. м., вважає, що від віків московські орди, як от Астраханська, Казанська, Рязанська, Касимівська, башкири й калмики давно прийшли до згоди з собою, давно з Криму і з Азова турецька потуга заглядає на московську державу і не може зносити їх [московських] успіхів, давно Крим гостриться на християнські душі і тоскно йому без полону, бо щорічною даниною не може задовільнитися. Він тільки чекає okazji і тепер претендує на недоплачений харч, як ми маємо інформацію від тамтешнього посла, який прибув до двору й. к. м. Тому й. к. м., п. н. м., із своєї вродженої любові до вітчизни, до Бога, Його святинь і всього християнства, з побожності, під батьківську опіку бере тамтешні країни перед загрозою великих над ними небезпек, перестерігає і прагне знати, якої треба милості, допомоги і порятунку від й. к. м., п. н. м.

А як колись уродженого Тетерю, запорозького гетьмана, мав під великою увагою в його вітчизні і любив, так обіцяє любити і його племінника уродженого Іскрицького, який вихований на королівському дворі, освічений тривалою подорожжю за королівський кошт і пішов шляхом свого дядька [вуйка], і хоче як найдосконаліше, найщиріше і найрезультативніше прислужитися вітчизні і церквам Божим і маєстату Господньому.

Тоді посилає його й. к. м., п. н. м., до Димера, де безпечне місце, і королівська залога, якнайшвидше ставши, буде старатися, щоб якнайшвидше озватися до козацької старшини, давніх полковників, котрих Самойлович постриг у черняки. Оповідь їм про всі вищезгадані небезпеки, інформуючи при цьому, що є посланий з тією інстанцією, щоб отримати від кожного з них те, що їм треба від й. к. м., п. н. м., і що вони для свого порятунку хочуть знайти.

Найбільше їм треба довести те, що без генеральної ради вони не зможуть порозумітися і домовитися щодо того, який їм порятунок найпотужніший. З

чим не можна зволікати, бо таких раптових небезпек не треба чекати, щоб ворог роздивився, приготувався і зважився на їхнє придушення, пустошив і ефективно вів війну.

Тепер саме час, нарадившись якнайкраще, єднатися з й. к. м., п. н. м., злучитися силами з Річчю Посполитою і зміцнитися, поки спільний ворог застряг в угорській війні і не сподівається такої погоди в московській державі. Почувши ж про неї, постарайтесь видостатися з угорської війни і шукати миру з християнським цісарем.

Отже, в руках старшини є відкрити очі молодцям і самим зауважити погибель цілого народу, шукати способу, як статечно врятуватися, чи вони воліють перетворитися з рицарських людей в селян і так помирати.

Чи не побачать велику подібність цього, бо Запорожжя закрите турецькими замками і на його придушення через шпаринки дивились, щоб було викорінено це гніздо. А там збиралися молодці, тікаючи від всіляких утисків і по всіх берегах і врешті на сам кінець (в самий кінець?) Чорного моря заносючи вогні.

Тоді повинні зрозуміти, коли так станеться, і вимруть старі козаки, а молодь виросте в бездіяльності, то не буде пам'яті про рицарські козацькі діла, а всі обернуться в селянську роботу.

Добре було б тоді все це донести до відома уродженого Мазепа, який, повернувшись із столиці, вже, знати, став осавулом. Подібно доки жив цар й. м. небіжчик [Федір], доки жили в столиці бояри, з котрими він знався і здобув їхню протекцію, доки квітнула ця країна. Але ніколи не мала їхня рада доброго підґрунтя, хоч уроджений Мазепа тоді міг надіятися на своє щастя. Тепер же, коли все перевернулося, коли гине царський дім і бояри втоплені у власній крові, а держава розривається, то за нинішнім царем, то за царівнами, яким потрібні чоловіки і окремий уділ, то за Каспулатом Ценцеловичем [Муцаловичем?], котрий з донськими козаками, башкирами, черкесами, калмиками йде війною на столицю і вже, видно, перейшов ріку Оку, і аж до Смоленська віддає накази й смоленська шляхта стає на його боці, не довіряючи боярам. На що зважиться уроджений Мазепа, на кого покладеться в такому замішанні, кому довіритися? Чи не краще йому повернутися до свободи, в якій народився, виріс, і повернутися до того володаря [короля], котрого він завжди знав як милостивого для себе, провести решту життя з вихованими юнаками, ніж покладатися на делікатність тих, хто сам гине й погано знається в рицарських людях?

Бідний птах, хоча його у клітці годують, він шукає свободи, а людині розумній має смакувати невольничє життя, що насправді суперечить Богу, котрий дав нам арбітра письма й розуму, котрим шукає досконалішого.

А яка їхня свобода, нехай візьме міру і зважить, коли ані цей бік Дніпра, ані за Дніпром до й. к. м., п. н. м., не мають приступу, скрізь за ними стежать, і хоча за роками перемир'я є під Московською державою, видно, їм не дозволяють знати вітчизну і дідичного пана.

Додасть і те як старшині, так і уродженому Мазепі, взагалі всім, до кого тільки може дійти листування, що перемирні роки щонайбільше за вісім скінчаться, а довго це не потриває.

А навіть і дотримуватися їх Річ Посполита не зобов'язувалася, бо на цю статтю погодився й. к. м., п. н. м., на прохання московських послів, і взяв від них присягу на гродненському сеймі, що шляхті обох цих народів мало бути – на примноження хвали Божої, святих церков, – вихід з неволі, під котрою стогнуть із святинями Божими.

Мета порозуміння була така, щоб з усім християнством на сході сонця готували зброю, і вже присягалися, вже християнські монархи виходили на

море, вже й билися з турецькими галерами і розбивши їх, цілий рік стояли над замками, котрі прикривають Константинополь з моря, але все це пропало, коли Московська держава не дотримала присяги, яку двічі приймали на Євангелії від царя небіжчика святої пам'яті Олексія Михайловича, і від царя небіжчика й. м. Федора Олексійовича, також на Євангелії. А від думних бояр шість разів поновленої присяги не дотримали, підвели нас, к. й. м. і Річ Посполиту.

А потім Господь Бог за це карає, бо ці топляться у своїй крові, жалюгідно самі гинуть.

Усе ж коли й. к. м., п. н. м., зрозумів, що московських незграбності й недотримання слова не може переламати, і облишив московітів, зупинившись тільки на тій кондиції, щоб йому було вільно затягувати на цю війну за свої кошти козацьке військо, і вже були приготовані гроші, сукно, борошно на сорок тисяч козацького війська, артилерія, кіннота, котрі, зокрема, при цьому війську мали воювати. Але й цього злість та спротив тамтешньої ради не дозволив, не зичили слави козацькому війську і прислуги перед Богом, не хотіли хліба й здобичі, не хотіли братання з польським рицарством, щоб пригадати собі свободу, не відчули її смаку і до власної вітчизни не думали повернутися.

Не тільки цим завдали кривди козацькому війську і всьому руському народу, але не менше й Речі Посполитій, коли її так підвели, і без московської допомоги вона мусила поступитися туркам Кам'янцем і Поділлям, хоч це було їй тяжко. Однак вона добилась на переговорах того, що вся Україна має належати козакам, і турки не повинні наближатися до неї чи будувати в ній фортеці.

А потім й. к. м., п. н. м., проливши власну кров, допильнував цього і вчинив під Жванцем і в Константинополі через свого великого посла те, що Україна самим козакам записана особистою присягою султана.

А хіба не доказ цього те, що у зруйнованому, зжалься Боже, Чигирині вона не була віддана Хмельниченку, і той жив у Немирові.

Але й Чигирин можна було б оборонити, коли б Ромодановський наступав. Дивився на це один з посольських людей, котрий жив біля султана ще під Силістрією під приводом листування з візиром, і спеціально свою людину поставив при візирі в усіх таборах для того, щоб до всього приглядався для доброї нашої поінформованості. Отож він і дивився на це, коли чотири дні турки тримали коней за повід, мали нав'ючених мулів, коней, верблюдів і вже готувались тікати, якби був Ромодановський на горі, хоча б за Тясмином показався.

Тільки тоді, коли за московською згодою спочатку в Криму через стольника Тяпкіна, потім в Константинополі через посла дяка всю Україну по Дніпро віддали під турецьку руку, не маючи до цього ніякого права. Бачить весь руський народ, все козацьке військо, хто панує в Немирові і як чужі народи обсідають Україну, а козацький народ витискують, аж дощенту погублять і викоренять.

Що здавна і завчасно й. к. м., п. н. м., як хоробрий і розумний монарх і незрівнянно над усіма осяяний мудрістю Святим Духом, залишив і вимовив на переговорах собі й Речі Посполитій, як раніше бувало, Білу Церкву з усіма містами й селами, також Паволоч з усіма містами й селами, щоб козацьке військо і весь руський народ мали своє гніздо й притулок, хоч би їх московський народ, змовившись з турками, задумав викоренити.

Але це є в руках їх самих і козацьке військо має думати про порятунок свій і святої віри, має час вирватися з неволі, показати світу, що вони не приречені своїми батьками, бо в них та ж сама мужність, серце, християнська ревність, яка була в їхніх дідах, прадідах і прашурах.

Треба розуміти, що хоча Річ Посполита і ослаблена, й рятуватися не мала б, але пам'ятають, як у великих війнах, протидіючи головним і численним

ворогам без жодної допомоги, у Речі Посполитої вистачало сил [на спротив] при козацьких самопалах.

Нема під сонцем світу такої потуги, котра не переломила б від польських шабел при козацьких самопалах, бо має Бог Річ Посполиту як нездоланний і непереможний мур християнства – Річ Посполиту. Дав Бог й. к. м., п. н. м., здоров'я, розум, достатків, дав військо, мужніх вождів, дав рицарство, запал, дав домашню злагоду, що всі на один заклик готові сісти на коней.

Війська теж треба не збирати по волості, шукати, набирати або навчати; військо старовинне, досвідчене, окурене табірним димом, яке може за день стати напоготові там, де вкаже потреба.

Отож заради Бога чи не покажете здоровий глузд, бо ліпше мати голову й пана у Києві вдома, в гнізді, у близькості, ніж шукати столиці з пролиттям власної крові. Або з Криму, або із Стамбула його виглядати та сподіватися.

Усе ж сто років тому або трохи більше київський митрополит висвячував московського, якого тепер звуть патріархом. А хіба не вічний сором потомкам, що тепер через гнусність чи незрілість чи митрополита, чи патріарха, який узурпує й керує київським митрополитом і панує над київськими церквами Божими, а йому ж підлягав з давніх давен.

А як й. к. м., п. н. м., любить церкви Божі, як старається про збільшення їх числа, чимало тому доказів, коли ж їх і в своїх дідичних добрах засновує, розширює, оздоблює, примножує, дозволяє їх засновувати в королівських добрах і дає їм прибутки.

А то й тепер на минулому сеймі греко-руського духовенства надав їм більше шанування, ніж колись, наказав зрівняти їх з латинським духовенством, визволив з підданства панам, а церковних людей – від чиншів і податків, і взяв у свою власну батьківську протекцію, аби тільки вони не вивозили секретів з Польщі до Константинополя під приводом релігії.

Але як любить, шанує і охороняє й. к. м., п. н. м., самих козаків, визнають і самі вони, котрі або на війнах з й. к. м., п. н. м., або на дворі його панському бували, або потрапляли до неволі, і тоді для них завжди бувала відкрита королівська шкатула, відкриває й тепер їм батьківське серце. Відкриває королівські покої, відкриває власну шкатулу, не чекаючи сейму, аби тільки були вдячними і, як вільне рицарство до хороброго пана, як блудні сини поверталися до батька й матері.

З цим відправлені в різні сторони духовні особи і мають такий наказ: коли будь-що вчинять, то згаданому уродженому Іскрицькому щоб повідомляли, а самі поверталися для завершення своїх справ на Задніпря.

Якщо до Димера їм йти далеко чи важко, тоді до Межигірського монастиря або на якесь інше місце коло Дніпра мають приходити і повідомити про себе до Димера, щоб уроджений Іскрицький негайно з ними зв'язався, а які відомості він дістане від них, то негайно через пошту доповідав й. к. м., п. н. м. А чого душі було б потрібно, задовольнити (?), про що треба взяти обширну інформацію з канцелярії. А що в такому разі не новина різних прикладів, то особи відправлені на Задніпря, одна про другу не знають, і треба, щоб і далі цього не знали.

Але й на Запорожжя послано, бо з цього гнізда рицарського, як завжди, насамперед треба сподіватися потіхи.

Знати і про білоцерківського протопopa, котрий у цій довірній справі, яку мав на Задніпрі, на Запорожжі й околицях, і у своїй звичайній зичливості сидіти, склавши руки, не буде. Знати і про вельможного хорунжого коронного [Ієроніма Любомирського], котрий у цей час у Полонному буде резидувати, а з ним радимо зв'язуватися, якби щось несподівано і непередбачуваного трапилося.

Подали теж оказію з київським духовенством до конференції. Треба її

**Ян III Собеський під Віднем. Картина Єжи Семигиновського-Елеутера
(кінець XVII ст.)**

спеціально шукати, бо претендує уроджений Іскрицький з ними на довіреність. Тоді київське духовенство й інше як найдосконаліше з цих всіх конфедерацій вчинить. Уродженого Іскрицького й. к. м., п. м. м., зобов'язує, щоб тільки Межигірський монастир мав до конференції, особливо, коли б на Задніпрі про це оголосити.

Але вільно йому це місце щоразу перемінити для безпеки на свій розсуд, аби тільки не загубив цієї інструкції, щоб якось випадково не потрапила до чужих рук, бо є під печаткою. Тому її ніколи з собою на переговори не буде брати, але має її залишати у безпечному місці.

Чим більше й. к. м., п. н. м., своєї довіри згаданому уродженому Іскрицькому виявляє і на його руки покладає керівництво так величного моменту. Він покладається на його вміння та зичливість, довіряє його ас dexterinari, не сумнівається, що він його у цьому не підведе, що згаданий уроджений Іскрицький за прикладом гідної пам'яті свого вуй [Тетері], щиро і якнайгідніше служачи Речі

Посполитій, буде пам'ятати милість й. к. м., п. н. м., котру йому по-королівськи назавжди обіцяє.

А що меморандум цьому подібний, довірений його рукам, для велебного протопопа, який бере уроджений Іскрицький і відповідь й. к. м., п. н. м., належну цьому ж уродженому протопопу, також лист від велебного в Богу ксьондза підканцлера [кс. Яна Малаховського?]. Тоді, наблизившись до Білої Церкви, він дасть знати згаданому велебному протопопові, щоб той на певному місці на дорозі з'їхався з уродженим Іскрицьким. А віддавши йому листи, дасть прочитати згаданий меморандум і дозволить йому його переписати, якщо схоче. Але з своїх рук він не випустить і збереже, як автентичну річ, разом із своєю інструкцією, яку бере тепер, і віддасть їх до канцелярії після свого щасливого повернення, але давши оригінал меморіалу до рук згаданого протопопа. Найліпший привід для не дання оригіналу той, що він сам його потребує для своєї інформації. Але якщо б коли когось із людей, з котрими трактує, із своїм листом велебний протопоп послав для більшої віри, тоді цей меморіал буде читаний в руках уродженого Іскрицького. Зауваживши, що та особа щиро хоче його прочитати, а не для обману, тоді його буде вільно показати. Що довіряє розуму уродженого Іскрицького, як і всю цю справу. І щоб все це, взяте для себе й для велебного протопопа, тримав у найсуворішому секреті¹.

(АГАД. Ф. «Архів Замоїських». № 3036. С. 252–260. Оригінал (?).

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii A. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientist at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Дата подання: 26 травня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 25 червня 2020 р.

¹ Переклав з польської та підготував до друку о. Юрій Мицик.

Олександр Пилипенко

ДОКУМЕНТИ З ОСОБОВОГО ФОНДУ АНДРІЯ ЖУКА (ЧАСТИНА 2)

DOI: 10.5281/zenodo.3949817

© О. Пилипенко, 2020. CC BY 4.0

Мета дослідження – запровадження до наукового обігу нових, раніше не опублікованих архівних матеріалів початку ХХ ст. та періоду національно-визвольних змагань в Україні. **Наукова новизна** роботи зумовлена підготовкою та введенням до наукового обігу раніше невідомих джерел з особового фонду Андрія Ілліча Жука – видатного українського революціонера часів УНР, громадсько-політичного діяча, одного з перших фундаторів кооперативних організацій на українських землях. Ці документи зберігаються у фонді № 3807 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України у м. Києві (ЦДАВО України). До них належать, зокрема, фрагменти неопублікованого епістолярію, рукописів А. І. Жука і програмних документів партій, товариств, автором яких він був. Їхня публікація дозволяє науковцям з'ясувати особливості українського суспільно-політичного руху початку ХХ ст. Наведені документи дозволяють проаналізувати активну суспільно-політичну діяльність Андрія Ілліча Жука, детальніше познайомитися з політичними поглядами, переконаннями, життєвою позицією видатного революціонера і державного діяча Української Народної Республіки 1917–1921 рр. У другій частині публікації ми продовжуємо запроваджувати до наукового обігу документи, які висвітлюють діяльність Андрія Ілліча Жука в галузі видавничої справи. Сподіваємось, що ці джерела будуть корисні фахівцям, які досліджують історію України першої половини ХХ ст., джерелознавцям, краєзнавцям, оскільки вони проливають світло на окремі сторінки нашої славетної історії. Документи подано зі збереженням особливостей мови, орфографії, пунктуації оригіналів.

Ключові слова: Андрій Ілліч Жук, особовий фонд, українські архіви, Союз Визволення України.

№ 1

Лист В. Степанківського до А. Жука від 16 вересня 1912 р.

24 Bolingbroke Road.
West Kensington, London
16 вересня 1912.

Високоповажний пане Товаришу.

У відповідь на денного обізнаника Вашого від 9.9.1912 висловлюю своє глибоке обурення на негідний член Партії і Групи вчинок п.п. Л. Рибалки і О. Назарківа, пропоную, щоб вказані панове були виключені з числа членів Закордонної Групи УСДРП бувш Р.У.П і щоб про це було оповіщено публічно.

Пропоную, щоб Закордонна Група УСДРП бувшої Р.У.П. іменем всіх своїх членів висловила співчуття з п. Андрієнком і панією Андрієнковою, які зазнали на собі брутальної гвалтовності від вищезгаданих панів Л. Рибалки і О. Назарківа.

Пропоную, щоб Закордонна Група УСДРП бувш. Р.У.П., яка іменем Партії і всіх її членів переховувала і зберігала партійні архіви, – ужила тепер негайних і

енергійних заходів до відтискання партійного добра, яке зістало пограбоване в злочинний спосіб приватними особами.

Пропоную, аби з..г., з огляду на всім відомий загальний упадок т.зв. соціал-демократичного курсу в нашій партії негайно зізвала Цен. Комітет УСДРП бувшої Р.У.П. до спільної ініціативи з нею в напрямі можливі скорого скликання IV-го з'їзду нашої Партії, з метою нагляду її програми, відкинення її старої невідповідності змісту назві, і відновлення партійної організації, що дехто під забував в становищі цілковитого занепаду.

Пропоную, щоб Закордонна Група УСДРП бувшої Р.У.П. предложила Центральному Комітетові Партії, аби з огляду на грядущі вибори до 4-ої Державної Думи в Росії і загальний занепад партійної організації Ц.К. спільно з групою видали відозву до всіх Партійних товариств, з закликом до них брати якнайенергійнішу участь в виборах, вступаючих на разі потреби, в порозуміння з іншими українськими і неукраїнськими групами і партіями, залежно від місцевих обставин і потреб, і уживаючи своєї власної дискреції.

Пропоную, аби всі постанови З.Г. в справі поставлених цінним обіжником Вашим питань, були оповіщені публічно до загальної відомості.

В справі запитань Вашого на стор. 2-й Вашого дійсного обідника, яке звучить і чи не знали Ви наперед про наміри п. Рибалки і чи не належите Ви до цієї групи, в імені якої виступає п. Рибалка, як від ЦК ін.? – маю честь ознайомити, що про наміри п. Рибалки до мене не доходило ніяких відомостей наперед, і що я є членом УСДРП бувш. Р.У.П., що це високе становище моє походить від постанови III – го з'їзду нашої партії, і щоб п. Рибалка тим з'їздом нашої партії на члена Центрального Комітету ніж його кандидата обібраний не був, і що через те, позаяк прерогатива вибору і творення Ц.К. належить з'їзду з статутом нашої партії з'їздові і єдине йому п. Рибалка зве себе членом Ц.К. зовсім нелегально і через те мусить бути увільнений за злочинного самозванця, якого метою суть приватні цілі і дезорганізація Партії.

Уважаючи, що попереднє в достатній мірі характеризує мої погляди в справах зачеплених Вашим цінним обіжником передаю мій голос яко члена З.Г. – п. Андриєнкові у Львові.

І остаю

З Високим Поважанням

В. Степанківський

(ЦДАВО України, ф. 3807, оп. 2, спр. 48, арк. 80–82)

№ 2

**Лист редактора видавництва «Вісник життя» А. Жука
до Редакції «Української Трибуни» у Варшаві, Голови Закордонної Групи
УСДРП (колишньої РУП) та Об'єднання українських видавництв у м. Відні
від 27.01.1931 р.**

До Хвальної Редакції «Української Трибуни»
У Варшаві.

До Вн. Голови Закордонної Групи / УСДРП бувш. Р.У.П.,
Відень, 27/1, 1931

До Хвального Заряду Об'єднання українських видавництв у Відні

В полагодження письма Вашого з дня 20 жовтня 1921, маю честь подати

отсі інформації про Видавництво «Вісник життя», продовження видавництв колишнього Союзу визволення України. Це перед фатальним розв'язанням Союзу на 1 липня 1918. Його орган «Вісник Союзу визволення України» вже від початку 1918 року виходив під назвою «Вісник політики, літератури і життя» і під сею назвою, пізніше скороченою, «Вісник життя» додруковувались розпочаті раніш книжкові видання Союзу, а також було дано до друку дещо нове. Під сею ж фірмою – «Вісник життя» – розпочато було в 1918 році в таборі полонених у Фрайштадті видрукована маленькими брошурками творів красною письменства п.в. «Народна бібліотека». Видавництво се ведеться ліквідатором Союзу визволення України на Австро-Угорщину п. Андрієм Жуком. Ніяких субсидій ані позичок від держави видавництво не дісталося. Щодо розв'язання Союзу визволення України крім певного запасу книжок на продаж ніяких грошових сум не залишилося, тому видавництво не могло подати до друку нових речей і тепер не чинне, як і багато наших видавництв, через брак грошей і одірваність від книжкового ринку українського. Книжки всі, перелічені нижче видання, які вийшли в 1918–1920 роках під фірмою «Вісник життя» є продані в роздріб і меншими партіями за кордоном і в Галичині, а більшу кількість закупило Видавництво «Вернигора» і деякі інші видавничі підприємці. Чи дісталось що з того на Україну – відомостей не маємо.

Під фірмою «Вісник життя» вийшли в 1918–1930 роках отсі книжки:

1. П. Капальгородський, Три пісні, Відень, 1918, 30 стор., 3000 прим.
2. Проф. Д-р Макс Зарінг, Про земельну справу на Україні, Відень, 1918, 8, 14 стор., 3000 прим.
3. С. Новик, Політичні партії Угорщини, Відень, 1918, 8, ст. 19, 3000 прим.
4. Д-р Б. Сімович, Рідне письменство, Відень, 1918, 8, ст. 31, 3000 прим.
5. Д-р. М. Кордуба, Територія і населення України, Відень, 1918, 4, ст. 34, 3000 прим., /по українські/
6. Д-р. М. Кордуба, Територія і населення України, Відень, 1919, 4, ст. 32, 3000 прим., /по німецькі/
7. Г. Ночковський, Національна справа, Відень, 1920, 8, стор. 187, 3000 прим.
8. Д-р Рудольф Челлен, Політичні проблеми світової війни, Раштадт, 1919, 8, стор. 140, 3000 прим. Народна бібліотека:
9. Л. Глібов, Байки, Фрайдштадт, 1918, 16, стор. 32, 5000 прим.
10. О. Руданський, Веселі вірші, 1916, 16, стор. 32, 5000 прим.
11. О. Стороженко, Гумористичні оповідання, Фрайштадт, 1918, 16, стор. 32, 5000 прим.
12. Т. Шевченко, Три поеми, Фрайдштадт, 1918, 16, стор. 32, 5000 прим.
13. Б. Грінченко, Хата, Фрайдштадт, 1918, 16, стор. 32, 5000 прим.
14. В. Виниченко, Хома Прядка, Студент, Фрайдштадт, 1918, 16, стор. 32, 5000 прим.
15. Маленький Декламатор, Фрайдштадт, 1918, 16, стор. 62, 5000 прим.

З поважанням,
За видавництво «Вісник життя»
А. Жук

(ЦДАВО України, Ф. 3807, Оп. 2, Спр. 49, Арк. 15–16)

Лист видавця з «Союзу визволення України» до Редакції «Української Трибуни» у Варшаві

До Хвальної Редакції «Української Трибуни»
У Варшаві.

Високоповажний пане редактор!

В числі 147 вашої часописи, з дня 28 жовтня 1921 р. появилася стаття П.П. Старого Л.В. примушує мене, як одного з панів видавців з «Союзу визволення України», які передруковували чужі твори, не питаючись дозволу, а з'явившись на Україні, забули повідомити, коли вже не попрохати вибачення у використаних авторів та видавців. Тим то каже П.В. Старий – майбутнє це й тепер автори та видавці, що й досі не знають про існування і тираж передруків їхніх творів, зроблених у Фрайдштадті, Відні, Берліні чи десь інде за кордоном.

Отсей уступ статті п. В Старого примушує мене, як одного з «панів видавців з Союзу визволення України» подати до публічної відомості, що серед численних видавців Союзу визволення України є всього кілька речей, які появилися друком без попереднього дозволу їх авторів, а отже, дві речі проф. М. Грушевського, два маленьких оповідання В. Винниченка і одна літературно-критична розвідка покійного проф. В. Антоновича. Згадані автори, згідно наслідники авторських прав, про друк їх творів пізніше знали і ніяких претензій за се до Союзу не славили, мабуть тому, бо вдавали собі справу, що ті передруки зроблено в інтересах загальних і ніхто на тих передруках не робив приватних гешефтів.

В таборах полонених в Фрайштатті і чинш. Також були випадки передруків дрібних речей різних авторів, як напр. збірка віршів Руданського /32 стор. шістнадцятки/, Збірка байок Глібова /таких самих розмірів/, оповідання Грінченка, Хата, Як вибирати корову чи коня /не пригадую вже точно/. В. Корольова і інші. Се були видавничі підприємства самих полонених, які повстали головно в педагогічно-організаційних цілях, не комерційних.

Ніхто з «панів видавців Союзу визволення України» і з полонених по таборах не думав, що передруковуючи якусь річ і пускаючи її переважно даром серед десятих тисяч людей, що не бачили перед українського друкованого слова, робиться велику кривду тим авторам, згідно власникам авторського права чи в кінці видавцям, особливо в зв'язку з обставиною, що Союзу визволення України Союзу визволення України за грубі гроші викупив свого часу майже цілий книжковий запас з перед війни в Галичині і Буковині, отже в тих авторів, дрібні твори яких появилися в його виданню, і поширив то все серед полонених також в значній частині даром. Вибачаться та перепрошувати авторів і видавців за передруки нікому з «панів видавців з Союзу визволення України» не приходило в голову, тим більше, що переважна частина авторів вже покійники і не кожний знає, хто є спадкоємцем його авторських прав, а коли хтось дійсно вважає себе пошкодованим і має якісь претензії до Союзу за передрук його творів, то прошу оцією дорогою всіх таких пошкодованих зголосити свої претензії на мої руки, а я постараюся їх заспокоїти.

(ЦДАВО України, Ф. 3807, Оп. 2, Спр. 49, Арк. 18)

Пилипенко Олександр Євгенійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій (вул. Володимирська, 68, м. Київ, 01033, Україна).

Pylypenko Oleksandr Ye. – Doctor of History, Professor, Professor of Human courses of the Nation technology food industry University (68 Volodimirska Street, Kyiv, 01033, Ukraine).

E-mail: pylypenko08@ukr.net

DOCUMENTS FROM THE ANDRIY ZHUK'S PERSONAL FUND (Part 2)

The purpose of the study is to introduce into the circulation of new, previously unpublished, archival materials of the early twentieth century and the period of national liberation competitions in Ukraine. Documents from the personal fund of Andriy Zhuk – a prominent Ukrainian revolutionary of Ukrainian Publik Republik times, a famous public-political figure, one of the first foundations of cooperative and other organizations on Ukrainian lands, which are stored in the Central State Archives of Higher Authorities and Administratio of Ukraine in Kyiv (CSA of Ukraine) and cover the activities of members of the Union of Liberation of Ukraine. The Documents cover the active socio-political activity of Andriy Illich Zhuk allow us to get acquainted with this aspects of his life activity.

These documents cover the active socio-political activity of Andriy Illich Zhuk, allow us to get acquainted with his political views, beliefs, life position of the prominent revolutionary and statesman of the Ukrainian People's Republic 1917–1921. In the second part we continue to introduce the documents activity of Andriy Zhuk in the field of publishing. Ukraine of the first half of the twentieth century, to Source historians, local historians, because they shed light on some pages of our glorious history. Documents are submitted with language preservation, spelling punctuation of the originals. The scientific novelty of the work is conditioned by the preparation of the publication and the introduction into the scientific circulation of previously unknown sources from the personal fund of Andriy Illich Zhuk. The introduction into scientific circulation of documents of the archive fund No. 3807, in particular the unpublished epistolary, the manuscripts of A. Zhuk and the program documents of the parties, the societies of which he was the author, allows scholars to study the features of the Ukrainian socio-political movement of the early XX century.

Key words: Andriy Illich Zhuk, personal fund; Ukrainian Archives, Liberation Union of Ukraine.

Дата подання: 14 лютого 2020 р.

Дата затвердження до друку: 25 червня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пилипенко О. Документи з особового фонду Андрія Жука (Частина 2). *Сіверянський літопис*. 2020. № 3. С. 110–114. DOI: 10.5281/zenodo.3949817.

Цитування за стандартом APA

Pylypenko, O. (2020). Dokumenty z osobovoho fondu Andriia Zhuka (Chastyina 2) [Documents from Andriy Zhuk's personal fund (Part 2)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 110–114. DOI: 10.5281/zenodo.3949817.

УДК [911.3:32/371.214.115] (477.54)

Олена Орленко, Наталія Салтан, Олександр Салтан

«ВИВЧАЮЧИ ПОЛІТИЧНУ КАРТУ ЧАСТИН СВІТУ, ТРЕБА ЯСНО УЯВЛЯТИ, ХТО З КИМ І ПРОТИ КОГО». НАВЧАЛЬНІ ПРОГРАМИ З ГЕОГРАФІЇ НАРОДНИХ ШІКІЛ ХАРКОВА ЧАСІВ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941–1943 РР.

DOI: 10.5281/zenodo.3949822

© О. Орленко, 2020. CC BY 4.0

© Н. Салтан, 2020. CC BY 4.0

© О. Салтан, 2020. CC BY 4.0

***Мета** розвідки – дослідити процес розробки шкільних навчальних програм з географії для народних шкіл Харкова часів нацистської окупації. **Методологічно** робота побудована на засадах ретроспективного підходу в поєднанні з принципом історизму.*

***Наукова новизна** полягає в тому, що вперше у вітчизняній історичній науці проаналізовано специфіку тем та методичних настанов з географії у харківських школах за часів німецької окупації.*

***Висновки.** У роки нацистського панування в окупованому Харкові географії (поряд з іншими суспільствознавчими предметами середньої школи) приділялася особлива увага. Адже саме ця дисципліна не просто інформувала молодь про навіколишні народи та країни, а й заклала підвалини національної самосвідомості, зв'язуючи Україну з європейською цивілізацією. Попри декларативний характер, створена Костем Дубняком етнополітична навчальна парадигма з географії базувалася на науковій концепції відомого українського вченого Степана Рудницького. Під час структурування шкільних програм з географії, так само як і з інших предметів, упорядники відштовхувалися від загальнонімецьких стандартів, що європеїзувало та германізувало навчальні дисципліни нової української школи. У процесі вивчення географії вчителі мали формувати просторову уяву учнів в умовах геополітичних реалій тих часів. На думку авторів статті, антирадянські та германофільські тенденції в поєднанні з елементами українського патріотизму мали становити навчально-методичний комплекс засвоєння географічних знань молодим поколінням, що мало жити на теренах Третього Рейху. Таке науково-теоретичне поєднання географічної науки з політикою мало сприяти поступовій трансформації світогляду школярів, закладати підвалини нової системи цінностей на тлі видозміни політичної самосвідомості юних українців.*

***Ключові слова:** географія, геополітика, етнічні території, навчальний матеріал, робоча програма, шкільні уроки.*

Перманентне оновлення шкільних планів та навчальних програм у сучасній українській школі є свідченням постійного пошуку універсальної освітньої моделі знань, яка прагне відповідати викликам сьогодення. Її створення має базуватися на досвіді попередніх часів, коли вчені та науковці намагалися створити

декомунізований та дерусифікований навчально-предметний алгоритм, наріжним каменем якого мала бути українська національна ідея.

Одним з яскравих епізодів втілення подібних задумів став процес розробки навчальних програм з географії для народних шкіл Харкова під час нацистської окупації. Адже саме в колишній першій столиці УСРР під час розробки навчальних програм з географії було здійснено спробу втілення європеїзованих навчальних стандартів у поєднанні їх з концепцією відродження України в межах її етнічних земель, запропонованою західноукраїнським вченими на початку ХХ ст.

Дослідження того, як функціонувала освітня галузь у роки нацистської окупації, яким було навчально-методичне забезпечення тогочасної школи, перебувало й перебуває в полі зору багатьох вітчизняних істориків. Серед згаданих дослідників варто виділити праці: М. Бистрої¹, В. Гінди², Р. Рибальченка³, Н. Салтан та О. Салтан⁴. Науковці М. Бистра та В. Гінда ґрунтовно дослідили специфіку функціонування середньої, професійно-технічної та вищої школи в більшості регіонів України. Статті Д. Титаренка розкривають складні та суперечливі процеси організації навчання, яке було безпосереднім чином пов'язане з необхідністю забезпечення навчальних закладів навчальною та методичною літературою. Процеси створення навчальних програм з рідної історії в окупованому Харкові детально проаналізовані в наукових працях Н. Салтан та О. Салтана.

Джерельну базу цього дослідження становлять матеріали Державного архіву Харківської області, зокрема окремі справи фонду Р-2982, у якому зосереджені документи часів німецької окупації міста Харкова та Харківської області.

Спогади очевидців тих подій, життя яких було дотичним до функціонування освітньої царини, представлені мемуарами знаменитого літератора А. Любченка⁵.

Допоміжним джерелом часів окупації є матеріали окупаційної преси, де час від часу з'являлися статті, присвячені викладанню географії та інших предметів, які вивчалися у середніх школах України в 1941–1944 рр.⁶

Отже, використання та поєднання низки першоджерел і сучасних наукових досліджень дозволило авторам статті повною мірою висвітлити процес розробки навчальних програм з географії, яка була однією з ключових гуманітарних дисциплін середньої школи.

Як відомо, на окупованих українських територіях освітня галузь, попри певний ступінь стандартизації та регламентації з боку німецьких чиновників, все ж перебувала під опікою місцевих колаборантів/лоялістів. Фактично до кінця 1941 й упродовж першого півріччя 1942 рр. тривав пошук антирадянської освітньої парадигми, яка мала лягти в основу навчального процесу нової української школи.

¹ Бистра М. О. Система освіти в Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни: дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Донецький національний ун-т. Донецьк, 2006. 322 с.

² Гінда В. В. Культура, освіта і спорт під час окупації. *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: іст. нариси*: у 2 кн. Київ: Наукова думка, 2010. С. 697–732; Гінда В. В. Освітня політика нацистів в райкомісаріаті «Україна». *Сторінки воєнної історії України*. 2012. Вип. 15. С. 61–75.

³ Рибальченко Р. К. Школа у Харкові за часів визволення 1941–1943 рр. *Український засів*. 1995. № 6 (25). С. 13–16.

⁴ Салтан О. М. Специфіка навчального процесу у народних школах Харкова в період нацистської окупації. *Сіверянський літопис*. 2018. № 1–2 (139–140). С. 301–311; Салтан Н. М., Салтан О. М. Розробка навчальних програм з всесвітньої історії для народних шкіл Харкова у 1941–1942 рр. *Сіверянський літопис*. 2018. № 5 (143). С. 189–208; Салтан Н. М., Салтан О. М. «Історія Руси-України має відношення до московської, не більше ніж історія Англії до історії США». Проекти програм з рідної історії, для народних шкіл Харкова на 1942–1943 навчальний рік. *Сіверянський літопис*. 2019. № 2 (146). С. 115–131.

⁵ Любченко А. П. Щоденник. Торонто: Нові дні, 1951. 151 с.

⁶ Кістяковський В. В. Географія в школі України минулих часів і перші настанови на майбутнє. *Українське слово*. 1941. 4 листоп. (№ 48). С. 2; Про учбові плани української елементарної школи. *Голос Полтавщини*. 1941. 9 листопада. (№ 5). С. 3; Схема програми з географії для народної 7-ми річної школи. *Нова доба*. 1941. 27 вересня. С. 4; Чергове завдання школи. *Голос Дніпра*. 1941. 20 вересня. (№ 1). С. 4.

Тому, з опорою на низку базових стандартів та з принципами німецької освіти в якості взірця, в Україні було розпочато процес модернізації системи знань. Нагадаємо, що семирічні народні школи у піднімецькій Україні були двоступеневі. З першого по четвертий клас діти опановували предмети початкової школи, з п'ятого по сьомий – середньої і (в сучасному розумінні. – *Авт.*) старшої школи. Навчальний план гімназії був більш насиченим і передбачав восьмирічне навчання. Саме такі освітні ступені були визначені чиновниками Третього Рейху. З-поміж тринадцяти предметів звичайної школи, так само, як серед шістнадцяти дисциплін гімназії, дев'яту сходинку посідала географія. Цей предмет учні народних шкіл мали засвоювати з третього класу, а гімназисти – з першого по сьомий клас. У третьому класі, паралельно з географією, викладався курс природознавства, який, імовірно, у старших класах нагадував більше біологію, аніж науку про землю. В середньому на вивчення географії виділялося по два уроки на тиждень, і лише у п'ятому класі народної школи (як і у третьому класі гімназії. – *Авт.*) їх мало бути три⁷.

Курс загальної географії у третьому класі формував базові знання про навколишній світ. У четвертому класі школярі опановували пропедевтичний курс географії України, який через три навчальні роки повторювався в поглибленому фізично-економічному огляді власної батьківщини.

NOTA BENE

Досить довгий час географічна наука в СРСР «розчинялась» в лоні природознавства та суспільствознавства. Цікаво, що з 1930 до 1941 р. в школах УСРР/УРСР як окремий предмет географія України не вивчалась взагалі. В рамках «Економічної географії СРСР» у 8 кл. Радянській Україні було присвячено кілька тем, що розглядалися наприкінці навчального року. Тому, як це не парадоксально, але після 11-річної перерви, з географією рідної землі українські школярі знайомилися під час німецької окупації.

П'ятий клас був присвячений фізико-географічному огляду дев'яти так званих «плодових» країн Європи; шостий – Австралії, країнам Азії та Америки.

Під час структурування шкільних програм з географії, так само як і з інших предметів, упорядники відштовхувалися від загальнонімецьких стандартів, що європеїзувало та германізувало навчальні дисципліни нової української школи. Перші проекти програм з географії на теренах України стали анонсуватись уже з кінця літа – початку осені 1941 р. Радянсько-німецька війна зірвала 1941/1942 навчальний рік, який у східних регіонах не було сенсу починати. До того ж до початку 1942 р. окупаційна влада не давала дозволу на створення шкіл. А тому поява проектів навчальних програм носила швидше рекомендаційний характер.

Варто зауважити, що географії, поряд з іншими суспільствознавчими дисциплінами, приділялася особлива увага. Адже саме ця дисципліна не просто інформувала молодь про навколишні народи та країни, а й закладала підвалини національної самосвідомості, зв'язуючи Україну з європейською цивілізацією. І якщо концепція вивчення політичної географії в Німеччині мала на меті обґрунтувати «...право німецького народу на сировину, природні світові багатства і повернення колоній», то ідеологічна складова українських програм декларувала необхідність

⁷ Программы и учебные планы, существовавшие во время немецко-фашистской оккупации. 1942 г. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 184. Арк. 2, 11, 15, 35–40, 60, 66, 66 зв.; Программы по географии для 3–7 кл. националистических школ. 1942 г. ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 193. Арк. 1–55; Программы по изучению Закона Божьего и инструкция, как пользоваться советскими учебниками по физической географии националистической школе. 1941 г. ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 201. 16 арк.

«...підкреслювати основні неpolітичні риси України»⁸. Тобто, фактично українці повинні були усвідомити себе територіальним додатком Третього Рейху в умовах його інтенсивного просування на Схід.

Харків і Харківщина, окуповані наприкінці осені 1941 р., також долучались до існуючих стандартів. Народна школа у першій столиці Радянської України створювалась згідно з настановами відділу освіти міської управи, методичних розробок шкільної референтури та відповідних директив німецької окупаційної адміністрації за участі націонал-патріотичних організацій. Саме ці керівні та контролюючі інстанції розробляли, рецензували та затверджували положення і єдиний план народних шкіл Харкова, які й стали нормативною основою їх функціонування. Водночас перші проекти програм з географії для народних шкіл Харкова датовані 20 червня 1942 року. Хоча ще наприкінці грудня 1941 р. окремі елементи географічної науки методисти пропонували імплантувати до навчальних курсів країнознавства, яке відігравало роль аналога географії та вітчизнознавства, що по суті було уособленням українознавства. Тут простежується позиція німецького вченого **Альфреда Геттнера (1859–1941)** стосовно того, що географія є хорологічною наукою про земну поверхню, а звідси «справжня царина праці географа є краєзнавство». А також росіянина **Льва Берга (1876–1950)** з приводу того, що краєзнавство дійсно є наукою про простір, а тому його справді слід називати географією⁹. Водночас аспекти фізичної географії залишалися за межами такої географії або ж розглядалися винятково в контексті взаємодії суспільства та природи.

З такою позицією були незгодні представники старої російської школи географії. Тому не дивно, що 27 грудня 1941 р. професор Харківського університету В.П. Анісімов у пояснювальній записці до проєкту курсу країнознавства наголошував, що: «До курсу країнознавства в VI–VII класах треба включити в VII класі, як невід’ємну складову його частину, фізичну географію України з елементами господарської географії»¹⁰. До речі, саме В. Анісімов в окупованому Харкові розробив перший проєкт навчальної програми з географії для V класу.

У свою чергу, вітчизнознавство мало викладатися у 3–4 класі та за тематичним змістом включати теми з історії, землезнавства і природознавства. Але ці дисципліни у школі не прижилися: країнознавство стало географією, а вітчизнознавство – рідною історією або історією України.

Цікаво, що генеруюча роль у декомунізації радянських підручників, розробці шкільних програм, настанов та посібників з географії належала заснованому «Просвітою» Харківському українському науковому товариству (ХУНТ), головою секції географії якого був полтавчанин **Кость Дубняк (1890–1948)**.

ДОСЬЄ

ДУБНЯК КОСТЯНТИН ВОЛОДИМИРОВИЧ – український вчений-географ, бібліограф, громадсько-політичний діяч. У 1914 р. закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Харківського університету. З 1915 по 1922 рр. студіював географію у школах, технікумах та ВИШах Полтавщини, одночасно займаючись науковою та громадсько-політичною діяльністю. У 1922–1924 рр. мешкав у Києві, де займався етнографічно-бібліографічною діяльністю на посадах спеціаліста-бібліографа Бібліографічно-бібліотечного бюро сільсько-господарського наукового комітету, виконуючого обов’язки секретаря географічної секції комісії краєзнавства при Українській Академії наук та секретаря гео-

⁸ Юрченко Д. Основні принципи навчання та виховання молоді у Великій Німеччині. *Казачий вестник*. 1942. 1 травня. (№ 9). С. 3.

⁹ Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / упор. та авт. передмови О. І. Шаблій. Львів: Світ, 1994. С. 34.

¹⁰ Программы по географии для 3–7 кл. националистических школ. 1942 г. ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 193. Арк. 17.

графічної секції при Інституті української мови. Робота у цих сферах закріпила за ним славу теоретика краєзнавчої та районної школи в українській економічній географії. Кость Дубняк обґрунтував у своїх методологічних студіях власний, відмінний від інших, підхід стосовно предметної сутності економічної географії у межах краєзнавства. Об'єктом (предметом) науки він називав «край», який розумів як певне територіальне утворення (район), на основі дослідження якого вчений, власне, і пропонував виявляти загальні закономірності у розвитку як суспільства, так і природи, яка впливає на господарське життя людини.

У січні 1924 р. Дубняк переїжджає до Харкова, де працює у науковому сільськогосподарському комітеті при Наркомземі УСРР, Харківському сільгоспінституті (1924–1925) на посаді завідувача бібліотеки та Харківському Інституті Народної освіти (1924–1926) в якості професора економічної географії. У 1925–1927 роках викладав економічну географію в Комуністичному університеті імені Артема, а в 1927–1929 рр. – ту ж дисципліну у вечірньому університеті імені Артема.

Після утворення у 1927 р. Українського науково-дослідного інституту географії та картографії (УНДІГК) під головуванням С. Рудницького Дубняк стає науковим співробітником й завідувачем відділу описової географії, а весною 1928 р. заступником директора інституту. На

цей час припала діяльність вченого у розробці теоретичних і прикладних проблем української економічної географії та географічної освіти. Через внутрішні чвари та відсутність наукового ступеня у 1929 р. Дубняк звільнився з УНДІГК. Це вберегло його від політичних репресій, які торкнулися співробітників цієї установи з 1933 рр. До початку Другої світової війни викладав географію у вишах та педагогічних курсах Харкова, Сталінграда та Махачкалі.

У 1939 р. повернувся до Харкова, де викладав географію на вчительських курсах. Не маючи можливості виїхати, восени 1941 р. Дубняк залишився в Харкові. Костянтин Володимирович вважається одним із співзасновників харківської «Просвіти» часів німецької окупації та автором статуту цієї організації. У піднімецькому Харкові він був головою природничо-географічно-медичного відділу Харківського українського наукового товариства (ХУНТ), головою методичної комісії з переробки підручників та розробки програм з географії для народних шкіл Харкова. Під час окупації Харкова К. Дубняк написав 20 статей антирадянського та антисемітського змісту, які побачили світ у газеті «Нова Україна». Він не полишив Харків разом з німцями, а тому з кінця серпня 1943 р. по 12 листопада 1944 р. працював на посаді заступника начальника з навчальної роботи у Харківському відділі гідрометеорологічного інституту.

За активну роботу в українських організаціях під час німецької окупації Харкова та ведення антирадянської агітації й пропаганди (Ст. 54-1 «а» КК УРСР) 1 лютого 1945 р. його було заарештовано. На підставі вироку військового трибуналу від 11 червня 1945 року К. Дубняка було засуджено до двадцяти років каторжних робіт з обмеженням прав на п'ять років та конфіскацією майна. Костянтин Володимирович помер 3 серпня 1948 року під час відбування покарання на 59 році життя в Томській області в стаціонарі табірної лікарні – від гіпертонічної хвороби, ускладненої пієлонефритом. До цього часу особу К. Дубняка не реабілітовано¹¹.

¹¹ Детальніше див.: Шевчук С. М. Наукова школа українського науково-дослідного інституту географії та картографії: монографія. Полтава: ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2013. 270 с.

Як свідчать архівні документи, саме К. Дубняк виявився найенергійнішим розробником і автором проектів навчальних програм з географії України для народних шкіл Харкова, а також програм (настанов) для вчителів-географів. На думку упорядника, курс географії України мав базуватися на двох стовпах: геополітика та демополітика. Водночас геополітична складова позиціонувалася як «Географічний організм, як істотна сторона державного життя. Зв'язок держави з географічним оточенням. Географічний індивідуум – простір з природними межами. Ландшафт. Господарсько-гармонічні і комерційно-стратегічні ландшафти, або райони»¹².

Відповідно, складовими чинниками демополітики, на думку К. Дубняка, мали бути: «Нарід як носій держави. Визначена нація як державна народність, ядро народу (*так у документі. – Авт.*). Етнічний індивідуум. Утворення держав в процесі поєднання географічного і етнічного індивідуумів. Густість населення як важливий чинник цього поєднання. Геополітична і демополітична боротьба. Геополітичний і національний принцип в географії»¹³.

У контексті реалізації принципів геополітики і теорії демополітики Кость Дубняк запропонував на уроках географії в школах розглядати українські етнічні території в рамках розділення їх на черенні і межові. До черенних (*в сенсі «корінних».* – *Авт.*) українських земель слід було віднести: «1) Подніпря (*мова йде про Подніпров'я. Так у документі. – Авт.*), 2) Волинь; 3) Поділля; 4) Покуття – Бесарабія; 5) Лівобічну низовину; 6) Донецький кряж; 7) Донецький низ; 8) Чорноморську низину; 9) Запорізький низ та Кубанський низ. В свою чергу межові землі включали: «1) Східні Карпати; 2) Галицько-Буковинське Підгір'я; 3) Молдава (*так у документі. – Авт.*); 4) Розтіччя; 5) Підляшшя; 6) Полісся; 7) Долішньо-Донський низ; 8) Кавказьке Підгір'я; 9) Крим»¹⁴.

Розроблена навчальна програма мала передбачати вивчення тем з історії географії. За пропозицією К. Дубняка, школярі мали ознайомитися з поглядами **Александра Гумбольдта (1769–1859)**, **Карла Ріттера (1779–1859)**, **Софії Русової (1856–1940)**, **Павла Тутковського (1858–1930)** і **Степана Рудницького (1877–1937)**, розглянути внесок **Емануїла Канта (1724–1804)**, **Артура Шопенгауера (1788–1860)**, **Альфреда Геттнера (1859–1941)** та **Миколи Гоголя (1809–1852)** у розвиток географії.

Серед предметних завдань, декларованих К. Дубняком у рекомендаціях до вчителів, варто виділити такі як: «а) оцінка конкретних умов розвитку нації в певному просторі; б) оборона своєї країни, побудова нової дійсности (*так у документі. – Авт.*), зміна території в зв'язку з політичними, культурними і господарськими потребами нації. Висвітлення в географії взаємин між природою і людиною. Пропедевтика географії: допоміжні науки і загальне землезнавство з антропогеографією»¹⁵.

Для втілення цих ідей було створено комісію, до складу якої увійшли співробітники освітнього відділу ХМУ та члени Харківського українського наукового товариства (ХУНТ). Після завершення роботи комісії 17 липня 1942 р. до міськ-управи Харкова разом із проектами методичних розробок було подано звіт щодо роботи осіб, які брали участь у її діяльності. Зі звіту стало відомо, що програму з географії для III класу склала комісія при ХМУ, переробив пан Сабадаш, а розглянула географічна секція ХУНТ. Навчальні програми для V, VI класів також склала комісія при ХМУ, розглянула секція ХУНТ, але без кореляції Сабадаша. Що стосується проекту програм з географії України (IV VII кл.), її автором був Кость Дубняк.

¹² ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 193. Арк. 13.

¹³ Там само. Арк. 1.

¹⁴ Там само. Арк. 1–1 зв.

¹⁵ ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 193. Арк. 3.

Географія у середній школі за задумом представників комісії мала вивчатись упродовж 4-х років. Четвертий клас був присвячений «Загальній географії». Її альтернативою, як зазначалося вище, могло бути вітчизнознавство. У п'ятому класі школярі опановували «Фізичну географію», у шостому – «Географію частин світу», у сьомому – «Географію України». На вивчення курсу географії мало виділятися 70 годин щорічно¹⁶.

Зазначимо, що концептуально-педагогічні засади викладання географії були розписані в пояснювальній записці, яка разом з програмою для вчителів-географів становила єдину предметну концепцію. З перших рядків упорядники вдалися до жорсткої ревізії марксистських постулатів, альтернативою яким став антропо-територіальний принцип взаємозв'язку народу і рідної землі. На їхню думку, «кожен нарід має зв'язок з своїм географічним середовищем всупереч большевицьким, зокрема сталінським твердженням про те, що лише закони соціального порядку регулюють історичне і політичне життя народів, а природа є лише базою, на якій розвивається це життя. Це твердження абсолютно невірне, воно потрібне було для обґрунтування всіх жидо-большевицьких махінацій з окремими націями, в тому числі й з українською»¹⁷.

Де-факто курс географії базувався на геополітичних засадах, які пронизували українські націонал-патріотичні ідеологеми. Географія мала у просторовому форматі відображати історичні реалії, які склались в Україні та світі напередодні та в ході Другої світової війни. Адже «сучасна боротьба двох світів – світу відбудови і світу занепаду – має в собі глибокі геополітичні підстави. Сучасні світові події якнайліпше підкреслюють, що природні умови мають велике значення в розвитку політичних та історичних подій, що геополітичною боротьбою пояснюються всі державно-політичні контрасти і територіальні суперечності», – зазначалось у пояснювальній записці¹⁸.

Цікаво, що упорядники нових програм доволі легко замінили так звані постулати класової боротьби на геополітичне протистояння двох народів. Наголошуючи, що «курс треба будувати на геополітичних засадах», автори давали цьому явищу дуже просте пояснення: «На кожній території живе якийсь нарід, зростаючись з своєю природою, своєю землею.

Важливим чинником цього зростання є густина населення певної території. Кожна нація має свої життєві (так у документі. – **Авт.**) простори, своє природне тіло – територію, і коли густина населення в певній країні досягає певного ступеня, нація має право на ширші життєві й цільові простори. Так постає геополітична боротьба народів»¹⁹.

Цей новий світогляд прищеплювався з п'ятого класу. Попри доволі юний вік, діти мали чітко засвоїти, що «вивчаючи політичну карту частин світу, треба ясно уявляти, хто з ким і проти кого»²⁰.

Судячи по пунктах плану уроку, учням пропонувалося засвоїти політичну розстановку сил на міжнародній арені, яка склалася наприкінці літа – на початку осені 1942 р. У процесі викладання цієї теми вчитель мав поділити країни-учасники Другої світової війни на 4 категорії:

- 1/ держави, які перебувають у союзі з Німеччиною;
- 2/ які не уклали з нею угоди, але борються на її боці;
- 3/ нейтральні держави і, нарешті,
- 4/ ворожі країни, які борються проти Німеччини²¹.

¹⁶ Там само. Арк. 32.

¹⁷ ДАХО. Арк. 4.

¹⁸ Там само. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 193. Арк. 5.

¹⁹ Там само. Арк. 4 зв.

²⁰ Там само. Арк. 5.

²¹ Там само. Арк. 5.

До союзників Німеччини належали країни, які долучилися до так званого пакту Трьох: «Італія, Японія, Мадярщина (*Угорщина*. – **Авт.**), Румунія, Болгарія, Словаччина, Хорватія та Магджоу-Го (*Маньчжоу-го*. – **Авт.**), причому Болгарія активної участі у війні не бере»²².

Вочевидь мова йде про так званий Троїстий пакт, укладений 27 вересня 1940 р. між Німеччиною, Італією та Японією. Його підписання сприяло утворенню гітлерівської коаліції, яку інколи називають «Вісь Рим – Берлін – Токіо». Всі країни, які долучилися до цієї угоди, називались «країни осі».

Другу категорію держав утворювали воєнні сателіти Німеччини: «Фінляндія, Сіам (*Сіам/В'єтнам*. – **Авт.**), легіони добровольців з Данії, Норвегії, Голандії (*Голландії*. – **Авт.**), Бельгії, Іспанії (*Іспанії*. – **Авт.**) й Франції, Нанкінський Китай».

Група нейтральних держав утворювала третю категорію країн світу. До них відносились: «Аргентина, Афганістан, Чілі, Португалія, Ірландія, Саудівська Арабія (*Ірландія; Аравія*. – **Авт.**), Швеція, Швейцарія, Іспанія й Туреччина»²³.

Нарешті остання – четверта – група країн складалася з учасників антигітлерівської коаліції та тих, що дотримувалися нейтралітету. Усі ці країни вважались «ворожими». Таким чином, реєстр ворогів Німеччини складали: «Англія, Сполучені Штати Америки (*так у документі*. – **Авт.**), Союзний Союз, Бразилія, Костарика (*Коста-Ріка*. – **Авт.**), Куба, Домініканська Республіка, Австралія, Канада, Нова Зеландія, Південно-Африканський союз, Гватемала, Гаїті, Гондурас, Мехіко, Нікарагук (*Нікарагуа*. – **Авт.**), Панама, Ель Сальвадор, Чунцинський Китай»²⁴.

Окрему категорію складали країни, які під тиском ворожих держав припинили дипломатичні зносини з Німеччиною: «Єгипет (*Єгипет*. – **Авт.**), Болівія, Колумбія (*Колумбія*. – **Авт.**), Еквадор, Ірак, Іран, Парагвай, Перу, Уругвай, Венесуела (*Венесуела*. – **Авт.**)»²⁵.

Цікаво, але автори програми чітко окреслили геополітичні мотиви головних країн, які брали участь у Другій світовій війні. «У Південно-Китайському морі Англія і Сполучені Штати – ці два світові хижакі – стали один проти одного, унеможливлювали на їхніх життєвих просторах розвиток народів Європи, Африки, Азії й Австралії, особливо Західньої Європи й Східної Азії»²⁶. Тому першопричину порушення балансу автори програми вбачали в несправедливому розподілу сфер впливу на планеті, адже «сучасна боротьба двох світів – світу відбудови і світу занепаду – має в собі глибокі геополітичні підстави. Сучасні світові події якнайліпше підкреслюють, що природні умови мають велике значіння в розвитку політичних історичних подій, що геополітичною боротьбою пояснюються всі державно-політичні контрасти і територіальні суперечності»²⁷.

Геополітична складова була присутня й у структуризації тем з географії частин світу в VI-му класі, на опанування якої програмою виділялося 70 годин на рік. Так серед переліку держав Європи першу сходинку посідала «Великонімеччина». У союзі з нею перебували: «Італія, Румунія, Словаччина, Хорватія і Фінляндія»²⁸.

Відповідно, Греція, Франція, Норвегія, Данія, Бельгія, Сербія, Голландія та Україна належали до «територій, що їх занято Великонімеччиною та її союзниками»²⁹.

Швеція, Швейцарія, терція (*вочевидь автор хотів надрукувати «Турція» – тобто Туреччина. Так у документі*. – **Авт.**), Іспанія, Португалія, Ірландія, Болга-

²² Там само. Арк. 5.

²³ ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 193. Арк. 5.

²⁴ Там само. Арк. 5.

²⁵ Там само. Арк. 5.

²⁶ Там само. Арк. 32.

²⁷ Там само. Арк. 32.

²⁸ ДАХО. Арк. 9.

²⁹ Там само. Арк. 9.

рія вважались «нейтральними державами». Великобританія та СРСР потрапили до числа «ворожих держав»³⁰.

Цей оновлений реєстр країн звертає на себе увагу не стільки відсутністю США серед переліку ворожих держав і навіть не нейтральним статусом Болгарії, яка залишилась союзницею Німеччини до вересня 1944 р., скільки підміною понять «зайняті» і «завойовані», а також маніпулюванням політичним статусом захоплених територій Європи. Як відомо, до моменту окупації Греція, Франція, Норвегія, Данія, Бельгія і Голландія у 1940 р. мали статус суверенних держав, у той час як Сербія була складовою частиною Королівства Югославія, а УРСР – автономною республікою у складі Радянського Союзу. Автори програми не могли про це не знати. Адже окупаційна преса доволі детально висвітлювала усі значні події, що відбувались на територіях, загарбаних Німеччиною. Така інтерпретація є формою виправдання агресивних кроків Третього Рейху в ході Другої світової війни.

Між тим, Німеччині шкільні географи у 6-му класі мали приділяти найбільше уваги. На вивчення цієї країни виділялось 6 годин. Великобританії та США – 3 год., Італії, Японії, Франції – по 2 год., усім іншим провідним країнам світу, окрім СРСР, – по 1 год³¹.

Серед стандартного переліку географічних складових (корисні копалини, рельєф, клімат, ріки, ґрунти і рослинність, населення), вивчаючи Німеччину, школярі повинні були знати політичний устрій та масштаби країни-визволителя. Примітно, що до переліку елементів політичного ладу Німеччини входили і «...державна партія – націонал-соціалістична. Вождь партії і німецького народу – А. Гітлер»³².

Територію Німеччини утворювали і землі, «приєднані» нею в 1938 – 1941 рр.: «Австрія, західна частина колишньої Чехо-Словаччини, Мемель, Данціг, західна частина колишньої Польської держави»³³.

NOTA BENE

Реальне політичне домінування та територіальне панування на теренах Європи знайшло епізодичне відображення в радянському географічному атласі за 1941 рік. Як відомо, до моменту нападу на СРСР, Німеччина вважалася союзницею державою. Тому, окреслюючи території Третього Рейху, більшовицькі картографи вказали, що територія Західної Польщі – це область державних інтересів Німеччини. Окупована нею Чехія – територія, над якою встановлено німецький протекторат. Бельгія, Нідерланди, Данія, Норвегія, Франція, Словаччина та балканські країни позначені як незалежні держави, а Карпатська Україна, що припинила своє існування у травні 1939 р., – як складова частина Угорщини³⁴.

При цьому сама Німеччина або, як казали у той час, – Третій Рейх, складалася з таких частин: «Північна Німеччина, Лейпциг, Кенігсберг, Берлін, Гамбург, Данциг, Мемель, Центральна Німеччина, Рурський басейн, Ессен, Дуїєсбург (*Дасбург.* – **Авт.**), Вуппермаль (*Вупперталь.* – **Авт.**), Кельн, Дрезден, Сілезія, Південна Німеччина, Мюнхен, Франкфурт-на-Майні, Мангейм (*Мангайм.* – **Авт.**), Прага, Австрія, Відень, західна частина колишньої Польщі, Варшава, Краков (*Краків.* – **Авт.**), Лодзь»³⁵.

Цікаво, що, окрім Лівії, Сомалі, Еритреї, анексовані Італією у 1935–1939 рр.

³⁰ Там само. Арк. 9–9 зв.

³¹ Там само. Арк. 9 зв.–10.

³² Там само. Арк. 10.

³³ Там само. Арк. 10.

³⁴ Географический атлас для 5-го и 6-го класса средней школы / под ред. Сендеровой Е. М. Москва: Главное Управление Геодезии и Картографии при СНК СССР, 1941. С. 14.

³⁵ ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 193. Арк. 10.

території Абіссинії та Албанії вважались колоніальними володіннями, а Франція (попри втрату незалежності у 1940 р. – **Авт.**) позиціонувалась як колоніальна держава³⁶.

У навчальній програмі велика увага була приділена далекосхідному союзнику Німеччини – Японії. Корея, Формоза (о. Тайвань. – **Авт.**) та Південний Сахалін вважались її колоніальними володіннями. Цікаво, що саму ж «країну Вранішнього Сонця» (виходячи з ідеології та політичної системи. – **Авт.**) було названо «...провідником нового ладу Азії». Не менш цікавою є теза про колоніальну державу – США, яка визнавалась «найрозвинутішою країною світу»³⁷.

Особливе місце посідав курс географії України, яку школярі студіювали у випускному – сьомому класі. Автори навчальної програми й тут не змогли уникнути традиційних для тих часів ідеологічних аксіом. Під час окреслення географічних координат України та нагадування про рівнинний ландшафт цих земель упорядники наголошували, що «безперестанні війни загартували войовничий дух українського народу, виховали славетне українське козацтво, що боронило не тільки саму Україну від монгольської навали, а й усю Західню (так в документі. – **Авт.**) Європу»³⁸. У пояснювальній записці також указувалась, що: «Усі географічні риси України підкреслюють приналежність її до Західньої Європи»³⁹.

У цьому контексті варто звернути увагу на історичну місію українського козацтва, яке виконувало функцію щита Західної Європи від зазіхань азійських цивілізацій. Це єдине раціональне пояснення історично неправильної та трохи дивної тези, породженої радянською історичною догмою, про рятівну місію українського народу. Як відомо, українське козацтво виникло наприкінці XV ст. та гучно заявило про себе у другій половині XVI ст. У ті часи монголи вже не могли загрожувати Європі, адже Золота Орда була слабкою та з часом розпалася на кілька незалежних улусів. Якщо вважати Кримське ханство одним з уламків Монгольської імперії, тоді стає більш-менш зрозумілою гіперболізована місія козацтва. Адже фактично роль східноєвропейського геополітичного буфера виконувало Велике князівство Литовське, з 1569 р. – Річ Посполита, але аж ніяк не малочисельні, погано організовані ватаги українських козаків-уходників.

Більш знаковою є теза авторів програми щодо приналежності України до західноєвропейської цивілізації. Ця позиція, вочевидь, базується на концепції відновлення історичної справедливості, яку реалізувала німецька армія, інтегрувавши Україну до Західної Європи. Тобто під час існування у складі СРСР Україна перебувала в полоні комуністичних цінностей, які слід було вважати проявом азійства, політичною моделлю якого й була радянська імперія. У цьому контексті збройний конфлікт між Німеччиною та Радянським Союзом у той період ідеологи та журналісти пояснювали як «визвольну війну Німецької армії проти жидобольшевизму»⁴⁰. Тому не дивно, що шкільні вчителі мали навіювати учням тезу про те, що «Героїчна Армія Німецького Народу успішно виконує історичну місію ліквідації більшовизму та закладає підвалини для побудови Нової Європи»⁴¹.

Навчальний курс географії України в 7-му класі становив 70 годин, які передбачали вивчення 14 тем (66 год.), і ще чотири уроки відводилось для повторення [Див. додаток 1]. Перелік тем був канонічним, адже географія у різних країнах за структурою та тематикою майже не відрізнялась. Однак проєкт харківської програми на 1943/44 навчальний рік укладав, найімовірніше, свідомий український

³⁶ Там само. Арк. 43–44.

³⁷ Там само. Арк. 49.

³⁸ Там само. Арк. 53в.

³⁹ Там само. Арк. 5 зв.

⁴⁰ Царинник В. Рік «нової України». *Нова Україна*. 1942. 9 груд. С. 2.

⁴¹ Программы и учебные планы, существовавшие во время немецко-фашистской оккупации. 1942 г. ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 184. Арк. 60.

націоналіст, який, з огляду на сьогодення, окреслював футуристичні картини майбутнього, яким так і не судилося здійснитися. Політичний ідеалізм, властивий автору, проявив себе з першої ж теми. Так, перераховуючи «основні українські землі», він включив Кубань, Ставропілщину, Вороніжчину, Курщину, Терщину, Таврію, на які, як відомо, ніколи не поширювалася українська влада⁴².

ДОВІДКА

Свого часу до складу східних губерній Південно-Західної частини Російської імперії – Чернігівської, Харківської та Катеринославської входили невеликі частини Курщини, Вороніжчини та Кубані. Зміну масштабів та назв адміністративних одиниць на початку 1930-х років остаточно закріпив делімітований республіканський кордон між УСРР та РСФРР.

Історичні події 1939–1940 років дозволили поширити вплив української радянської влади на Закарпаття, Галичину, Волинь, невелику частину Холмщини, Південну Бессарабію з Північною Буковиною. Це номінально дозволяло вважати ці землі українськими. Однак приналежність Таврії, Кубані, Ставропілщини, Терщини, Чорноморщини видається сумнівним. Адже проживання у цих регіонах великої кількості українців було слабким аргументом їхньої приналежності до України, яка розкинулася «від Сяну до Дону».

Таврія – Таврійська губернія або Кримський півострів був предметом суперечок часів Української національної революції 1917–1921 рр. Але ні Центральна Рада, ні гетьман П. Скоропадський, ані Директорія не наважилися приєднати ці землі до своєї держави.

Кубань – значна частина східного і північного Передкавказзя. Нині в межах Кубані розташовані: Краснодарський край, Ростовська область, Республіка Адігея, Карачаєво-Черкесія – суб'єкти Російської Федерації.

Ставропілля – сучасний Ставропольський край Росії.

Терщина – землі Терського козачого війська. Нині – це території, розташовані на східному Передкавказзі, між Кубанню на заході і Дагестаном на сході, Кавказькими горами на півдні і Ставропілщиною та Астраханщиною на півночі.

Чорноморщина – Чорноморська губернія Російської імперії, що існувала у 1896 – 1918 рр. з центром у м. Новоросійськ.

Приєднання лише цих регіонів збільшували б територію колишньої Радянської України більше ніж наполовину.

Ще цікавішим пунктом першої теми навчальної програми з географії України у 7 класі є так звані «Українські колонії в Московщині, Азії та Америці»⁴³.

Твердження про «українські колонії» на перший погляд здається дивним, адже Україна ніколи не була імперією, а тому не могла мати колоній. Вочевидь автори мали на увазі міграцію українців, яку все частіше називали колонізацією. Що стосується українських анклавів у Московщині, то, мабуть, мова йде про так звані «Клини» – території компактного поселення українців у межах Російської імперії. Вчені та етнографи нараховують чотири такі утворення, що мали різний масштаб і топонімічне «забарвлення»: Жовтий, Малиновий, Сірий і Зелений.

⁴² Там само. Арк. 15.

⁴³ Программы по географии для 3–7 кл. националистических школ. 1942 г. ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 193. Арк. 15.

Таблиця 1

Області компактного проживання українців в межах Російської імперії

Назва	Етимологія	Сучасне місцезнаходження території	Площа розселення та кількість етнічних українців напередодні Другої світової війни	Початок колонізації	Проукраїнські державні утворення, що існували на території краю у першій третині ХХ ст.
Жовтий Клин	Топоніміку кольору пов'язують з особливістю забарвлення лісостепу, в межах якого він розташований	Пониззя Волги, з центром у м. Саратов	263 тис. км² <i>У 1920-х рр. тут мешкало близько 500 000 українців</i>	Середина ХVІІІ ст.	—
Малиновий Клин	Сприятливі умови господарювання сприяли появі вислову: «тут не життя, а малина»!	Таманський пів-в з прилеглими територіями (Краснодарський край та західні терени Ставропольського краю) Центр – м. Краснодар	94 тис. км² <i>У 1924 р. тут мешкало 1 млн 412 тис. 276 українців</i>	Наприкінці ХVІІІ ст.	Кубанська Народна Республіка 1918–1920 рр. Лідер: Рябовол М. С.
Зелений Клин, або Нова Україна	Походження цієї назви пов'язане з яскраво-зеленими фарбами місцевої рослинності	Території Далекого Сходу (Приморський край, більша частина Хабаровського краю, а також Амурська обл. РФ) Центр – м. Владивосток	1 млн км². <i>Згідно з даними радянських переписів українців тут налічувалось 315 000 у 1926 р. і 362 000 у 1939 р.</i>	Середина ХІХ ст.	Українська Далекосхідна республіка 1917–1922 рр. Лідери: Ступак О. Я., Глушко (Мова) Ю., Яковенко В.
Сірий Клин, або Сіра Україна	Назва відповідає кольору земельних ділянок, які часто називали «клинами», або «клинцями»	Північ Казахстану, прилегла до нього частина Південно-Західного Сибіру (Новосибірська, Омська області, Алтайський край РФ). Центр – м. Омськ	460 тис. км² <i>В 1920-х рр. тут мешкало 1,5 млн українців</i>	Наприкінці ХІХ ст.	Головна Українська Рада Сибіру утворила автономію, що була частиною Сибірської федерації 1918–1920 рр. Лідери: Концевич Г., Яновицький В. А. ⁴⁴

⁴⁴ Укладено авторами на основі: Попок А. А. Далекосхідні поселення українців. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2004. Т. 2: Г-Д.; Україна крізь віки: у 15 т. / НАН України. Інститут історії України. Київ: Альтернативи, 1999 р. Т. 15: Трошинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі / за заг. ред. В. Смолія.

У часи громадянської війни, яка охопила Росію в 1918–1921 рр., більшість з них намагалася створити автономні/незалежні проукраїнські республіки. Однак, усі спроби реалізації права народів на самоврядування були жорстко придушені більшовиками. Загалом, напередодні Першої світової війни на теренах Російської імперії поза українськими етнічними межами проживали близько 3,4 млн українців (з них в Азії – майже 2 млн)⁴⁵.

Що стосується українських колоній в Азії, то, ймовірно, мова йде про китайські території, зокрема Маньчжурію, де у 1920–1930-ті рр. мешкали від 30 до 45 тис. українців. Поза Маньчжурією українські громади в Китаї в 1920–40-х рр. існували в Шанхаї, Тяньцзіні, Циндао та Ганьгоу. В Шанхаї, зокрема, проживало близько 4 тис. українців⁴⁶.

Політична активність маньчжурських українців найбільш яскраво проявилась у створенні в червні 1935 р. Української національної колонії (УНК). Впродовж двох років вона являла собою єдиний для всіх українців центр, що тривалий час залишався легальною організацією. У 1937 р. діяльність УНК була заборонена японською військовою владою. Осередки організованого громадського життя українців на території Маньчжурії існували напівлегально до моменту окупації цього регіону радянською армією у 1945 р. Залишки українців, що жили у Китаї, були депортовані до СРСР або емігрували до Австралії, Південної Америки, США та Канади.

Ще більш парадоксальним явищем були «українські колонії в Америці». Навіть формально переселенці з України ніколи не називали таким терміном свої осередки. Між тим, з кінця 1890-х рр. чисельні українські громади виникли у степових провінціях Канади, зокрема у містах: Едмонтон, Сасктаун, Принс-Альберт, Йорктон, Вінніпег, Тандер-Бей, Садбері, Торонто, Оттава, Монреаль; США: Міннеаполіс, Сент-Луїс, Чикаго, Пітсбург, Нью-Йорк, Філадельфія; Бразилії: Прісен-дополіс, Куритаба (штат Парана) та Аргентині: Буенос-Айрес, Посадас (провінція Місьйонес).

Згідно з офіційними даними, у міжвоєнний період у США українців осіло від 20 до 40 тис., Канаді – 68 тис., Аргентині – 50 тис., Бразилії – 9 тис.⁴⁷

Повертаючись до змісту проєкту шкільних програм з географії, слід зазначити, що гіпертрофоване розширення території України призвело до включення до переліку об'єктів України нових елементів природного ландшафту. Це стосувалося річок Волги й Тереку, що «належали до сточища Каспійського моря», Майкопського та Грозненського нафтових родовищ⁴⁸.

Примітно, що в основу навчальної програми з географії України Кость Дубняк поклав концепцію української національної держави, розроблену основоположником української географічної науки – **Степаном Рудницьким (1877–1937)**, з яким він працював у ХНДІГК⁴⁹.

ДОСЬЄ

РУДНИЦЬКИЙ СТЕПАН ЛЬВОВИЧ – український географ, картограф, історик, засновник наукової географії та антропогеографії України. Фундатор вітчизняної теорії етнополітики та геополітики. Є автором понад 150 праць, пе-

⁴⁵ Попок А. А. Далекосхідні поселення українців. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2004. Т. 2: Г-Д. С. 299.

⁴⁶ Там само. С. 282.

⁴⁷ Україна крізь віки: у 15 т. / НАН України. Інститут історії України. Київ: Альтернативи, 1999. Т. 15: Троцинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі / за заг. ред. В. Смолія. С. 53, 79, 99, 109.

⁴⁸ Программы по географии для 3–7 кл. националистических школ. 1942 г. ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 193. Арк. 16.

⁴⁹ Детальніше див.: Шевчук С. М. Наукова школа українського науково-дослідного інституту географії та картографії: монографія. Полтава: ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2013. 270 с.

рекладених у т. ч. польською, німецькою, чеською, англійською, французькою, італійською, угорською, шведською та російською мовами. Впродовж так званого «галицького» періоду свого життя Степан Львович займався науковою та викладацькою діяльністю. Рудницький вважається учнем М. Грушевського, завдяки протекції якого у березні 1901 р. став дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка.

Як географ-практик С. Рудницький упродовж 1902–1908 рр. здійснює географічні дослідження басейну Дністра, розробляє наукові основи української географії, закладає фундамент її поняттєво-термінологічного апарату, розпочинає роботу над географією України в її етнічних межах. З 1908 по 1918 рр. викладав у Львівському університеті, протягом 1914–1917 рр. працював географом у Віденському антропологічному інституті та картографічному відомстві Генштабу австрійської армії. В цей час С. Рудницький розробив наукові основи політичної географії та геополітики України, тісно співпрацював із Союзом визволення України (СВУ), Українською Пресовою Службою, товариством «Osteuropa» («Східна Європа»). З 1919 по 1921 рр. С. Рудницький викладав економічну географію в Академії експорту і світової торгівлі, працював в Інституті Сходу та Орієнту, виступав референтом у студентському товаристві «Січ», постійно контактуючи з представниками українських еміграційних кіл: М. Грушевським, С. Дністрянським, К. Левицьким тощо.

З 1920 р. Степан Львович стає експертом еміграційного уряду ЗУНР, а 1921 р. – радником президента ЗУНР Є. Петрушевича з економіко- й політико-географічних питань. Наукова діяльність С. Рудницького також тісно пов'язана з Українським вільним університетом (УВУ), в якому деякий час учений працював ординарним професором географії. До 1926 р. С. Рудницький викладав різні географічні дисципліни у Карловому, Празькому, Німецькому університетах, Українській Господарській академії, а з 1923 р. – в Українському Високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова. Був дійсним членом кількох наукових товариств: Forschungsinstitut für Osten und Orient (Дослідницький інститут Сходу та Близького Сходу), Географічного товариства у Відні, почесним членом-кореспондентом Чеського географічного товариства в Празі тощо.

З 1926 р., отримавши дозвіл від Народного Комісаріату освіти УСРР, почав працювати в Харківському Геодезичному інституті. Він очолив секцію географії кафедри антропогеографії й географії, викладав загальну географію та географію України. У 1927 р. С. Рудницький став членом Президії Природничої секції Харківського Наукового Товариства (ХНТ), а в 1928 р. його було обрано Головою Президії новоствореної Географічної підсекції ХНТ, на базі якої науковець розпочав роботу над створенням Географічного товариства України. В 1929 р. Всеукраїнська Академія наук УСРР присвоїла С. Рудницькому звання академіка. В якості члена редколегії Степан Львович долучився до створення першої редакції «Української радянської енциклопедії», працюючи одночасно над укладанням українського географічного словника.

Найяскравішим і у той же час трагічним періодом життя С. Рудницького з 1927 по 1933 рр. стала робота в очолюваному ним Українському Науково-дослідному інституті географії та картографії (УНДІГК). Керівне й наукове ядро цієї установи, окрім самого Рудницького, складали вчені: **Кость Дубняк (1890–1948)**, **Микола Дмитрієв (1886–1957)**, **Григорій Величко (1863–1932 (?))**, **Василь Буцура (1900–1934 (?))**, **Ісак Ландо (1904–2005)**, **Володимир Геринович (1883–1949)**,

Василь Баб'як (1895–1937), Михайло Іваничук (1894–1937), більшість з яких були вихідцями із західної України. На базі УНДІГК Рудницький створив власну школу академічного типу, а на основі сформованих відділів інституту визначив основні напрямки наукової роботи, яка сприяла становленню географічної науки в УСРР. Однак на початку 1930-х рр. через недофінансування, внутрішні чвари та тиск з боку Упрнауки НКО УСРР діяльність УНДІГК уступила до фази стагнації, яка призвела до його ліквідації в 1934 р. Більшість членів УНДІГК були репресовані. За рік до закриття УНДІГК 23 березня 1933 р. С. Рудницький був заарештований у Харкові органами ОДПУ. За звинуваченням у приналежності до контрреволюційної Української військової організації, шкідництві та шпигунстві на користь Німеччини та Польщі вченого було засуджено до п'яти років позбавлення волі. Упродовж 1933 – 1936 рр. відбував покарання в концтаборах «Свірлагу» і «Білбалтлагу». В 1936 р. в'язня було переведено у Соловецький табір особливого призначення (СЛОН). Попри фактичне відбуття строку покарання, за вироком особливої трійки УНКВС 3 листопада 1937 р. академіка Рудницького було розстріляно в урочищі Сандармох. Місце поховання вченого невідоме й досі⁵⁰.

Вочевидь, звідси витікають і програмні тези про «Антропологічні й етнографічні особливості українського народу та український народ як основний етнічний індивідуум України»⁵¹. Хоча гасло «Україна для українців» є одним з наріжних каменів доктрини українського націоналізму, на позиціях якого стояли не тільки «бандерівці» і «мельниківці», але й радикально налаштовані місцеві націонал-патріоти. До речі, політико-ідеологічні вподобання українських правих сил у цей період характеризує «Доповідь про положення № 9» командира міської поліції і СД при СС і поліцайфюрері м. Харкова від 12 листопада 1942 р. У ній, зокрема, зазначалось так: «...інтриги українських націоналістів посилились: головна ідея – свобода без німців і советів. 1) Або переможе Росія і Україна знову стане радянською. 2) Або переможе Англія і Америка знищить націонал-соціалізм і більшовизм. Після повалення цих двох систем Україна може отримати свою свободу. 3) Якщо переможе Німеччина, то вона буде занадто слабка. Тоді здійснивши повстання можна добитись визволення від німецького іга»⁵².

Відомо, що восени 1942 р. німецькі спецслужби завдали відчутного удару по провуду ОУН у Харкові. Окупанти безпідставно звинувачували бандерівців у спробі організації повстання, яке, на їхню думку, планувалося і координувалося емісарами зі Львова. На той момент навіть лояльні до німецької влади «мельниківці» потрапили в немилість. Це дало німцям підстави вважати, що «...велика кількість відповідалних службовців міського управління політично чи за характером не зовсім надійні. Незважаючи на загальні небажані національні тенденції, які є у складі адміністрацій, існує підозра, що деякі керівники мають зв'язок з ворожими Німеччині кадрами (наприклад, з «Просвітою» і з ОУН)», – наголошував у своїй доповіді особливий уповноважений міської комендатури Харкова д-р Ромпель⁵³.

Українські колаборанти/лоялісти мали рахуватися з позицією окупаційної адміністрації. Ба більше: усі свої дії вони мали узгоджувати з різноманітними відомствами Третього Рейху, які були наділені владними повноваженнями в межах Харківської області. Це стосувалося й освітньої царини. Так, згідно з положенням «Про народну освіту», програми з предметів на навчальний рік школи

⁵⁰ Детальніше див.: Рубльов О. Фундатор української географічної науки: Степан Рудницький – людина й учений. *Регіональна історія України: зб. наук. пр.* Київ, 2018. Вип. 12. С. 207–304.

⁵¹ Программы по географии для 3–7 кл. националистических школ. 1942 г. ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 193. Арк. 16 зв.

⁵² Донесення органів СД про настрої та стан населення на окупованій території. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 57. Оп. 4. Спр. 121. Арк. 33.

⁵³ Там само. Арк. 21.

отримали від відділу Освіти Харківської Міської Управи. Однак під час їхньої розробки освітяни мали керуватися вказівками та узгоджувати їх з німецьким відділом Пропаганда-Штаффель У-3⁵⁴. Саме ця інституція грала роль цензора та регламентатора, попри формальну опіку над освітньо-гуманітарною сферою з боку Харківської міської управи.

Наприкінці осені 1942 р. освітній відділ ХМУ планував делегувати своїх співробітників і створити спеціальну комісію у складі восьми чоловік, яка мала завершити розробку посібника та програм з географії на 1943/44 навчальний рік. До її складу мали увійти сім фахівців, зокрема: представник ХМУ – **Микола Пищимуха**, шкільні вчителі – **Зоя Сібільова** (школа № 125), **Олексій Цікавий** (школа № 20), **Віталій Шевченко** (школа № 105) та **Валентина Максакова** (школа № 1), а також викладачі університету: професори **В.П. Анісімов**, колишній член УНДІГК – **Микола Дмитрієв (1886–1957)** і доцент **Г.Ф. Турлей**⁵⁵.

Не виключено, що цей навчально-методичний загін науковців та вчителів-практиків був покликаний відшліфувати вже розроблений та підготовлений до затвердження 12 листопада 1942 р. проєкт навчальних програм на майбутній навчальний рік. Утім, цілком імовірно, що вищезазначені особи повинні були вдосконалити вже існуючі програми з географії, зміни до яких, за відсутності підручників, легко вписувалися в навчальний процес.

На завершення аналізу навчальних програм з географії слід звернути увагу на їхню заключну частину – список літератури для вчителів. Як бачимо, серед переліку підручників, посібників та наукових монографій домінують головним чином дореволюційні видання, а також праці, видані за часів визвольних змагань 1917–1921 рр. Географічна література, видана в УСРР/УРСР, у списку представлена мало. Це пояснюється домінуванням навчально-методичної цензури щодо підбору підручників та посібників, якими можуть користуватись вчителі. Німецька влада заборонила використовувати книжки, видані в Україні за більшовицького панування. Ті ж із них, які були дозволені, пройшли жорсткий відбір і не містили комуністичних дефініцій та марксистських постулатів. Тому не дивно, що цензори викреслювали, вирізали, або ж замальовували численні географічні радянізми. Так на зміну «СРСР» прийшла «Росія», «Москва», в якості точки відліку географічних координат, перетворювалася у «Харків», «Ульяновськ» у «Симбірськ», «Горький» у «Нижній Новгород». Теза «поїдемо з Москви на Схід до Уральських гір в Сибір», трансформувалась у фразу «поїдемо на Схід»; «піонер» ставав «школярем», а «колгосп» – «державним маєтком»⁵⁶.

Серед рекомендованих авторів особливе місце посідає патріарх української географічної науки С. Рудницький, праці якого (як зазначено вище. – **Авт.**) вирізняються своєю кількістю. Популярність праць С. Рудницького можна пояснити домінуванням антропогеографічних тенденцій, використаних під час розробки навчальних програм для народних шкіл Харкова. Вочевидь, серед авторів програм були ті, хто вважав себе учнем, колегою, або просто прихильником його наукової теорії. Якщо взяти до уваги факт роботи Рудницького в Харківському Геодезичному інституті, автори програм могли належати й до числа його соратників, які дивом уціліли під час політичних репресій 1930-х рр.

У роки окупації альтернативою націотериторіальній концепції Степана Рудницького була класична теорія комерційної (соціально-економічної) географії професора **Віктора Кістяковського (1865–1952)**, яку в деяких регіонах України

⁵⁴ Программы и учебные планы, существовавшие во время немецко-фашистской оккупации. 1942 г. ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 184. Арк. 66 зв.

⁵⁵ Программы по географии для 3–7 кл. националистических школ. 1942 г. ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 193. Арк. 144.

⁵⁶ Программы и учебные планы, существовавшие во время немецко-фашистской оккупации. 1942 г. ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 184. Арк. 35–40.

тамтешні розробники географічних планів пропонували взяти за основу. Згідно з тематикою підручника В. Кістяковського, географію своєї батьківщини школярі повинні були вивчати лише в сьомому класі. Водночас кількість тем та уроків мала бути меншою, аніж у харків'ян, і становити 52 години на рік. До того ж, на відміну від праць С. Рудницького, географія України В. Кістяковського носила канонічний характер, без націонал-патріотичної складової⁵⁷. Примітно, що «харківські методисти» свідомо проігнорували курс комерційної географії В. Кістяковського, фактично протиставляючи антропогеографічний концепт С. Рудницького, який в останні роки життя працював у Харкові, де створив та очолював Інститут географії та картографії.

Отже, саме в Харкові під час німецької окупації було здійснено спробу реалізації елементів антропоцентричної моделі викладання географії України в середній школі. Вона дисонувала з формаційним підходом, роблячи українську націю, а не аморфний пролетаріат, деіургом незалежної держави, що мала постати в межах українських етнічних територій. Адже «лиш на самостійній Україні зможе український народ перемінитися з темної злиденної маси у свідому, поступову, культурну націю та розвинути всі великі засоби рідної землі», – наголошував С. Рудницький⁵⁸.

Тому цілком закономірно, що один з постулатів нової школи у Харкові був акцентований на тому, що «Народня школа ставить перед собою мету виховати дітей українців, як вірних синів нації і Держави, непримиренних борців за щастя українського народу... Національне виховання дітей є основа цілої організації і роботи школи»⁵⁹. Такі тези є віддзеркаленням ранніх поглядів С. Рудницького, які взяли на озброєння представники націонал-патріотичного табору колишньої столиці УСРР. Адже саме Степан Рудницький зробив геополітичний вивід прав українського народу, який мав створити незалежну державу в межах природних етнічних територій.

Навіть після переслідувань українських націоналістів у Харкові восени 1942 р. упорядники програми з вітчизняної географії, зокрема Кость Дубняк, не зрадили українську національну ідею, вважаючи, що настав слушний історичний момент, в умовах якого українці отримали шанс на створення власної держави. І хоча з кожним днем ці мрії перетворювались на нездійсненну ілюзію, саме шкільна освіта дозволяла напівлегально навіювати патріотичні почуття молодому поколінню. Поряд з історією України це завдання мала вирішити і географія рідного краю. Якщо перша була часовим орієнтиром, то остання – просторовим. Саме панарійський геополітичний компонент, у поєднанні з українським антропогеографічним концептом С. Рудницького, де «Самостійність і тільки самостійність робить українців правдивими господарями на своїй землі...», органічно доповнювали одне одного⁶⁰.

Ми не знаємо напевно, чи були проекти програм з географії для народних шкіл Харкова затверджені. Але, як покаже час, навіть якщо і так, то втілити їх у життя у 1943/44 навчальному році точно не судилося. Шкільні вчителі, виховані в умовах радянськості, навряд чи могли пояснити учням новий антропогеографічний формат буття України. За відсутності відповідних підручників, атласів та оновлених географічних карт школярі були не в змозі його усвідомити та засвоїти. До того ж, ідея суверенної української держави не відповідала планам гітлерівців, задекларованим у плані «Ост».

⁵⁷ Блискавка. Вивчаймо географію України. *Українські вісті*. 1942. 10 січня. (№ 3). С. 4.

⁵⁸ Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / упор. та авт. передм. О. І. Шаблій. Львів: Світ, 1994. С. 88.

⁵⁹ Программы и учебные планы, существовавшие во время немецко-фашистской оккупации. 1942 г. ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 184. Арк. 2 зв.

⁶⁰ Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / упор. та авт. передм. О. І. Шаблій. Львів: Світ, 1994. С. 89.

ДОВІДКА

Станом на кінець листопада 1942 року у піднімецькому Харкові було відкрито 23 школи, що відповідало запланованим показникам. Загалом шкільна освіта у місті охоплювала 8967 учнів, які навчалися у 1–4 класах. Навчальний процес забезпечували: 23 директори, 10 завучів, 259 вчителів, 37 з яких викладали німецьку мову. Шкільна обслуга складалася з 301 особи, серед яких: 11 лікарів, 15 медичних сестер, 275 техробітників, по 6–7 працівників шкільних їдалень. У всіх школах нараховувалось 263 класи, 232 з яких навчались в одну зміну, а 23 класи 8 шкіл міста – у дві зміни. На кінець осені 1942 р. у 18 школах міста було завершено роботу з підготовки для відкриття 5–7 класів. Однак відповідні інстанції окупаційної адміністрації гальмували цей процес. Першокласники були забезпечені навчальною літературою на 100%, 2 класи – на 70%, 3–4 класи мали лише окремі підручники⁶¹. В той же час у 5–7 класах справи з видачею підручників були ще гірші.

Утім, попри об'єктивні скептичні історичні реалії, саме за часів німецько-радянської війни українська географічна наука переживала етап переосмислення та адаптації до умов «нового порядку». Незважаючи на тотальний контроль та високий ступінь регламентації, в деяких областях України вітчизняний націонал-патріотичний еліті вдалося здійснити спробу модернізації більшості навчальних дисциплін, особливе місце серед яких посідала географія. Адже саме наука про землю віддзеркалювала тогочасні політичні реалії, позиціонуючи Україну як складову частину європейської цивілізації.

Майже ідеально вписатись у геополітичну концепцію Третього Рейху дозволяла теорія антропоцентризму та національної держави Степана Рудницького, окремі аспекти якої в напівзавульованій формі були використані упорядниками програм. В цьому контексті теорія українського антропоцентризму зіграла роль універсальної просторової формули українського націоналізму – обґрунтувала можливість у межах етнічних територій реалізувати природне право українців на етногеографічний суверенітет титульної етнічної групи цього регіону.

References

Bystra, M. O. (2006). Systema osvity v Donbasi v roky Velykoi vitchyznianoï viiny [The education system in Donbass during the Great Patriotic War]. *Candidate's thesis*. Donetsk, Ukraine: DonNU.

Blyskavka. Vyvchaimo heohrafiu Ukrainy [Let's study the geography of Ukraine] (1942). *Ukrainski visti – Ukrainian news*. 10 sich, (Vyp. 3), 4.

DAKhO (Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi obl.) – DAHO [State Archives of Kharkiv Region]. F. R-2982. Op. 4. Spr. 184. Ark. 2, 11, 15, 35–40, 60, 66, 66zv.

DAKhO (Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi obl.) – DAHO [State Archives of Kharkiv Region]. F. R-2982. Op. 4. Spr. 193. Ark. 1–55.

DAKhO (Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi obl.) – DAHO [State Archives of Kharkiv Region]. F. R-2982. Op. 4. Spr. 201. 16 ark.

DAKhO (Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi obl.) – DAHO [State Archives of Kharkiv Region]. F. R-2982. Op. 1. Spr. 378. Ark. 15–17 zv.

Hinda, V. V. (2012). Osvitnia polityka natsystiv v raikhhomisariati «Ukraina» [Educational policy of the Nazis in the Reich Commissariat «Ukraine»]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy – Pages of military history of Ukraine*, Is. 15, 61–75.

Kistiakovskiy, V. V. (1941). Heohrafiia v shkoli Ukrainy mynulykh chasiv i pershinastanovy na maibutnie [Geography in the school of Ukraine of the past and the

⁶¹ Программы и учебные планы, существовавшие во время немецко-фашистской оккупации. 1942 г. ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 4. Spr. 184. Ark. 66.

- first guidelines for the future]. *Ukrainske slovo – Ukrainian word*, 4 lystop, (Is. 48), 2.
- Liubchenko, A. P. (1951). *Shchodennyk* [Diary]. Toronto, Canada: Novi dni.
- Popok, A. A. (2004). *Dalekoskhidni poselennia ukrainsiv* [Far Eastern settlements of Ukrainians]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, (Vols. 2), Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.
- Pro uchbovi plany ukrainskoi elementarnoi shkoly [About curricula of the Ukrainian elementary school] (1941). *Holos Poltavshchyny – Voice of Poltava region*, 9 lystop, (Is. 5), 3.
- Rybalchenko, R. K. (1995). Shkola u Kharkovi za chasiv vyvvolennia 1941–1943 rr. [School in Kharkiv during the liberation of 1941–1943.]. *Ukrainskyi zasiv – Ukrainian sowing*, Is. 6 (25), 13–16.
- Rublov, O. (2018). *Fundator ukrainskoi heohrafichnoi nauky: Stepan Rudnytskyi – liudyna y uchenyi Rehionalna istoriia Ukrainy*: zb. nauk. pr. [Founder of Ukrainian geographical science: Stepan Rudnytskyi – man and scientist Regional history of Ukraine: coll. Science.], Kyiv, Is. 12, 207–304.
- Rudnytskyi, S. L. (1994). *Chomu my khochemo samostiinoi Ukrainy?* [Why do we want an independent Ukraine?] / upor. ta avt. peredmovy O. I. Shablii. Lviv, Ukraine: Svit.
- Saltan, O. M. (2018). Spetsyfika navchalnoho protsesu u narodnykh shkolakh Kharkova v period natsystskoi okupatsii [The specifics of the educational process in public schools of Kharkiv during the Nazi occupation]. *Siverianskyi litopys–Siverian chronicle*, 1–2, 301–311.
- Saltan, N. M., & Saltan, O. M. (2018). Rozrobka navchalnykh prohram z vsesvitnoi istorii dlia narodnykh shkil Kharkova u 1941–1942 rr. [Development of curricula on world history for public schools in Kharkiv in 1941–1942]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 189–208.
- Saltan, N. M., & Saltan, O. M. (2019). «Istoriia Rusy-Ukrainy maie vidnoshennia do moskovskoi, ne bilshe nizh istoriia Anhlii do istorii SShA» Proekty prohram z ridnoi istorii, dlia narodnykh shkil Kharkova na 1942–1943 navchalnyi rik [«The history of Russia-Ukraine is related to Moscow, no more than the history of England to the history of the United States.» Projects of programs on native history, for public schools of Kharkiv for 1942–1943 academic year]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 115–131.
- Senderova, E. M. (1941). *Heohrafycheskyi atlas dlia 5-ho y 6-ho klasya srednei shkoly* [Geographical atlas for 5th and 6th grade high school]. Moscow, USSR: Hlavnoe Upravlenye Heodezyi y Kartohrafiy pry SNK SSSR.
- Skhema prohramy z heohrafii dlia narodnoi 7-my richnoi shkoly [Scheme of the geography program for the public 7-year school] (1941). *Nova doba – A new age*, 27 veres, S. 4.
- TsDAHOU (Tsentr. derzh. arkhiv hromad. obiednan Ukrainy) – TsDAGOU [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. F. 57. Op. 4. Spr. 121. Ark. 21, 33.
- Troshchynskyi, V. P., & Shevchenko, A. A. (1999). *Ukrainci v sviti* [Ukrainians in the world]. *Ukraina kriz viky* : u 15 t. (Vols. 15), Kyiv, Ukraine: Alternatyvy.
- Tsarynnyk, V. (1942). Rik “novoi Ukrainy». *Nova Ukraina – New Ukraine*, 9 hrud. P. 2
- Cherhove zavdannia shkoly [Another task of the school] (1941). *Holos Dnipra – Voice of the Dnieper*, 20 veres. (Vyp. 1). P. 4.
- Shevchuk, S. M. (2013). *Naukova shkola ukrainskoho naukovo-doslidnoho instytutu heohrafii ta kartohrafii* : monohrafiia [Scientific School of the Ukrainian Research Institute of Geography and Cartography]. Poltava, Ukraine: PNPu im. V. H. Korolenka.
- Yurchenko, D. (1942). Osnovni pryntsyipy navchannia ta vykhovannia molodi u

Velykii Nimechchyni [Basic principles of education and upbringing of youth in Greater Germany]. *Kazachyi vestnyk – Cossack Herald*, 1 trav. (Is. 9). P. 3.

Орленко Олена Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент. Доцент кафедри гуманітарних наук Харківської державної академії фізичної культури (вул. Клочківська, 99, м. Харків, 61058, Україна).

Orlenko Olena M. – Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor. Associate Professor of the Department of Humanities of the Kharkiv State Academy of Physical Culture (99 Klochkivska Street, Kharkiv, 61058, Ukraine).

E-mail: olena_orlenko@ukr.net

Салтан Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент. Доцент кафедри гуманітарних наук Харківської державної академії фізичної культури (вул. Клочківська, 99, м. Харків, 61058, Україна).

Saltan Nataliia M. – Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor. Associate Professor of the Department of Humanities of the Kharkiv State Academy of Physical Culture (99 Klochkivska Street, Kharkiv, 61058, Ukraine).

E-mail: nataliiasaltan@gmail.com

Салтан Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент. Викладач історії Харківської державної гімназії-інтернату з посиленою військово-фізичною підготовкою «Кадетський корпус» (вул. Полтавський шлях, 192, м. Харків, 61098, Україна).

Saltan Olexandr M. – Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor. Teacher of history of the Kharkiv State Gymnasium-Boarding School with enhanced military and physical training «Cadet Corps» (192 Poltavsky Shliakh St., Kharkiv, 61098, Ukraine).

E-mail: saltan_olexandr@ukr.net

“STUDYING THE POLITICAL MAP OF PARTS OF THE WORLD, IT IS NECESSARY TO CLEARLY IMAGINE WHO IS WITH WHOM AND AGAINST WHOM.” CURRICULA ON GEOGRAPHY OF PUBLIC SCHOOLS OF KHARKIV DURING THE GERMAN OCCUPATION 1941–1943

The purpose of the study is the process of developing school curricula in geography for public schools in Kharkiv, during the Nazi occupation. Methodologically, the work is based on a retrospective approach and a combination of the principle of historicism, the use of which allowed to make this study as objective as possible. The scientific novelty lies in the fact that for the first time in the domestic historical science the specifics of topics and methodological guidelines on the geography of Kharkiv schools during the German occupation were analyzed.

Conclusions. During the years of Nazi rule in occupied Kharkiv, special attention was paid to geography (along with other social sciences in high school). After all, this discipline not only informed young people about the surrounding nations and countries, but also laid the foundations of national self-consciousness by connecting Ukraine with European civilization. Despite the declarative nature, the ethnopolitical educational paradigm in geography created by Kost Dubnyak was based on the scientific concept of the famous Ukrainian scientist Stepan Rudnytsky.

In structuring school curricula in geography, as well as in other subjects, the compilers started from the general German standards, which Europeanized and Germanized the disciplines of the new Ukrainian school. In the process of studying geography, teachers had to form the spatial imagination of students in the existing geopolitical realities of those times. According to the authors of the article, anti-Soviet

and germanophile tendencies, in combination with elements of Ukrainian patriotism, were to constitute an educational and methodological complex for the acquisition of geographical knowledge by the younger generation, who were to live in the Third Reich.

Such a scientific and theoretical combination of geographical science was to contribute to the gradual transformation of the worldview of schoolchildren, laying the foundations of a new system of values, against the background of changes in the political identity of young Ukrainians.

Keywords: geography, geopolitics, ethnic territories, educational material, working program, school lessons.

Дата подання: 9 травня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 25 червня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Орленко О., Салтан Н., Салтан О. «Вивчаючи політичну карту світу, треба ясно уявляти, хто з ким і проти кого». Навчальні програми з географії народних шкіл Харкова часів німецької окупації 1941–1943 рр. *Сіверянський літопис*. 2020. №3. С. 115–135. DOI: 10.5281/zenodo.3949822.

Цитування за стандартом APA

Orlenko, H., Saltan, N., and Saltan, O. (2020). «Vyvchaiuchy politychnu kartu svitu, treba uiavliaty, khto z kym i proty koho». Navchalni prohramy z heohrafii narodnykh shkil Kharkova chasiv nimetskoï okupatsii 1941–1943 rr. [«Studying the political map of parts of the world, it is necessary to clearly imagine who is with whom and against whom». Curricula on geography of public schools of Kharkiv during the German occupation 1941–1943]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, 115–135. DOI: 10.5281/zenodo.3949822.

Наталія Дробязко

НАГОРОДИ ГРИГОРІЯ ОРЛИКА У ФОНДОВІЙ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ»

DOI: 10.5281/zenodo.3949859

© Н. Дробязко, 2020. CC BY 4.0

Метою дослідження є висвітлення особливостей комплектування музейної колекції на прикладі виставкового проєкту «Григорій Орлик: видатний син видатного батька України. Повернення на Батьківщину», презентованого в палаці гетьмана Кирила Розумовського в 2019 р. **Методологія** дослідження спирається на системний підхід і завдяки конкретно-проблемному та загальнонауковому методам цілком відповідає меті дослідження. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що представлені особливості комплектування музейної колекції на прикладі нагород Григорія Орлика. Аналіз наукової літератури свідчить, що правителі європейських країн нагороджували в XVIII ст. тільки справді заслужених, вірних, талановитих та відважних підданих. Розглянуто шляхи пошуку нагород. Наведено історичні довідки про створення нагород XVIII ст. у Франції і Швеції, та детально описано ордени, які вдалося підібрати до колекції. **Висновки.** З 2017 р. колектив Національного заповідника «Гетьманська столиця» працював над комплектуванням музейної колекції за темою «Григорій Орлик», шукаючи форми й методи виставкової діяльності для презентування його особистості. Нагороди – це справжнє визнання українця європейськими державами. Шляхи їх пошуку виявилися тривалими та цікавими. На сьогодні виставка відкрита широкому загалу, проте комплектування колекції продовжується.

Ключові слова: Григорій Орлик, музейний предмет, експонат, Національний заповідник «Гетьманська столиця».

Законом України «Про музеї та музейну справу» у статті 2 «Музейна справа та основні напрями діяльності музеїв» зазначено: «Основними напрямками діяльності музеїв є ... комплектування музейних зібрань, ... які можуть бути визначеними як культурні цінності, з метою включення до Музейного фонду України»¹. Комплектування музейних зібрань – складна наукова робота, яка складається з виявлення музейних предметів, придбання, включення їх до складу музейного зібрання. Протягом двох років працівники Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (далі Національний заповідник «Гетьманська столиця») формували музейну колекцію, що розкриває життя і діяльність Г. Орлика.

Григорій Орлик (1702–1759 рр.) – уродженець Батурина, син гетьмана в еміграції Пилипа Орлика, довірена особа Станіслава Лещинського, військовий діяч й агент дипломатичної служби у короля Людовика XV, польовий маршал Франції. Г. Орлик мало відомий українському загалу, а його життя та діяльність жодного разу не ставали предметом науково-популярного експозиційного висвітлення. Тому шлях пізнання борця за українську незалежність розпочинається з гетьманського Батурина.

18 вересня 2017 р. у Парижі був укладений договір про гуманітарне співро-

¹ Про музеї та музейну справу. Закон України від 29 черв. 1995 р. № 249 / 95-ВР. Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища: зб. офіц. док. Київ: Істина, 2002. С. 49.

бітництво з Іриною Дмитришин та Національним заповідником «Гетьманська столиця». Ірина Дмитришин – українка за походженням, перекладач, історик, завідувач кафедри українських студій Інституту Східних мов та цивілізацій у Парижі. Предметом договору сторони визначили їхню спільну діяльність в організації та проведенні науково-просвітницьких заходів з представлення загалу видатного українця – Г. Орлика – на основі досліджень І. Дмитришин.

З цього часу розпочалася тривала та копітка робота з підбору музейних предметів, які б висвітлювали життя та діяльність гетьманича у постійно діючій виставці «Григорій Орлик: видатний син видатного батька України. Повернення на Батьківщину». З 19 травня 2019 р. постійно діюча виставка презентується в палаці гетьмана Кирила Розумовського.

Історія формування фондової колекції цієї тематики є надзвичайно цікавою. Кожен крок, кожен період має свої унікальні особливості. Аналізуючи всі життєві сторінки Григорія, було прийнято рішення про необхідність представлення в експозиції його нагород. У цій статті ми розкриємо шляхи пошуку орденів Г. Орлика для музейної колекції.

Дипломатична та військова діяльність Г. Орлика у різних країнах європейського континенту була важливою як для французької політики, так і для вирішення українського питання. Версальський двір довіряв йому дипломатичні місії, які він блискуче вирішував. Г. Орлик – один з перших українських політичних емігрантів XVIII ст., представник козацької нації в європейських країнах – своїми чеснотами та дипломатичними талантами домогся визнання трьох держав. Цьому є прямі підтвердження – його нагороди. Згідно з ґрунтовним дослідженням І. Дмитришин «Григорій Орлик, або Козацька нація у французькій дипломатії» (Київ: Темпора, 2019), Г. Орлик був нагороджений орденом Святого Людовика від короля Франції Людовика XV (18 липня 1744 р.)² та орденом Меча від короля Швеції Фредеріка I (4 грудня 1751 р.)³. А третьою коронованою особою, яка підкреслила і визнала його заслуги, була імператриця Австро-Угорщини Марія-Терезія. Вона вже після смерті Г. Орлика у 1765 р. надала орден Зоряного Хреста його дружині Луїзі-Елені Ле Брен де Дентевіль⁴. Дипломи про нагородження всіма трьома орденами з королівськими підписами до сьогодні зберігаються у приватному архіві замку Дентевіль (Франція). Місце зберігання орденів на сьогодні не відоме.

Формування експозиції нагород вимагало проведення наукової роботи з метою зібрання інформації про кожну з них. Було встановлено, що орден Святого Людовика був заснований королем Франції Людовиком XIV в 1693 р. на честь короля Людовика IX, який був зарахований до лику святих. Орден належав до військових нагород, надавався за військові досягнення в якості мотивації офіцерів французької армії (зокрема й не дворянського походження), які більше 10 р. віддано і хоробро воювали, захищаючи інтереси короля Франції. Орден був поділений на три класи, причому кількість кавалерів ордену перших двох класів була обмежена: 8 – великого хреста («Grand-eroix»), 24 – командора («Commandeur»). Кількість кавалерів орденів («Chevalier») не обмежувалась. Нагороджений давав клятву королю на вірність та стверджував, що він буде жити і помре в католицькій вірі. Члени ордену зустрічалися один раз на рік, в день Святого Людовика. Крім ордену, його кавалерам надавалася грошова винагорода в залежності від класу. Фонд ордену становив 300 000 ліврів⁵.

² Дмитришин І. Григорій Орлик, або Козацька нація у французькій дипломатії. Київ: Темпора, 2019. С. 271.

³ Там само. С. 272.

⁴ Там само. С. 282.

⁵ Военный Орден Святого Людовика. Создание и награждение [Електронний ресурс]. *Кружневные войны барокко, 1661–1715 гг.* 2016. URL: <http://oksigen13ash.blogspot.com/2016/11/blog-post.html>

На сьогодні орден не вручається. Проте завдяки співпраці з І. Дмитришин у паризьких антикварів був виявлений оригінал ордену Святого Людовика XVIII ст. Для фондової колекції заповідника орден був придбаний українським меценатом Євгеном Суром. До Батурина цінний музейний предмет був доставлений завдяки допомозі Надзвичайного і Повноважного посла України у Франції Олега Шамшура у березні 2019 р. На сьогодні орден є одним із вагомих експонатів виставки.

Фото 1. Орден Святого Людовика, XVIII ст. з фондової колекції Національного заповідника «Гетьманська столиця», 2019 р.

Орден Святого Людовика XVIII ст. (КВ-16-8712; Д-6-2808) зі стрічкою малинового кольору має такий вигляд. Знак ордену виготовлений у вигляді мальтійського хреста золотавого кольору з кульками на кінцях, із облямівкою із емалі білого кольору з жовтими ліліями між кінцями хреста. У центрі розміщено овальний медальйон із фігурою Святого Людовика в королівській мантиї з лавровим вінком у правій руці та терновим вінком у лівій. На AV напис: «LUDOVICUS MAGNUS INSTITUIT 1693». На RV хреста – такий само медальйон із вогняним мечем та лавровим вінком, а по колу – девіз ордену: «BELL[ICAE] VIRTUTIS PRAEM[IUM]» – в перекладі: «Нагорода військової мужності». Розміри: Н – 3,5 см; В – 4 см. Оціночна вартість предмета – 58 615 грн.

У січні 2020 р. орден Святого Людовика XVIII ст. пройшов експертне випробування у Центральному казенному підприємстві пробірного контролю м. Київ. Експертна комісія у складі голови О.Г. Роганової – начальника експертно-пробірного відділу – та членів: Н.В. Іванової – головного експерта з пробірного контролю експертно-пробірного відділу; О.В. Кузнєцової – провідного експерта з пробірного контролю експертно-пробірного відділу – в акті експертизи № 13 від 10 січня 2020 р. встановила: фактична маса ордену Святого Людовика – 16,57 г; золото; 750 проба; розрахункова маса: емалі – 0,90 г; недорогоцінного металу 0,78 г; лігатурна маса дорогоцінного металу – 14,89 г; маса дорогоцінного металу в чистоті – 11,17 г; розрахункова маса стрічки $\approx 0,78$ г⁶.

Історія пошуку ордену Меча є особливою і надзвичайно показовою. Впевнено можемо говорити, що цей процес став новим видом міжнародної співпраці.

Орден Меча – шведська королівська нагорода. У 1748 р. король Фредерік I заснував три вищі нагороди Швеції: орден Серафимів, орден Меча і орден Полярної зірки. Орденом Меча нагороджувалися тільки ті особи, які відзначилися на військовій службі. Число кавалерів ордену не обмежувалося. У 1772 р. король Густав III доповнив цей список орденом Васи. Всі чотири ордени разом мають назву – ордени Його Величності короля Швеції, тобто король є «господарем і повелителем усіх шведських орденів»⁷. Сьогодні цей титул носить король Карл XVI Густав. Королівський орден Меча був створений для нагородження шведських офіцерів і після їхньої смерті повертався. У посвідці про повернення орденів, яка зберігається у королівській канцелярії лицарських орденів Швеції, Г. Орлик записаний під № 48, та вказано рік повернення – 1760 р. Знак шведського королівського ордену Меча з 1975 р. не вручається, а єдиний збережений орден XVIII ст. зберігається у колекції короля Швеції Карла XVI Густава.

⁶ Акт експертизи № 13 результатів експертних випробувань музейних предметів і вставок дорогоцінного каміння.

⁷ Гаврилова Л. М. Иностранные ордена российских императоров. Москва, 2018. С. 91.

Із проханням про допомогу в цьому питанні ми звернулися до відомого колекціонера лицарських орденів Валерія Глущука. Пан Валерій – член правління «WETT Eesti OU» (Естонія, м. Таллінн). У 2017 р. він заснував Талліннський музей лицарських і королівських орденів. В. Глушук одразу перейнявся історією Г. Орлика та нашим проханням. З цього моменту і розпочалася тривала співпраця. Представники України, Естонії та Швеції об'єдналися для спільного проекту: виготовлення точної копії шведського ордена для експозиції, присвяченої Г. Орлику. Ініціаторами виготовлення стали В. Глушук, який і профінансував дане виготовлення, та головний куратор Талліннського музею Катерина Лапінш. Їхню ідею з великою зацікавленістю підтримав Стаффан Розена, віце-канцлер канцелярії шведських королівських лицарських орденів, який надав необхідну інформацію та допомогу⁸.

Уперше в історії Швеції з дозволу короля ювеліри Хенрік і Фредрік Інґеманссони відтворили точну копію єдиного орденського знаку, використовуючи інструменти та технології XVIII ст. На його відтворення пішло півтора роки копіткої, відповідальної праці.

21 січня 2020 р. у Талліннському музеї лицарських орденів для відвідувачів був представлений оригінальний орден Меча з колекції короля Швеції та його унікальна точна копія, посвідка про повернення ордена та Статут.

24 січня 2020 р. відбулася церемонія урочистої передачі точної копії ордена Меча Національному заповіднику «Гетьманська столиця» у присутності Надзвичайного і Повноважного посла України в Естонії Мар'яни Беци, посла Бразилії в Фінляндії Жоао Луїса Перейра Пінто, посла Швеції в Естонії Мікаеля Ерікссона, представників українського земляцтва Естонії та гостей м. Таллінн. На сьогодні точна копія ордена, виготовлена в єдиному екземплярі, перебуває у фондовій колекції Національного заповідника «Гетьманська столиця».

Орден Меча доби короля Фредеріка I (2812; СП-7-н/д), Швеція, XVIII ст., копія, 2019 р. має такий вигляд. Знак ордена золотавого кольору у вигляді хреста мальтійського типу, увінчаний короною, під якою навхрест схрещені шпаги; у центрі – медальйон, укритий емаллю синього кольору з вертикальним зображенням шпаги (золотавого кольору) вістрям вгору, оточеної трьома коронами (AV). На RV – шпага пронизує лавровий вінок, вище напис: «PRO PATRIA» («За вітчизну»). У кільці стрічка жовтого кольору з вузькими блакитними смужками по краях. Розміри: 7,0x5,6 см (знак ордена); L (стрічки) – 40 см; B – 5,5. Оціночна вартість предмета – 269 300 грн.

Фото 2. Орден Меча XVIII ст., з колекції короля Швеції та його точна копія, 2019 р., посвідка про повернення ордена та Статут на виставці у Талліннському музеї лицарських орденів, січень 2020 р.

⁸ Чечель Л. Збережена пам'ять: орден Меча Григорія Орлика прибув із Таллінна до Батурина [Електронний ресурс]. *Україна Молода*. 31.01.2020. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/3560/196/142815/>

Фото 3. Орден Меча,
XVIII ст., копія.

З фондової колекції
Національного заповідника
«Гетьманська столиця»,
2020 р.

Фото 4. Диплом нагородження вдови графині Орлик
від імператриці Марії-Терезії, травень 1765 р.
З приватного архіву замку Дентевіль, Франція.

Щодо третьої нагороди, то орден Зоряного Хреста був запроваджений імператрицею Марією-Терезією, як жіночий орден, а наданий пані Орлик на знак визнання заслуг чоловіка. На сьогодні орден не вручають.

Колектив Національного заповідника «Гетьманська столиця» продовжує працювати над встановленням точної інформації щодо нього та далі працює над формуванням музейної колекції. Адже сформована фондова колекція на зазначену тему відкриває можливість повною мірою представити видатного українця широкому загалу та відкрити всі сторінки його життя та діяльності.

References

- Gavrilova, L. M. (2018) *Inostrannye ordena rossijskikh imperatorov* [Foreign orders of Russian emperors]. Moscow, Russia.
- Dmytryshyn, I. (2019). *Hryhorii Orlyk, abo Kozatska natsiia u frantsuzkii dyplomatii* [Gregory Orlyk or the Cossack nation in French diplomacy]. Kyiv, Ukraine: Tempora.
- Voennyj Orden Svjatogo Ljudovika. Sozdanіe i nagrazhdenіe [Military Order of St. Louis. Creation and rewarding]. (2016). *Kruzhevnyye vojny barokko, 1661–1715 gg.* Retrieved from: <http://oksigen13ash.blogspot.com/2016/11/blog-post.html>
- Kulturna spadshchyna Ukrainy. Pravovi zasady zberezhenня, vidtvorenня ta okhorony kulturno-istorychnoho seredovyshcha [Cultural heritage of Ukraine. Legal bases of preservation, reproduction and protection of cultural and historical environment]. (2002). Kyiv, Ukraine.
- Chechel, L. (2020). *Zberezhenа pamiat: orden Mecha Hryhoriiа Orlyka prybuv iz Tallina do Baturyna* [Preserved memory: Order of the Sword of Hryhoriy Orlyk]. *Ukraina Moloda – Ukraine Young*. 31.01.2020. Retrieved from: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/3560/196/142815/>

Дробязко Наталія Миколаївна – заступник завідувачої відділом «Палац гетьмана Кирила Розумовського» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (вул. Гетьманська, 74, м. Батурин, 16512, Україна).

Drobyazko Natalia M. – Deputy Head of the department «Palace of Hetman Kyrylo Rozumovskyi» of National Historical and Cultural Preserve «Hetman's Capital» (74 Hetmanska St. Baturyn, 16512, Ukraine).

E-mail: natali.drobyazko@ukr.net

HRYHORIY ORLYK'S AWARDS IN THE COLLECTION OF NATIONAL PRESERVE "HETMAN'S CAPITAL"

The purpose of the study is to highlight the features of the museum collection on the example of the exhibition project "Hryhorii Orlyk: an outstanding son of an outstanding father of Ukraine. Return to the Motherland" presented in the palace of Hetman Kyrylo Rozumovskyi in 2019. The research methodology is based on a systematic approach and, thanks to specific-problematic and general scientific methods, fully meets the purpose of the study. The scientific novelty of the research lies in the presentation of the peculiarities of the acquisition of the museum collection on the example of the awards of Hryhorii Orlyk. The analysis of the scientific literature shows in the 18th century the rulers of European countries awarded only truly deserving, loyal, talented and brave subjects. Ways to find awards are considered. The historical references to the creation of awards of the eighteenth century in France and Sweden, and descriptions in detail the orders that were selected for the collection were made. Conclusions. Since 2017, the staff of the National Preserve "Hetman's Capital" has been working on the acquisition of a museum collection on the subject of Hryhorii Orlyk, looking for the forms and methods of presenting his personality in exhibition activity. The awards are a real recognition of Ukrainians by European countries. The ways to find them turned out to be long and interesting. Today the exhibition is open to the general public, but the acquisition of collection continues.

Keywords: Hryhorii Orlyk, museum subject, exhibit, National Historical and Cultural Preserve «Hetman's Capital».

Дата подання: 12 травня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 25 червня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Дробязко Н. Нагороди Григорія Орлика у фондовій колекції Національного заповідника «Гетьманська столиця». *Сіверянський літопис*. 2020. №3. С. 136–141. DOI: 10.5281/zenodo.3732599.

Цитування за стандартом APA

Droblyazko, N. (2020). Nahorody Hryhoriiia Orlyka u fondovii kolektsii Natsionalnoho zapovidnyka "Hetmanska Stolytsia" [Hryhorii Orlyk's awards in the collection of National Preserve "Hetman's Capital"]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, 136–141. DOI: 10.5281/zenodo.3732599.

Данило Рига

НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИЙ ПРОСТІР ЧЕРНІГОВА 1920–30-х РОКІВ ТА ЗМІНИ ГІМНАЗІЙНО-ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ В СУСПІЛЬСТВІ

DOI: 10.5281/zenodo.3949948

© Д. Рига, 2020. CC BY 4.0

Мета цієї публікації полягає у всебічному дослідженні статистичних даних стосовно кількості гімназій та учнів на території всієї Російської імперії, впродовж XIX – початку XX ст. З-поміж **методів**, що були використані для проведення дослідження, можна виділити аналітичний та критичний, на яких базувалось опрацювання здобутої інформації. **Наукова новизна** полягає, перш за все, у ґрунтовному дослідженні чинників поширення середньої освіти в цей час. **Висновки.** Кінець XIX – початок XX століття – період безперервних суперечок навколо майбутнього середньої школи. На початку XX ст. відбуваються важливі історичні події, які, безумовно, відбиваються на діяльності гімназії. За роки упорядкування гімназичної освіти склалась система управління навчально-виховним процесом. Зміст гімназичного навчання відповідав потребам суспільства того часу. Після жовтневих подій 1917 року Чернігівська класична чоловіча гімназія проіснувала тільки два роки. Гімназії були замінені у 1918 році єдиними трудовими школами. Дослідження виявило та розкрило головні чинники, які включали: кількість гімназій та учнів на території всієї Російської імперії впродовж XIX – початку XX ст.

Упродовж усього XIX – початку XX ст. середні навчальні заклади (в цьому питанні не була винятком і класична чоловіча гімназія в Чернігові) являли собою ґрунтовні учбові установи середнього рівня. За час своєї діяльності впродовж двох століть навчальний заклад виховав талановитих особистостей. Зазначимо, що гімназійна освіта приваблювала, як правило, вихідців з родин дворян, міщан, священнослужителів Чернігівської губернії.

Окремим важливим питанням є дослідження викладацького складу гімназії. Впродовж тривалого часу особливу увагу в гімназіях приділяли підбору викладацького складу, адже саме викладачі гімназій приділяли значну увагу навчально-виховному процесу. Таким чином, діяльність класичної чоловічої гімназії в Чернігові, яка функціонувала впродовж XIX – початку XX ст., сприяла поширенню рівня освіти в нашому регіоні.

Ключові слова: гімназійна освіта, гімназії, Чернігів.

Аналізу статистичних даних щодо кількості гімназій та учнів на території колишньої Російської імперії впродовж XIX – початку XX ст. приділялась певна увага в українській та російській історіографії XIX – початку ХХІ ст. Ця проблематика перебувала в колі наукових зацікавлень Ш. Ганеліна, М. Домонтовича, М. Константинова, Є. Мединського, І. Посадського, Д. Риги, О. Рябоконя, В. Милько та багатьох інших дослідників історії освіти та педагогіки.

Головною метою цієї статті є історичний аналіз та систематизація даних щодо функціонування Чернігівської класичної чоловічої гімназії та гімназій всієї Російської імперії впродовж XIX – на початку XX ст.

На початку XIX ст. на Чернігівщині мережу навчальних закладів становили два головні народні училища (Чернігівське і Новгород-Сіверське), які були відкриті у 1789 р., та чотири малі (Ніжинське (1789), Стародубське (1790), Глухів-

ське (1790), Погарське (1800) Стародубського повіту)¹. Під час реформування училищ, народні були перетворені на повітові, а головні училища трансформувалися у Чернігівську та Новгород-Сіверську гімназії.

Перша чоловіча гімназія в Російській імперії була відкрита у 1726 р. при Петербурзькій академії наук. Масове заснування гімназій як освітніх інституцій на базі народних училищ розпочалося після прийняття Статуту 1804 р. Але повноцінно почали функціонувати лише після затвердження Статуту 8 грудня 1828 р. У губернських містах гімназії почали створюватись на початку XIX ст. На українських землях першими чоловічими гімназіями були Полтавська та Одеська (1804 р.), Харківська і Катеринославська (1805 р.), Київська (1809 р.). Термін навчання у гімназіях з 1804 р. становив 4 роки, з 1828 р. – 7 років, з 1871 р. – 8 років.

У Чернігівській губернії на початку XIX ст. функціонувало дві гімназії: Чернігівська (реорганізована у 1805 р.) і Новгород-Сіверська (1808 р.)². Директори цих гімназій підпорядковувались училищному комітету Харківського університету.

У 1804 р. на Валу була побудована нова будівля у стилі російського класицизму за типовим проєктом петербурзького архітектора А. Захарова. У 1803 р. він створив дев'ять типових проєктів для губернських міст, серед яких, до речі, був і проєкт будинку цивільного губернатора в Чернігові. План споруди затвердив сам імператор Олександр I.

Чернігівська класична чоловіча гімназія займала два будинки. В одному з них розміщувались навчальні класи (зараз це будівля Чернігівського обласного історичного музею ім. В. Тарновського), в іншому був розташований пансіон для приїжджих учнів³. Упродовж усього XIX – початку XX ст. класична чоловіча гімназія в Чернігові давала ґрунтовну освіту середнього рівня.

У першій чверті XIX ст. на території всієї Російській імперії були відкриті 32 гімназії, в яких навчались 2.838 дітей. Основна мета гімназійної освіти полягала у підготовці до вступу в університети. Класичні гімназії, прогімназії (4-х класні) і реальні училища були доступні для всіх станів. Курс навчання у гімназіях був розрахований на 8 років, реальних училищах – на 6 років. Бажаючи могли закінчити додатковий 7-й клас реального училища, якщо мали намір вступати до вищих технічних навчальних закладів⁴.

З початку своєї діяльності гімназії були безкоштовними та всестановими. На чолі їх перебував директор, а вчителі поділялись на молодших і старших. У гімназіях були заборонені моральні та фізичні методи покарання. До основних навчальних предметів належали історія, математика, географія, статистика, витончені науки, політекономія, філософія, природнича історія, технологія, комерційні науки, французька, латинська, німецька мови, малювання.

Станом на 1820 р. на території Чернігівської губернії працювали 11 повітових та 4 парафіяльних училища. Кількість учнів у навчальних закладах зростала повільно: у 1805 р. у них навчалось 633 учні, у 1815 р. – 742, у 1820 р. – 903⁵.

У 1825 р. у всіх гімназіях Російської імперії навчалось лише 7600 учнів, а до 1850 року їхнє число більш ніж подвоїлось і досягало кількості 18000 учнів.

¹ Очерк города Чернигова и его области в древнее и новое время. Киев: Унив. тип., 1846. 49 с.

² Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния: [составил Генерального штаба подполковник М. Домонтович, действительный член императорского русского географического общества]. Санкт-Петербург, 1865. С. 46.

³ Рига Д. До історії створення та діяльності навчального закладу – Чернігівської класичної чоловічої гімназії у 1805–1919 роках та історії будівель колишньої гімназії у XX столітті. *Сіверянський літопис*. 2014. №4. С. 241–248.

⁴ Система образования в Российской империи [Электронный ресурс]. URL: <http://dalmate.ru/muzej/item/316.html> (Дата звернення: 07.03.2020).

⁵ Рябоконь О. Вплив історичних чинників на формування та розвиток сучасного освітнього комплексу Чернігівської області. *Вісник Одеського національного університету. Географічні та геологічні науки*. 2014. Т. 19. Вип. 3. С. 161.

Поруч із гімназіями також засновувались реальні училища та прогімназії. Їхня діяльність вимагала постійних реформ і пошуку раціональних рішень, які б поєднували визначення чітких цілей, оновлення змісту, розширення охоплення гімназією освітою представників підростаючого покоління. У 1837 р. у цих типах навчальних закладів усієї Російської імперії навчалося близько 16.000 учнів⁶.

У 1839 р. завершилося формування адміністративно-територіальних кордонів учбових округів. Відповідно до указу від 26 квітня 1839 р., на українських землях були створені три учбові округи. До складу Київського учбового округу увійшли Київська, Волинська, Подільська, Полтавська та Чернігівська губернії⁷.

Згідно зі Статутом 1864 р., у класичних гімназіях з викладанням грецької та латинської мов на їхнє вивчення відводилось 58 год. на тиждень (латинська – 34 год. та грецька – 24 год. з урахуванням поділу на класи: латинська мова: I клас – 4 год. на тиждень, II–VII класи – по 5 год.; грецька мова: III–IV класи – по 3 год., V–VII класи – по 6 год.). 6 годин на тиждень відводилось на вивчення природознавства та фізики. У класичних гімназіях з викладанням латинської мови на її вивчення відводилось 39 год. на тиждень (I клас – 4 год., II клас – 5 год., III–VII класи – по 6 год.). У реальних гімназіях, де не вивчались стародавні мови, у значному обсязі викладалась природознавство (23 год. на тиждень: I–V класи – по 3 год., V–VI класи – по 4 год.) та фізика (9 год. на тиждень: V–VII класи – по 3 год.)⁸.

На підставі статутів 1871 р. і 1872 р. всі гімназії вперше отримали загальнодержавні програми. До цього часу загальнообов'язкових програм не існувало. Школи працювали на основі програмно-інструктивних матеріалів. У нових програмах фактично скасовувався курс історії російської літератури, викладання російської мови та літератури теж значно скорочувалося.

Відповідно до цих програм, російська мова, особливо в трьох молодших класах, практично замінялась латиною. Курс російської мови в IV класі, який в основному складався з церковнослов'янської граматики, був тяжким для сприйняття учнями. У V класі вивчався курс логіки на основі читання та аналізу текстів. На заняттях з літератури відбувалося ознайомлення з основними її родами: епосом, лірикою і драмою, вивчались їхні характерні ознаки шляхом читання та розбору творів.

У програмі VI і VII класів були передбачені читання та аналіз вибіркового художніх творів. Курс літератури завершувався вивченням творів М. Гоголя і М. Лермонтова. Згідно з програмою 1872 р., викладання дисциплін зазнало певних змін. Відбувалися зміни в розподілі матеріалу, зокрема, з математики: I–III класи – арифметика (1 год. на тиждень), III – алгебра (2 год.); IV – алгебра і геометрія (всього 3 год.); V – алгебра (2 год.), геометрія (2 год.); VI – алгебра (1 год.), геометрія (1 год.); VII – перший рік: тригонометрія (2 год.), повторення арифметики та алгебри (2 год.); другий рік: алгебра (1 год.), математична географія (1 год.), повторення геометрії (2 год.).

У тих гімназіях, де не викладалось природознавство, у VI класі додавалося 2 год. на вивчення математики. Порівняно з інструкцією 1865 р., курс математики став складнішим, алгебра викладалась лише у III–V класах, а геометрія – у IV–VI класах. Курс фізики поділявся на три частини: перша частина вивчалась протягом першого року навчання у VII класі, друга – в один із двох навчальних років VII класу, третя – призначалась для другого навчального року VII класу.

⁶ Сравнительная ведомость о состоянии учебных заведений министерства народного просвещения за 1837 и 1838 годы. Журнал Министерства народного просвещения. 1839. Т. 22. С. 71–89.

⁷ Милько В. Навчальні округи в Україні у 1835–1860 рр.: деякі особливості системи управління. Гілея: науковий вісник. 2013. № 75. С. 21–23.

⁸ Педагогическая энциклопедия. Москва, 1964. Т. 1. С. 568.

Найважливіші хімічні явища тепер викладались не як частина фізики, а як «додаток» до неї⁹.

У другій половині XIX ст. Міністерство народної освіти неохоче йшло на відкриття нових гімназій. Наприкінці XIX ст. на українських землях діяли 40 прогімназій¹⁰, 43 чоловічих й 76 жіночих гімназій Міністерства народної освіти¹¹. Зауважимо, що в Російській імперії у другій половині XIX ст. ідея створення жіночих гімназій як відкритих й всестанових освітніх навчальних закладів для дівчат набула практичного втілення та законодавчого регулювання. Перші жіночі гімназії відкрились у 1870 р., і того ж таки року, відповідно до «Положення про жіночі гімназії та прогімназії Міністерства народної освіти», училища були перейменовані в гімназії та прогімназії.

Жіночі гімназії призначалися для навчання дівчат усіх станів і віросповідань. Перші 3 класи (іноді і більше) становили прогімназію і могли існувати як окремий навчальний заклад. При кожній жіночій гімназії зберігались піклувальна і педагогічна ради, які були створені ще при жіночих училищах. Установлювалась 5-бальна система оцінок успішності. Курс навчання був дещо тривалішим, ніж у Маріїнській жіночій гімназії, але коротшим, ніж у чоловічих гімназіях.

Положення передбачало видачу тим випускницям, які закінчили 7 класів, атестату на звання вчительки початкової школи, які закінчили 8 класів – домашньої вчительки, а тим, хто отримав при цьому медаль, – домашньої наставниці. Закінчення 8-го класу відкривало доступ до Вищих жіночих курсів без іспиту.

Навчання у всіх жіночих гімназіях Міністерства народної освіти було платним, причому встановлювалась різна плата за навчання для гімназій і прогімназій. «Положення» передбачало встановлення певної системи фінансування у вигляді одноразової допомоги жіночим гімназіям від державної казни, хоча основні кошти на їхнє утримання надходили від громадськості. Соціальний склад учнів був таким само, як і в жіночих гімназіях Відомства установ імператриці Марії.

З 1871 року Чернігівське жіноче училище отримує статус гімназії. Спочатку вона мала 8 основних і 2 підготовчі класи. Перевага надавалась гуманітарним предметам, зокрема, іноземним мовам, музиці, танцям, співам, рукоділлю, правилам гарної поведінки.

До 1874 р. в Російській імперії діяли 189 жіночих гімназій, в яких загалом навчалось 25565 учениць. Гімназії мали 7-річний курс навчання. Після його закінчення випускниці отримували атестат домашньої вчительки, а ті, які одержали нагороду (медаль або книгу), – атестат домашньої наставниці і право без іспитів вступати на платні педагогічні курси. Знання оцінювалось за дванадцятибальною системою¹².

Жіночі гімназії Міністерства народної освіти з 1870 р. мали свій статут. Навчання в них було семирічним, а 8-й додатковий клас вважався педагогічним. Жіночі прогімназії були трикласними, але там, де існувала для цього можливість, вони могли включати в себе й більше число класів¹³.

Мережа жіночих гімназій та прогімназій швидко поширювалась: у 1880 р. діяли 79 гімназій і 164 прогімназії, у 1887 р. – 106 гімназій і 180 прогімназій. Перед

⁹ Ганелин Ш. Очерки по истории средней школы в России. Второе, испр. и доп. изд. Москва: Учпедгиз. 1954. С. 134–135.

¹⁰ Посадский И. Средние учебные заведения Киевского учебного округа за десятилетие: 1889–1898. Киев, 1899. С. 14.

¹¹ Календарь для учителей на 1915/1916 учебный год (Указатель учебных заведений). Ч.2. Киев, 1915. 80 с.

¹² Латышина Д. История педагогики (История образования и педагогической мысли): учеб. пособие. М.: Гардарики. 2003. 608 с.

¹³ Александров В. Подробные правила и учения программы всех классов женских гимназий и прогимназий Ведомства Мин. Нар. Просвещения со всеми последними дополнениями и разъяснениями. Одесса: Книгоизд. «Школа». 1917. С. 3–4.

революцією 1917 р. кількість жіночих гімназій Міністерства народної освіти досягла 958 одиниць.

Середні загальноосвітні школи в Україні працювали за чинними в Російській імперії навчальними планами та програмами. Кількість середніх навчальних закладів зростала, але темпи їхнього поширення суттєво відставали від реальних суспільних потреб, пов'язаних із розвитком виробництва.

Усього в Російській імперії станом на 1 січня 1892 р. нараховувалось 180 гімназій, у тому числі 5 при церквах іноземних віросповідань, 5 приватних гімназій, Олександрівський дворянський інститут у Нижньому Новгороді, Лазаревський інститут східних мов, лицей цесаревича Миколи в Москві (гімназійні класи) і колегія Павла Галагана у Києві.

Усього прогімназій нараховувалось 59, з них 20 шестикласних і 39 чотирикласних, у яких навчались 61079 учнів. У середньому на 1870 жителів припадав один гімназист (беручи до уваги кількість населення Російської імперії у 114 млн осіб) і один навчальний заклад на 475 тис. осіб¹⁴.

Наприкінці XIX ст. на території Чернігівської губернії налічувалось 5 духовних семінарій та училищ, одна фельдшерська школа, 4 гімназії (у Чернігові, Ніжині, Глухові, Новгороді-Сіверському), одна прогімназія у Стародубі, одна чоловіча гімназія у Новозибкові, один учительський інститут у Глухові, 4 жіночі гімназії у Чернігові, Новозибкові, Ніжині, Новгороді-Сіверському та 3 жіночі прогімназії¹⁵.

Учнями цих навчальних закладів були в основному діти дворян (близько 60%) та міщан (25%). Єдиним вищим навчальним закладом у губернії у XIX ст. був Ніжинський історико-філологічний інститут князя О. Безбородька. У ньому одночасно могли навчатись близько 100 студентів. Попри зростання мережі освітніх закладів, рівень освіченості населення Чернігівської губернії був відносно низьким. Підтвердженням цього є зменшення частки письмених серед новобранців Чернігівщини. У 1876 р. питома вага призовників, які вміли читати і писати, становила 82%, у 1886 р. – 75%, у 1896 р. – 57%¹⁶.

За офіційними даними, у 1894 р. у всій Російській імперії нараховувалось 177 класичних чоловічих гімназій, 163 жіночі міністерські гімназії та 104 реальних училища¹⁷. Наприкінці XIX – на початку XX ст. відбувалися постійні дискусії щодо майбутнього середньої школи. Вони призвели до зростання на початку XX ст. кількості середніх навчальних закладів у Російській імперії. Якщо в 1856 р. на території Російської імперії налічувалось всього 78 гімназій і реальних училищ, то вже до кінця XIX ст. – більше 300, а до 1914 р. – близько 700. Тепер гімназії відкривались не тільки у губернських, але й у повітових містах¹⁸. За підрахунком Т. Филоненко, можна простежити динаміку чисельності гімназій, на початок XX ст. Наприклад, якщо у 1902 р. діяли 207 чоловічих гімназій то вже у 1906 р. – 245, а у 1912 р. – 463 (у тому числі 341 державна)¹⁹.

На початку XX ст. на території Російській імперії нараховувалось 12 навчаль-

¹⁴ Рябоконт О. Вплив історичних чинників на формування та розвиток сучасного освітнього комплексу Чернігівської області. *Вісник Одеського національного університету. Географічні та геологічні науки*. 2014. Т. 19. Вип. 3. С. 163.

¹⁵ Русов А. Описание Черниговской губернии. Чернігів. 1898. Т. 1. С. 163.

¹⁶ Гимназия [Електронний ресурс; остання правка: 12:04, 27 січня 2020] [Nick Fishman]. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Гимназия>. (Дата звернення: 07.03.2020).

¹⁷ Медынский Е. История русской педагогики до Великой Октябрьской социалистической революции. Москва, 1938. С. 460.

¹⁸ Гимназия [Електронний ресурс; остання правка: 12:04, 27 січня 2020] [Nick Fishman]. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Гимназия>. (Дата звернення: 07.03.2020).

¹⁹ Дякина Е. Особенности становления и развития инновационных типов общеобразовательных учреждений в России (начало XVIII – конец XX вв.). *Фундаментальные исследования*. 2015. № 2–6. С. 1294–1299.

них округів, які були скасовані у 1918 р. Станом на 1 січня 1911 р. на території всієї Російській імперії діяли 577 чоловічих середніх навчальних закладів, у тому числі 316 гімназій, 29 прогімназій і 232 реальних училища. До кінця XIX ст. у Російській імперії існувало 196 чоловічих гімназій, а у 1912 р. – вже 417²⁰. Станом на 1913 р., у Російській імперії нараховувалось 434 чоловічі гімназії і прогімназії (14.2935 учнів), 276 реальних училищ (76.971 учень), 920 міністерських жіночих гімназій і прогімназій (303.690 учнів)²¹. (Див. додаток №1, №2, №3). На українських землях станом на 1 січня 1914 р., налічувалось близько 340 чоловічих та жіночих гімназій і 41 реальне училище²².

Станом на першу половину 1915 р. на території всієї Російській імперії було повторно відкрито (перетворено з нижчого типу школи) 244 середніх навчальних закладів. У 1915 р. кількість чоловічих гімназій, прогімназій і реальних училищ таким чином зросла до 797²³ (у тому числі 474 гімназії (понад 150.000 учнів), а жіночих гімназій і прогімназій – до 1.001 (понад 350.000 гімназисток)²⁴.

Станом на кінець 1915 р. на території всієї Російській імперії нараховувалось вже 26 прогімназій і 297 реальних училищ; з них на кошти казни були засновані 354 гімназії, 2 прогімназії і 219 реальних училищ (інші були засновані на кошти громадських установ, приватних осіб і товариств). Витрати уряду з казни на всі середні навчальні заклади (чоловічі та жіночі) становили у 1911 році 13 млн руб., у 1913 році вже 26 млн руб.

Основною формою організації навчальної діяльності у початковій і середній школах була класно-урочна система. Значним недоліком навчально-виховного процесу загальноосвітніх навчальних закладів регіону було те, що викладання всіх предметів проводилось російською мовою. Навчальний процес не базувався на засадах національної культури і народних традицій²⁵.

Переважання жіночих гімназій над чоловічими було пов'язано з тим, що якщо чоловічі гімназії готували до вступу у вищі навчальні заклади і для хлопчиків існували інші види середніх шкіл, то для дівчаток гімназії були єдиною можливістю здобути середню освіту. Після революції 1917 р. гімназії були реорганізовані у єдині трудові школи²⁶.

Отже, впродовж усього XIX – початку XX ст. класична чоловіча гімназія в Чернігові являла собою типовий середній навчальний заклад. Особлива увага у навчально-виховному процесі приділялася підбору кваліфікованого викладацького складу. Гімназична освіта приваблювала вихідців з родин дворян, міщан та духовенства Чернігівської губернії. За час своєї діяльності впродовж двох століть у ній здобули освіту чимало талановитих особистостей. Діяльність гімназії мала великий вплив на освітнє життя Чернігівщини, про що свідчить подальший життєвий шлях її вихованців. Навчальний заклад, який діяв упродовж XIX – початку XX століття, сприяв поширенню рівня освіти населення Чернігівської губернії.

²⁰ Система образования в Российской империи: <http://dalmate.ru/muzej/item/316.html>

²¹ Медынский Е. История русской педагогики до Великой Октябрьской социалистической революции. 2-е изд., испр. и доп. М. 1938. С. 460.

²² Украинская Советская Энциклопедия. Киев, 1980. Т. 3. С. 35.

²³ Константинов Н. История педагогики: учебник для студентов пед. ин-тов. Москва: Просвещение, 1982. С.306.

²⁴ Медынский Е. История русской педагогики до Великой Октябрьской социалистической революции. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 1938. 512 с.

²⁵ Рябоконь О. Вплив історичних чинників на формування та розвиток сучасного освітнього комплексу Чернігівської області. Вісник Одеського національного університету. Географічні та геологічні науки. 2014. Т. 19. Вип. 3. С. 164.

²⁶ Украинская Советская Энциклопедия. Киев, 1980. Т. 3. 543 с.

Звіт міністра народної освіти за 1913 р.

Чоловічі гімназії Російської імперії станом на 1 січня 1914 р. (Статистичні дані)	
Кількість загальна	152110 гімназистів
Становий склад	
Діти дворян та чиновників	49058 гімназистів
Діти священнослужителів	8.519 гімназистів
Діти почесних громадян та купців	15.098 гімназистів
Діти міщан та цехових майстрів	40.903 гімназистів
Діти козаків	3.108 гімназистів
Діти селян	30.418 гімназистів
Діти іноземців	1.530 гімназистів
Діти інших верств населення	3.476 гімназистів

Звіт міністра народної освіти за 1913 р.

Кількість гімназій на 100000 населення за станами	
На 100000 дворян	2651,37 гімназистів
На 100000 духівництва	1.446,48 гімназистів
На 100000 купців і почесних громадян	2.418,87 гімназистів
На 100000 міщан і цехових майстрів	305,56 гімназистів
На 100000 козаків	106,12 гімназистів
На 100000 селян	31,39 гімназистів

Стан освіти в другій половині XIX – на початку XX ст.			
Губернії	Всього державних шкіл усіх типів (вищі, середні, нижчі)	Загальна кількість учнів у таких школах	Число школярів на сто осіб населення
Волинська	76	3.558	-
Катеринославська	161	9.652	0,92
Київська	142	9.114	0,50
Подільська	143	4.432	0,25
Полтавська	160	7.866	0,44
Чернігівська	173	8.867	0,34
Таврійська	169	8.867	1,34
Харківська	128	7.227	0,45
Херсонська	168	8.704	0,80

References

Ganelin, S. H. (1954). Ocherki po istorii srednej shkoly v Rossii [Essays on the history of secondary school in Russia]. Moscow, USSR: Uchpedgiz. 302 p.

Dyakina, E. (2015). Osobennosti stanovleniya i razvitiya innovatsionnyh tipov

obshcheobrazovatelnykh uchrezhdenij v Rossii (nachalo XVIII – konets XX vv.) [Features of the formation and development of innovative types of educational institutions in Russia]. *Fundamentalnye issledovaniya – Basic research*, 2–6, 1294–1299.

Kalendar dlya uchitelej na 1915/1916 uchebnyj god [Calendar for teachers for the 1915–1916 academic year]. (1915). P. 2. Kyiv, Russian Empire.

Konstantinov, N. (1982). *Istoriya pedagogiki* [The history of Pedagogy]. Moscow, USSR: Prosveshchenie.

Domontovich, M. (1865). *Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami generalnogo shtaba. Chernigovskaya guberniya*. St. Petersburg, Russian Empire.

Milko, V. (2013) *Navchalni okruhy v Ukraini u 1835–1860 rr.: deiaki osoblyvosti systemy upravlinnia. Hileia*, 75, 21–23.

Medynskij, E. (1938). *Istoriya russkoj pedagogiki do Velikoj Oktyabrskoj socialisticheskoj revolyucii*. Moscow, USSR.

Ocherk goroda Chernigova i ego oblasti v drevnee i novoe vremya. (1846). Kyiv, Russian Empire: Univ. tip.

Posadskij, I. (1899). *Srednie uchebnye zavedeniya Kievskogo uchebnogo okruga za desyatiletie: 1889–1898*. Kyiv, Russian Empire.

Pedagogicheskaya entsiklopediya [Pedagogical Encyclopedia]. (1964). Vol. 1. Moscow, USSR.

Riga, D. (2014) *Do istorii stvorennia ta diialnosti navchalnoho zakladu – Chernihivskoi klasychnoi cholovichoï himnazii u 1805–1919 rokakh ta istorii budivel kolyshnoi himnazii u XX stolitti. Siverianskyi litopis – Siverian chronicle*, 4, 241–248.

Sistema obrazovaniya v Rossijskoj imperii [The education system in the Russian Empire]. Retrieved from: <http://dalmate.ru/muzej/item/316.html>.

Gimnazija [Gymnasium] (2020). Retrieved from: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Гимназия>.

Rusov, A. (1898) *Opisanie Chernigovskoj gubernii* [Description of Chernihiv province]. Vol. 1. Chernihiv, Russian Empire.

Ryabokon, O. (2014). *Vplyv istorichnykh chynnykiv na formuvannia ta rozvytok suchasnoho osvithnoho kompleksu Chernihivskoi oblasti. Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Heohrafichni ta heolohichni nauky*, Vol. 19. Is. 3, 163.

Sravnitel'naya vedomost o sostoyanii uchebnykh zavedenij ministerstva narodnogo prosveshcheniya za 1837 i 1838 gody [Comparative report on the state of educational institutions of the Ministry of Education for 1837 and 1838] (1839). *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya – Journal of the Ministry of Education*. Vol. 22, 71–89.

Ukrainskaya Sovetskaya Enciklopediya [Ukrainian Soviet Encyclopedia] (1980). Vol. 3. Kyiv, USSR.

Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, 14000, Україна).

Riga Danylo V. – junior researcher of the National architectural and historical reserve «Ancient Chernihiv» (1 Preobrazhenska Street, Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: 27drig@ukr.net

EDUCATIONAL SPACE OF CHERNIHIV IN 1920–30S AND CHANGES IN THE GYMNASIUM-EDUCATIONAL PARADIGM IN SOCIETY

The development of secondary education comes in the second half of the 50–60s of the nineteenth century. The first male gymnasium in Russia was opened in 1726, at the St. Petersburg Academy of Sciences.

In the provincial cities the gymnasium began to be created at the beginning of the nineteenth century. In Ukraine, the first men's gymnasias were Poltava and Odesa (1804), Chernihiv, Novgorod-Siverska, Kharkiv and Ekaterinoslavskaya (1805), Kiev (1809). The term studies in gymnasia since 1804, was 4 years, from 1828 – 7 years, from 1871 – 8 years.

In 1825, only 7,700 pupils were studying in all gymnasia of the empire, and by 1850 their number more than doubled and reached 18,000.

In 1837, about 69 thousand high school students studied in 69 schools.

According to official data of 1894, at the end of the nineteenth century, there were 177 classical gymnasia, 163 women's ministry schools and 104 real schools.

At the beginning of the 20th century, there were 12 educational districts in the Russian Empire; they were abolished in 1918. By January 1, 1911, in the Russian Empire, there were 577 male secondary schools, including 316 gymnasia, 29 progymnasia and 232 real schools.

By the end of the XIX century, there were 196 gymnasium in Russia, and in 1912 it was 417 gymnasia.

In 1913, there were 434 male gymnasia and progymnasia (142935 students), 276 real schools (76,971 students), 920 ministry women's gymnasia and progymnasia (30,369 pupils). On the territory of Ukraine, as of January 1, 1914, there were about 340 male and female gymnasia and 41 real college.

By the middle of 1915, 244 secondary schools were re-opened (and transformed from the lower type of school). In 1915, the number of male gymnasia, progymnasia and real schools amounted to 797, including 474 grammar schools (over 150,000 pupils), and women's gymnasia and progymnasia - 1001 (more than 350,000 gymnasia).

Дата подання: 7 березня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 25 червня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Рига Д. Навчально-виховний простір Чернігова 1920–30-х років та зміни гімназійно-освітньої парадигми в суспільстві. *Сіверянський літопис*. 2020. №3. С. 142–150. DOI: 10.5281/zenodo.3949948.

Цитування за стандартом APA

Riga, D. (2020). Navchalno-vykhovnyi prostir Chernihova 1920–30-kh rokiv ta zminy himnaziino-osvitnoi paradyhmy v suspilstvi [Educational space of Chernihiv in 1920–30s and changes in the gymnasium-educational paradigm in society]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, 142–150. DOI: 10.5281/zenodo.3949948.

УДК: 656.2.033

Інна Гулак

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

DOI: 10.5281/zenodo.3949960

© І. Гулак, 2020. CC BY 4.0

Мета статті – дослідження теоретичних механізмів функціонування податкової системи в Російській імперії. **Методи дослідження** добиралися відповідно до поставленої мети. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше була зроблена спроба аналізу теоретичних аспектів податкової системи Російської імперії та України в її складі. **Висновки.** Сьогодення – це час стрімкого розвитку економіки з ринковими елементами, що є важливим чинником реальної незалежності держави. Це час розбудови фінансової науки та її складової – податкової, де актуальною проблемою лишається дослідження розвитку цієї системи та дії її механізмів на усі сфери суспільно-політичного життя. Зокрема бюджетні відносини потребують державного регулювання, яке досягається шляхом чіткої регламентації бюджетної діяльності через упровадження виваженої податкової політики.

Адже саме ця система повинна успішно вирішувати фінансово-розподільчі функції, які здійснюються та реалізуються шляхом оптимального розподілу доходів, з яких і формується прибуткова частина бюджету. Система оподаткування має будуватися так, щоб сприяти розвитку виробничої діяльності.

Ключові слова: економіка, історія, теорія податків, податки, податкова система, фінанси.

*Політика є мистецтвом постійного
знаходження обґрунтувань
для нових податків*

Гарольд Нар

Постановка проблеми. Україна – суверенна, демократична держава, де повною мірою втілюється ряд демократичних реформ, розбудовується швидкими темпами економіка ринкового типу, що є важливим чинником реальної незалежності держави. Відтак в історичній науці принципово актуальними стають нові підходи до аналізу управління народним господарством. Серед них особливе місце посідають фінансові інструменти й важелі економічного процесу, зокрема фінансова та податкова системи. Адже саме вони повинні успішно вирішувати фінансово-розподільчі функції в державі шляхом оптимального розподілу доходів та видатків бюджету. Система оподаткування має бути побудована таким чином, щоб сприяти розвитку виробничої діяльності в цілому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сучасна історіографія вельми розмаїта щодо дослідження теоретичних аспектів оподаткування та податків зокрема. Привертають увагу дослідження А.М. Соколовської, яка вивчала їхні

теоретичні аспекти. В.М. Мельник досліджував генезу теорій оподаткування. Я.В. Лебедзевич заглиблюється в саму суть зародження й становлення інституту податків. Ю. Турянський аналізував особливості розвитку теорії на різних історичних етапах. З плином часу зовсім не втрачають актуальності праці І. Ковальченка¹, М. Кучерявенка², І. Озерова³, О. Олійника⁴, Л. Омеляновича⁵ та В. Мельника⁶, які займалися дослідженням як теорії, так і історії формування податків та їх інститутів.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні нерідко можна почути вислови «наука про податки», «теорія податків та оподаткування» тощо. Однак вести мову про теорію податків та оподаткування нині складно з огляду на відсутність відповідного науково-теоретичного напрямку. Тепер це складова фінансової науки, яка розглядає їх у контексті та в тісному зв'язку з іншими фінансово-економічними проблемами⁷.

Податок – це одне з основних понять фінансової науки, одночасно економічне, господарське й політичне явище реального життя. До середини XVIII ст. в російській мові для позначення державних зборів використовувалося слово «подать». Уперше в економічній літературі цей термін ужив у 1765 р. відомий російський історик А. Поленов (1738–1816 рр.) у своїй праці «Про кріпацьке становище селян у Росії», а з XIX ст. він став основним у Російській імперії при характеристиці процесу вилучення коштів у скарбницю держави.

Ще в XVIII ст. сформулювалося теоретичне уявлення про те, що податок має не тільки економічний, але й правовий зміст. Саме в цей період він став розглядатись як юридичний обов'язок громадян перед державою: у Франції – «import», що означає «примусовий платіж»; у Росії – «податок», від «накласти», «обкласати», тобто примусити; в Англії – «tax», тобто «такса», «норма».

Відомий російський економіст М.М. Алексеєнко у XIX ст. писав: «Податок – це елемент розподілу, одна із складових частин ціни, з аналізу якої (тобто ціни) власне й почалася економічна наука. З іншого боку, встановлення, розподіл, стягування й споживання податків становить одну з функцій держави»⁸.

Сучасна історична й економічна література вельми розмаїта щодо оцінок і поглядів на історію формування та розвитку системи податків і оподаткування. Такі вчені, як В. Мельник, Л. Омелянович, О. Олійник, І. Філон вважають, що на серйозному науково-теоретичному рівні такі розробки почали провадитися в епоху середньовіччя та Ренесансу. Це було пов'язано з появою та розвитком виробництва, переходом від натурального господарства до грошових суспільних відносин, утворенням нових держав. Саме утворення держав та відповідного механізму утримання його складових (адміністрації, армії, судочинства тощо) призвело до появи податкових систем, у яких визначались об'єкти й суб'єкти оподаткування.

М. Кучерявенко щодо розвитку фінансових учень наводить думку, що вчення про податки існувало ще в давніх державах Сходу, стародавній Греції та Риму. Ще у Римській імперії податковою системою міста Пальміри було встановлено платників і розміри плати за користування різними благами. До платників належали господарі кравецьких та взуттєвих лавок, користувачі джерел питної води, постачальники товарів, які ввозили товар через встановлені кордони.

¹ Ковальченко І. Д. Экономическая история России. Москва: Наука, 1978. 293 с.

² Кучерявенко Н. П. Основы налогового права. Харьков: Константа, 1996. 220 с.

³ Озеров И. Х. Основы финансовой науки. Москва: Типография т-ва И. Д. Сытина, 1917. 172 с.

⁴ Олійник О. В., Філон О. В. Податкова система. Київ: Наука, 2006. 456 с.

⁵ Омелянович Л. О. Податкова система. Донецьк: ДонДЦЕТ, 2005. 276 с.

⁶ Мельник В. М. Генеза теорій податків. *Фінанси України*. 2004. № 8. С. 42–53.

⁷ Олійник О. В., Філон О. В. Податкова система. Київ: Наука, 2006. С. 5.

⁸ Мельник В. М. Генеза теорій податків. *Фінанси України*. 2004. № 8. С. 42.

У Стародавньому Єгипті кожен господар земельної ділянки щорічно сплачував поземельний податок. А в Стародавній Греції їх платниками визнавалися всі мешканці, які отримували прибутки. Там же було введено акцизи у вигляді приворотних зборів (біля воріт міста), які витрачалися на утримання найманих армій, зведення укріплень, будівництво храмів, доріг, допомогу біднякам та інші суспільні потреби⁹.

У давнину податки згадуються в релігійних книгах та інших історичних джерелах. Однак у них наводяться дані лише про те, скільки й кому належить сплачувати або ж догматичні твердження без будь-яких тлумачень. Обґрунтування необхідності такої сплати (крім погроз силового покарання в деяких випадках) та розробки механізму сплати в цих джерелах немає. Це дає підстави стверджувати, що до середньовіччя не існувало теоретичних поглядів на вчення про податки як таке.

Початок другого етапу, тобто зародження власне фінансової науки з елементами теоретичного обґрунтування податків, треба датувати не раніше як XV ст. Підтвердження цієї думки знаходимо ще в авторів початку XX ст.: «Слабкий розвиток фінансового господарства в середні віки також не сприяв розвитку фінансової науки і про розвиток останньої навряд чи можна говорити раніше XV ст.»¹⁰.

Починаючи з XV ст. і до останньої чверті XVIII ст., податкова політика пройшла еволюцію від заперечень податків як звичайних доходів держави до сприйняття їх у такій ролі. Однак протягом усього цього часу розроблялися лише питання прикладного характеру, що потребували їх вирішення в той чи інший момент¹¹. Найбільш суттєвими рисами в еволюції цього етапу є:

- кінець XV ст. – початок XVI ст.: перетворення податку з «дозволеної форми пограбування» в «неосудний», надзвичайний дохід держави (Н. Маккіавеллі, Ф. Бекон, У. Петті, Т. Мен, Т. Гоббс, Дж. Локк);

- кінець XVII ст. – початок XVIII ст.: з'ясування зв'язку між рівнем розвитку національного господарства, рівнем доходів та спроможністю їх сплачувати; приділення уваги граничності податкоспроможності й неприпустимості захоплення лише фіскальною стороною податків (К. Клок, Л. фон Секендор);

- середина XVIII ст.: усвідомлення неминучості застосування оподаткування для акумуляції доходів держави, розгляд податків як їх майбутнього джерела (Ф. Юсті, І. Зоненфельд);

- кінець XVIII ст.: обґрунтування зв'язку між оподаткуванням та обсягами й ефективністю виробництва (Ф. Кенне, А. Тюрго, О. Мірабо, Мерсьє де ла Рів'єр)¹².

Теоретичні розробки в галузі податкових фінансів, починаючи з останньої чверті XVIII ст., почали випереджати практику. Вони вже не обмежуються дослідженням окремих питань прикладного характеру. Особливо це стосується XX ст., коли рекомендації з питань податкового регулювання економіки значно випередили практику оподаткування та використовувалися під час розроблення податкового законодавства й концепцій податкових реформ держав.

Основними етапами розвитку цього періоду є:

- остання чверть XVIII ст.: початок застосування різних форм оподаткування; формулювання принципів оподаткування (А. Сміт);

- перша половина XIX ст.: обґрунтування необхідності скорочення податків та фінансування функцій держави; сприйняття податку як важеля соціального регулювання (Ж. Сей, Ф. Бастіа);

- середина – друга половина XIX ст.: наукове обґрунтування прогресивного оподаткування (К. Маркс, А. Вегнер, А. Шеффле);

⁹ Кучерявенко Н. П. Основы налогового права. Харьков: Константа, 1996. С. 6–8.

¹⁰ Озеров И. Х. Основы финансовой науки. Москва: Типография т-ва И. Д. Сытина, 1917. С. 72.

¹¹ Мельник В. М. Генеза теорій податків. *Фінанси України*. 2004. № 8. С. 47.

¹² Омелянович Л. О. Податкова система. Донецьк: ДонДЦЕТ, 2005. С. 10–11.

– кінець XIX ст. й дотепер: теоретичні розробки в галузі фінансів підпорядковано розв'язанню двох проблем: регульованої ролі податків щодо економічної діяльності (Ф. Нітті, Дж. Кейнс, В. Нордгаус) та прогресії в оподаткуванні й обґрунтування її рівня (А. Лаффер, М. Берне, Г. Стайн)¹³.

Отож розвиток теорії податків та оподаткування можна поділити на два історичних періоди (з наступним вирізненням підперіодів):

1. Період письмових згадок про податки, які ґрунтуються на релігійних догматах або випливають із загальних потреб. У них фіксувався факт стягнення без науково доведеного обґрунтування.

2. Період наукового обґрунтування різних концепцій фінансово-податкової політики.

Здійснений аналіз свідчить, що, почавши з радикального заперечення податків як рівноправного державного доходу й перейшовши до філософського обґрунтування та ідеологізації наявної практики оподаткування з допущенням деякої несміливої її правки на прикладних засадах, податкові фінанси еволюціонували до рівня теоретичного й методологічного конструювання сучасних перерозподільних механізмів¹⁴.

Це дає змогу запропонувати періодизацію розвитку податкових фінансів [Див. дод. 1].

Теоретичний аналіз поки що не дає однозначної відповіді на питання про доцільність чи недоцільність виділення податків в окрему галузь наукових знань. Але були часи, коли аналогічно сприймалася й фінансова наука. Розглядати її не в складі політичної економії вважалося думкою не лише сміливою, а й дещо крамольною. А причина тут досить проста: «За нерозвиненого фінансового господарства, тобто коли воно користувалося тими самими ресурсами, що й приватне господарство, фінансової науки не існувало...»¹⁵.

В.М. Мельник вважає, що в подальшому треба застерегти розробників прикладних аспектів оподаткування, які вважають теоретичні дослідження другорядними, а то й зайвими. Їх виконання та результати слугують насамперед удосконаленням науково-теоретичної бази досліджень, яка є основою для розв'язання прикладних проблем¹⁶.

В основі російської економічної політики лежали: по-перше, ідеї англійських економістів XVI–XVII ст., які розглядали оптимізацію оподаткування через призму співвідношення між прямими та непрямими податками; по-друге, починаючи з середини XIX ст., помітно вплинула філософська концепція марксизму, за якою треба було здійснити перерозподіл фінансових ресурсів на користь немаєтних класів з метою розв'язання частини їхніх проблем.

До початку 1860-х рр. стала зрозумілою необхідність серйозних змін у суспільно-економічному ладі Росії. Питання про те, в якому напрямі повинні бути проведені зміни, представниками різних суспільних верств вирішувалося по-різному, звідси випливає й те, що проєкти реформ були різними. У деяких із них передбачалося збереження старого ладу, коли селянство повинно було обробляти землю поміщиків, отримуючи від нього у своє користування мінімальний шмат землі в якості натуральної «заробітної плати», у інших – селянам надавалася економічна свобода, але така, яка зберігала б необхідність для них «добровільного» власного закріпачення.

Державі повинно бути передано право безпосереднього володіння й розпорядження всіма селянами. За таких умов виникала можливість величезних вкладів у

¹³ Омелянович Л. О. Податкова система. Донецьк: ДонДЦЕТ, 2005. С. 11–12.

¹⁴ Мельник В. М. Генеза теорій податків. *Фінанси України*. 2004. № 8. С. 52–53.

¹⁵ Озеров И. Х. Основы финансовой науки. Москва: Типография т-ва И. Д. Сытина, 1917. С. 71.

¹⁶ Мельник В. М. Генеза теорій податків. *Фінанси України*. 2004. № 8. С. 49–53.

ті галузі промислового й транспортного будівництва, які не могли бути профінансовані за рахунок приватної ініціативи. Відкривалися можливості для інвестицій у невиробничу сферу, для матеріального забезпечення змін в адміністративній та військовій системах. Але дворянська держава не могла, звичайно, не турбуватися про «ображених» поміщиків, у яких «відбиралися селяни» і які позбавлялися частини своїх земельних багатств. Керівні реформатори забезпечували поміщиків тим, що: по-перше, надавали їм можливість не лише зберегти за собою землі, якими вони раніше користувалися, але й ще збільшити їх за рахунок скорочення традиційного селянського наділу; по-друге, тим, що феодалну ренту поміщики могли отримувати після реформи більш надійним, ніж раніше, шляхом: спочатку у вигляді фінансового оброку, пізніше авансом, а в результаті – викупним платежем, який надавався державою селянам¹⁷.

Отже, з 1860-х рр. розпочинається той період розвитку Російської імперії, коли реформи та зміни стали неминучими стосовно не тільки фінансової та податкової систем, а й інших важливих державних галузей економіки.

References:

Kovalchenko, Y. D. (1978). *Ekonomycheskaia ystoryia Rossyy* [Economic history of Russia]. Moscow, Russia: Nauka.

Kucheriavenko, N. P. (1996) *Osnovy nalogovoho prava* [Fundamentals of tax law]. Kharkiv, Ukraine: Konstanta.

Melnyk, V. M. (2004). Heneza teorii podatkiv [Genesis of tax theory]. *Finansy Ukrainy – Finance of Ukraine*, 8, 42–53.

Ozerov, Y. Kh. (1917). *Osnovy fynansovoi nauky* [Fundamentals of financial science]. Moscow, Russian Empire.

Oliinyk, O. V., and Filon, O. V. (2006). *Podatkova systema* [The tax system]. Kyiv, Ukraine.

Omelianovych, L. O. (2005). *Podatkova systema* [The tax system]. Donetsk, Ukraine.

Додаток № 1

Періодизація розвитку податкових фінансів

№ п/п	Період	Етап	Характеристика
1.	Від започаткування давніх держав до XV ст. н. е.		Окремі письмові згадки про податки, які ґрунтуються на релігійних догматах або випливають з загальних потреб. Практичне стягнення без науково-теоретичного обґрунтування. Висновки тогочасних мислителів є лише фіксацією наявних на практиці перерозподільних механізмів.
		З кінця XV-го до останньої чверті XVIII ст.	Формування кола фінансово-податкових проблем у складі політичної економії. Податкові фінанси пройшли еволюцію від заперечення податків як звичайних доходів держави до їх сприйняття в такій ролі. Однак упродовж наведеного відтинку часу розроблялися лише питання прикладного характеру, що потребували вирішення в той чи інший момент.

17 Ковальченко И. Д. Экономическая история России. Москва: Наука, 1978. С. 84–85.

2.	З кінця XV-го ст. до сьогодні	Від останньої чверті XVIII ст. до сьогодні	Формування підґрунтя для виокремлення фінансової науки з політичної економії, її відокремлення та динамічний розвиток. Теоретичні розробки в галузі податкових фінансів випереджають практику. Вони вже не обмежуються дослідженням окремих питань прикладного характеру. Особливо в XX ст. рекомендації з питань податкового оподаткування економіки значно випередили практику оподаткування та використовуються при розробці податкового законодавства і концепцій податкових реформ держави. Хоча в той само час багато розробок належить представникам загальної економічної теорії, але проблематика досліджень свідчить про їхній фінансовий характер у цілому чи з окремих питань.
----	-------------------------------	--	--

Гулак Інна Василівна – аспірантка кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (вул. Графська, 2, м. Ніжин, 16600, Україна).

Hulak Inna V. – Ph.D. Student of the Department of the history of Ukraine in the Nizhyn Mykola Gogol State University (2 Hrafska St., Nizhyn, 16600, Ukraine).

E-mail: innahuulak@gmail.com

THEORETICAL ASPECTS OF THE TAX SYSTEM OF THE RUSSIAN EMPIRE

The purpose of the article is to study the theoretical mechanisms of the tax system. Research methods were selected in accordance with the goal. The scientific novelty is that for the first time an attempt was made to analyze the theoretical aspects of the tax system of the Russian Empire and Ukraine in its composition.

Today's conclusions are a time of rapid economic development with market elements, which is an important factor in the real independence of the state. This is the time of development of financial science and its component - tax, where the study of the development of this system and the effect of its mechanisms on all spheres of socio-political life remains an urgent problem. In particular, budget relations require state regulation, which is achieved through clear regulation of budget activities through the introduction of prudent tax policy.

After all, this system must successfully solve the fiscal-distribution functions, which are carried out and implemented through the optimal distribution of revenues, from which the revenue side of the budget is formed. The taxation system should be built in such a way as to promote the development of production activities.

Keywords: economics, history, tax theory, taxes, tax system, finance.

Дата подання: 04 червня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 25 червня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гулак І. Теоретичні аспекти податкової системи в Російській імперії. *Сіверянський літопис*. 2020. №3. С. 151–156. DOI: 10.5281/zenodo.3949960.

Цитування за стандартом APA

Hulak, I. (2020). Teoretychni aspekty podatkovoi systemy v Rosiiskii imperii [Theoretical aspects of the tax system of the Russian Empire]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, 151–156. DOI: 10.5281/zenodo.3949960.

УДК 821.161.2[ла7Сло:808.5]:82.09

Ольга Чапля

РИТОРИЧНА СТРАТЕГІЯ «СЛОВА ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ» МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА

DOI: 10.5281/zenodo.3949972

© О. Чапля, 2020. CC BY 4.0

Стаття є спробою погляду на «Слово про Закон і Благодать» як на цілісний і добре скомпонований твір. **Мета** статті – окреслити імовірну риторичну стратегію митрополита Іларіона, беручи до уваги історико-політичні та суспільно-церковні виклики, пов'язані, зокрема, з постаттю князя Володимира та потребою зарахування його до лику святих Київської Церкви. **Методологія** дослідження орієнтована на застосування інструментів герменевтичного та феноменологічного методів, а також елементів структурного підходу. **Наукова новизна** дослідження полягає в аналізі категорій класичної риторики: етосу, логосу, патосу – для трактування Іларіонового вибору жанру, тем і способів нарації як рішення досвідченого оратора, який уміло реалізував сугестивні завдання проповіді. **Висновки.** Митрополит Іларіон, маючи практичну мету, намагався поєднати зміст і форму мовлення, щоб досягти оптимального впливу на реципієнтів. Аби переконати аудиторію у святості князя Володимира, він опрацював тему старо-завітного Закону і Благодаті – нового християнського «закону» спасіння, що видається, за людськими мірками, децю абсурдним. Словам оратора слухачі вірять завдяки духовному авторитетові самого проповідника та завдяки рясному цитуванню Святого Письма, що становить близько третини текстової канви твору. Говорячи про претендента на канонізацію, Іларіон уподібнював Володимира до апостола Павла й імператора Константина, а водночас наголошував на належності Київської Церкви до апостольської та Візантійської традицій. До проповіді у звичній формі Іларіон додавав частини, ритмічно близькі до літургійної поезії.

Ключові слова: риторика, «Слово про Закон і Благодать», митрополит Іларіон, епідейктична проповідь.

Література – мистецьке явище і соціальний феномен – виникає як відповідь на певні виклики у часі та просторі історії. Тексти закорінені в контексти, тож адекватна інтерпретація перших вимагає залучення операцій із тими другими і навпаки. Такий підхід особливо придатний для дослідження фундаментального твору, який лежить в основі української літератури і повна назва якого – «Ѡ законѣ мѡуѡѣомѣ данѣѣѣмѣ. ѡ ѡ блѡгодѣти ѡ ѡстиѣнѣ ѡ хриѣстомѣ вѣвшѣи. ѡ како законѣ ѡтѣде. блѡгѣтѣ| же ѡ истина. всѣ землѣ испѡлни. ѡ вѣда всѣ ѡзѣки| простѣса, ѡ до нашего ѡзѣка рускаго. ѡ похѣла каганѣнѣу нашемоу влодимѣроу. | ѡ него же крѣщенѣ выхоумѣ. | ѡ мѡтва кѣ бѣ. ѡ всѣа зѣмлѣа нашеѣа. гѣ блѡгѣи ѡ.»¹.

Більшість дослідників, за Ніколаєм Розовим², вважає датою постановня «Сло-

¹ Тут і далі «Слово про Закон і Благодать» цитуватиму за виданням: Аментьев К. «Слово о законе и благодати» Илариона Киевского. Древнейшая версия по списку ГИМ Син. 591. Истоки и последствия: Византийское наследие на Руси. Санкт-Петербург, 2005. С. 116–151.

² Розов Н. Синодальный список сочинений Илариона – русского писателя XI в. *Slavia, časopis pro slovanskou filologii*. Praha, 1963. Roč. XXXII. Seš. 2. S. 141–175.

ва...» 26 березня 1039 року – з огляду на календарну близькість свят Благовіщення та Пасхи (Благовіщення припадало на суботу напередодні Воскресіння). Утім, є також припущення Александра Ужанкова про створення «Слова...» 1038 року – до 50-літнього ювілею Хрещення Русі³ – та гіпотеза Надії Нікітенко про перше його виголошення 25 березня 1022 року (на так звану Кіріопасху) в церкві Святих Апостолів у Берестовому⁴. Попри різні думки щодо часу й місця виголошення проповіді, майже не виникає застережень щодо авторства «Слова про Закон і Благодать». Цілком переконливо виглядає теза про авторство Іларіона – першого руського митрополита. Підставою для такого висновку є колофон одного зі списків «Слова...» (ГИМ Син. 591), де автор під 1051 роком констатує своє поставлення на митрополита Київського. Отже, поява «Слова...» відбулася перед інтронізацією.

«Слово про Закон і Благодать» за функцією тяжіє до проповіді. Принаймні так можна сказати про дві частини: перша – проповідь у традиційному розумінні, тобто тлумачення Євангелія під час Божественної Літургії, друга – епідейктична проповідь, присвячена постаті князя Володимира⁵. Важливо, що проповідь первісно була виголошена усно, хоча згодом сам Іларіон чи значно пізніший переписувач додав: «*Ни кѣ невѣдѣиимѣ бо пише[м]ь. нѣ прѣизидѣхѣ насытити[ш]емѣ сладости книжныѣ.*»⁶. Промовлене до конкретної аудиторії, «Слово...» мало би реалізовувати певну риторичну стратегію, пізнати яку можливо, простеживши кореляцію між оратором, його способом представлення предмету мовлення та рецепцією слухачів. (Говорячи про риторику, маю на увазі не так риторичні фігури чи художні прийоми, а радше дискурсивні практики сугестії, переконування і впливу.)

Передусім варто відповісти на кілька запитань: чому авторитетний оратор (до Іларіона вірні ставилися з величезним пієтетом) обрав темою епідейктичної проповіді засадничі християнські категорії – Закон і Благодать? Як такий вибір сприяв ефективній комунікації? Чи вплинула форма проповіді на її зміст? Вербальна практика київського митрополита мала на меті багатовекторний вплив на реципієнта: інспірування передусім стосувалося сприйняття постаті князя Володимира, названого Великим, а відтак і канонізованого. Виклад аргументів величання Володимира торкається також сфери міжрелігійних відносин, політичних стратегій і загалом історіософії Київської Русі. Чому виникла потреба саме так говорити про князя Володимира невдовзі після смерті хрестителя Русі?

Виголошене «Слово...» Іларіона цілком справедливо можна трактувати як медіа першої половини XI століття⁷.

Основними категоріями класичної риторики є етос, логос і патос. Лише їхній гармонійний синтез стає для оратора запорукою досягнення очікуваного впливу на аудиторію – власне, на тих, хто здатен *audire*: слухати і розуміти. Коли одна людина намагається змінити думку багатьох, то, очевидно, вона повинна бути непересічною особистістю і, що найважливіше, бути гідною. Концепція етосу охоплювала насамперед моральні чесноти мовця та його суспільну позицію.

³ Ужанков А. Проблемы историографии и текстологии древнерусских памятников XI–XIII вв. Москва, 2009. С. 11.

⁴ Див. Нікітенко Н. Про час та місце проголошення митрополитом Іларіоном «Слова про Закон і Благодать». Наукові записки НаУКМА : Історичні науки. 2003. Т. 21. С. 6–10.

⁵ Властиво, митрополит Іларіон виголосив проповідь на честь Володимира під час князювання Ярослава (можливо, навіть із його ініціативи). Варто пригадати, що Ярослав чудом виздоровів і почав ходити, коли його мати Рогніда захотіла прийняти християнство.

⁶ Аментьев К. «Слово о законе и благодати» Илариона Киевского. Древнейшая версия по списку ГИМ Син. 591. Цит. видання. С. 124.

⁷ Таке порівняння не мало би бути дивним, адже донедавна Церква виступала основним транслятором суспільно-політичних ідей, саме вона мала першість у формуванні громадської думки. Таку роль Церква виконувала майже 10 століть, і лише нещодавно ця роль послабилася, хоча, як свідчить соціологія, церковні служителі й сьогодні мають найбільшу довіру серед українців.

«Ларионъ, мужъ благъ, и книжень и постникъ⁸» – це ті риси, якими автора «Слова...» охарактеризував літописець. «Повість временних літ» розповідає, що Іларіон ходив із Берестового до Дніпра на пагорб, де викопав печеру для молитви. «Спадкоємцем» печери опісля став монах Антоній, коли повернувся з Афонської гори. Так благодать оселилася на Київських горах. Окрім того, що Іларіон відповідає християнським ідеалам, йому відводять особливе місце в процесі творення чи, точніше кажучи, заснування на українських землях правдивого способу *imitatio Christi*. Позаяк Іларіонові слова не дисонували з його вчинками, вони захоплювали розум і запалювали серця.

Щоби промовляти до розуму, треба дотримуватися законів логосу, дбати про істину та її ословлення в оптимальний спосіб. Продумана структура викладу, розвиток домінантної ідеї, послідовна аргументація, підтверджена прикладами та цитуванням, риторичні фігури, зокрема аналогія чи антитеза – використання всіх названих елементів вивершує концепцію логосу висловлювання. Таким чином, аби запевнити слухачів у святості князя Володимира, митрополит Іларіон звернувся до підвалин християнського трактування спасіння.

Доречно тут наголосити, що завданням риторика було буквально «переконати» слухачів, адже вони могли володіти абсолютно іншими опініями, сформованими на основі власного досвіду. Найімовірніше, «Слово про Закон і Благодать» було виголошене перед тими киянами, які вже не пам'ятали особисто, а знали з розповідей батьків те, що записав літописець. 980 року Володимир «уби Рогъволода и сына его два, а дщерь его Рогънѣдь поя женѣ, и поиде на Ярополка»⁹, тоді вбив свого брата й узяв його жінку. Коли почалось його одноосібне правління в Києві, князь «постави кумиры на холъму»¹⁰, цим жестом закликав поклонятися ідолам Перуна, Хорса, Дажбога й інших і приносити їм жертви як богам. Хоч офіційна політика правління не переслідувала християн, їхнє становище було зовсім несприятливим. Однак відомі кілька епізодів, пов'язаних із мученицькою смертю, наприклад, убивство блаженного Теодора-християнина та його сина, якого бояри збиралися принести в жертву поганським богам¹¹. Судячи з усього, деякі християни, котрі сповідували євангельську віру з часу Аскольдового хрещення, чи ті, котрих хрестила княгиня Ольга, через страх утікали, інші намагалися таємно зберігати власну ідентичність, а були ще й такі, які поверталися до язичництва. Крім того, літописець наголосив моральні вади князя: Володимир був жонолюбцем, – але його тілесна пожадливість прирівняна до Соломонової – одного з найшанованіших біблійних царів.

«Кто бо великъ яко бѣ нашъ. тѣ единъ творѣи чюдеса»¹², перефразовуючи псалмопівця (Пс. 76,14-15), дивується Іларіон, а разом із ним його слухачі. Господь покликав грішного Володимира до святості, пробудив у ньому бажання пізнати Благодать та Істину, якими є Ісус Христос.

Подібні історії траплялися з апостолом Павлом і з Константином Великим, а також, напевно, з багатьма іншими, та Іларіон показав святість української Церкви через спадкоємність візантійської традиції й належність до апостольського служіння. Абсолютно не випадково Володимир стає після хрещення Васи́лієм (Βασίλειος – «цар») – аби бути рівним імператорові Константину Великому, який перемагав ворогів знаком хреста, утвердив Візантію в гідному геополітичному становищі, а

⁸ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). Київ, 1990. С. 246.

⁹ Там само. С. 124.

¹⁰ Там само. С. 132.

¹¹ Слід сказати, що святий Дмитро Туптало – автор життя святих Теодора Варяга та його сина Йоана, пам'ять яких звершує Церква 12 липня, – вважав факт Володимирового хрещення заслугою також і первомучеників, бо їхніми молитвами Руська земля просвітилася вірою і благодаттю. Див.: Туптало Д. Життя Святих (Четв'ї Мінеї) у 12 томах. Том XI: липень. Пер. із ц.-сл. Д. Сироїд. Львів, 2017. С. 270.

¹² Акентьев К. «Слово о законе и благодати» Илариона Киевского. Древнейшая версия по списку ГИМ Син. 591. Цит. видання. С. 123.

своїм так званим Медіоланським едиктом 313 року затвердив християнство як офіційне віросповідання Римської імперії. Рівноапостольних уподібнює низка фактів: обоє навернулися під впливом Олени (Константин – матері, а Володимир – бабусі; обидві канонізовані), обоє узаконали християнство як офіційну релігію імперії та держави, обоє до прийняття Таїнства були далекі від християнських чеснот, обоє відтерміновували час власного хрещення. Апостол Павло теж не був святим він народження, а навпаки, переслідував християн. Прикметною є сліпота апостола по дорозі в Дамаск і Володимира перед пізнанням світла Правди. Відтак Іларіон послідовно показав, що християнська віра пропонує спасіння через Благодать, а не через виконання Закону, бо царювання в Небесному Царстві вимагає не так власних зусиль, як відповіді на Божий поклик, аби зростала Церква Христова – прихисток грішників, покликаних до святості.

Відповідно до житійної моделі розповіді, автор «Слова...» навів системну аргументацію доброчесності кагана. Передусім він нагадав про славних предків (Ігоря та Святослава), завдяки яким Київська Русь стала могутньою державою, а Володимирові вдалося зробити її рівною поміж іншими народами – ясна річ, у світлі християнської віри.

Духовна переміна Володимира, його народження згори виявляється й у зовнішніх наслідках, тому проповідник уважав за потрібне наголосити на тих фактах матеріальної та нематеріальної культури, які з'явилися разом із приходом християнства і були «видимими» й вагомими для тогочасних киян. Іларіон підкреслював знаковість розбудови церков і монастирів – осередків книжної науки зі специфічним каноном лектури, користь якої вже була добре відома слухачам.

Ярослав завдяки словам Іларіона, який належав до близького кола мудрого правителя, формував громадську думку. Спосіб, у який це зробив Іларіон, вартує захоплення. Парадоксально, що твір XI століття за формальними особливостями, характером роботи з джерелами близький до барокової творчості, а часова різниця між цими періодами – п'ять століть.

Проповідникові вдався ефект сугестії завдяки продуманій диспозиції: три частини «Слова про Закон і Благодать» є ніби одним силогізмом. Іларіон переконував, що Бог поставив Закон для приготування Істини. Як Закон слуга Благодаті, так Благодать – слуга нетлінного життя¹³. Законом можна виправдатись, але не спаситись; християни спасуються Благодаттю. Благодать – безумовна, її отримують і ті, хто її не заслуговує. Напевно, як той самий Володимир. Благодать є плідною, вона приносить добрі діла, вона є джерелом діяльності, вона потребує постійної співпраці. Благодать Божа також є народженням до нового життя, у ній людина стає собою справжньою, себто богоподібною.

Образ Закону та Благодаті – Агар і Сара, рабиня і вільна. Іларіон використав прийом, який сьгодні називаємо колажуванням: старозавітні та новозавітні сюжети переплетено так тісно, що якби слухач перебував поза біблійним контекстом, то сприймав би розповідь як єдину історію. Зрештою, проповідникові важило розповісти про єдиний задум Божого Провидіння – історію спасіння, що має два етапи: Закон – тінь, Благодать – Істина. Бог перед віками вирішив послати Свого Сина як найвищий вияв Благодаті. Юдейська віра – тільки для одного народу, а у християнстві, як каже апостол Павло, «немає юдея ані грека, нема невольника ні вільного, немає ні чоловіка ані жінки, бо всі ви одно в Христі Ісусі» (Гал. 3, 28¹⁴). Аби пояснити специфіку християн як спадкоємців Царства Божого, Іларіон згадав притчу про виноградарів-убивць: господар, котрий насадив виноградник, найняв робітників. Коли настала пора винозбору, він послав своїх слуг, аби взяти належні плоди. Виноградарі вбили слуг. Тоді господар послав слуг більших від перших,

¹³ Там само. С. 123.

¹⁴ Святе Письмо. Переклад Івана Хоменка. Рим, 2007. С. 232.

але робітники вчинили з ними те саме. Наприкінці послав до них свого сина. Юдеї вбили Ісуса. Тому господар виноградника винайме інших, які віддаватимуть йому плоди вчасно (Мт. 21, 33–43¹⁵). Володимирова відповідь на Божий поклик уможливила працю руського народу у Христовому винограднику разом із іншими покликаними.

Ця притча записана у трьох синоптичних Євангеліях, і лише в Матея є ще й інша притча про робітників у винограднику (Мт. 20, 1–16), про яку не йдеться в тексті Іларіона, а за логікою й Іларіоноюю аргументацією цілком могло би йтися і дуже пасувало б, аби йшлося... «Царство Небесне подібне до чоловіка-господаря, який рано-вранці вийшов найняти робітників у свій виноградник»¹⁶, – починає євангеліст розповідь про алогічні й, за людськими мірками, часом абсурдні закони Божої Благодаті. Господар кличе робітників у різний час, утім, наприкінці робочого дня кожен отримав по динарію – мовляв, однакова винагорода чекає на всіх, незалежно від виконаної роботи, бо Господь платить згідно зі Своєю безмежною любов'ю.

Апостоли проповідували Євангеліє по цілому світу майже дев'ять століть, доки світло Христового вчення дійшло до Києва. Проте руський народ хвалить Володимира так само, як і «*русьська страна петра й павла. йма же вѣроваша въ іс хри сїна бжїа. аїїа ї ефесѣ ѡ палмѣ. ѡ ѡнна бгословца. ѡнна дѡмѣ. ѡгипетѣ марка*»¹⁷. Ритор передусім згадав про верховних апостолів Петра і Павла, чією місією діяльністю утвердилося християнство в Римській державі і звідси поширилося цілою Європою, а відтак про Ефес, Індію, Єгипет¹⁸. На широкому географічному обрії тепер з'явилась і Київська Русь, яка, просвітлена світлом Істини, відійшла від ідолослужіння.

Щоби досягти максимального ефекту епідейктичної проповіді – викликати ту емоцію, яка спонукатиме до дії, – Іларіон уміло застосовував елементи патосу, тобто оформив свої логічні побудови належними стильовими та лінгвістичними засобами. Витриманий високий стиль у межах *sacrum lingua*, рясне цитування Святого Письма, ритмічна мова, близька до поезії – все це працювало на сприйняття почитуемого як сакрального. Оратор апелював до віри, яка щойно зроджувалася в уже християнських серцях.

Іларіон назвав Володимира, який став Василієм, блаженным, щасливим¹⁹, бо на ньому спочила Божя Благодать. Оратор сповнений зачудування, й він шукав найдоречніших і найбільш гідних способів похвали, тому за зразок обрав форму літургійних гимнів. Самі тільки звертання виражають якість Володимирового теперішнього становища: «*дрѣже правда. гъмыслѣ мѣсто. милостыни гнѣздо*»²⁰. Нагромаджені запитання, звернені до спочилого в Бозі, але живого у вічності, а тому невидимо присутнього князя, нібито передбачають відповідь – своєрідний «рецепт» осягнення блаженного життя. Розлогі риторичні пасажі вказують на чудесне джерело навернення, плоди якого стали явними: «*кто ѡповѣсть многы твоѣ ношны милостыни. ѡ дѣвныѣ щедроты. ѡже къ ѡбогымъ творѣще. къ сирымъ къ болящымъ. къ дѣлжнымъ. къ*

¹⁵ Там само. С. 33.

¹⁶ Там само. С. 31.

¹⁷ Акентьев К. «Слово о законе и благодати» Илариона Киевского. Древнейшая версия по списку ГИМ Син. 591. Цит. видання. С. 140.

¹⁸ Прикметно, що Іларіон на чільне місце цього переліку поставив апостольський престол Риму, звичайно, не здогадуючись, що невдовзі (після так званої Великої Схизми 1054 року) таку референцію могли би трактувати щонайменше неспхально з погляду візантійського православ'я.

¹⁹ Концепція щастя посідає вагоме місце у Святому Письмі обох Завітів. Перший із Давидових псалмів розважає над цією темою: «Блажен чоловік, що за порадою безбожників не ходить і на путь грішників не ступає, і на засіданні блюзнів не сідає, але в Господа законі замилювання має і над його законом день і ніч розважає» (Пс. 1, 1-2). Вершина християнства – Нагірна Проповідь Ісуса Христа – теж розвиває тему щастя. Господь установлює альтернативний Закон – Заповіді Блаженства – умови людського щастя з перспективи Царства Небесного.

²⁰ Там само. С. 144.

вдовамъ ѿ кѣ всемъ требуѣиимъ милости.»²¹. Звідси виглядає правдоподібним, що головна заслуга того, хто сподобився долучитися до лику святих, – сповнити ділом віру у Воскреслого Христа. Покаяння та милостиня, які, судячи з усього, згадувалися між людьми, визначні, натомість негідні вчинки «старої людини», навпаки, збільшують Благодать після метаной.

Прослава Володимира як святого потребувала певних текстів, які би функціонували в межах літургійного дня. Властиво, Іларіон таки робить щось подібне: деякі топоси проповіді нагадують тропарі чи кондаки, навіть хайретизми акафістного типу. Промовець закликає рівноапостольного князя радіти, бо Володимирова справа процвітає в ділах його сина Георгія, християнство росте, місто славиться своїми церквами. Далі майбутній Київський митрополит звернувся до князя зі проханням про молитву за руський народ і за правителя, щоби Георгій теж прийняв від Бога вінець нетлінної слави²².

Автор «Слова про Закон і Благодать» уплів епідейктичну проповідь у єдиний цикл різножанрових текстів. Вибір богословських категорій «Закону» та «Благодаті» можемо пояснювати не тільки тим, що ці теми є в літургійних текстах Благовіщення і Воскресіння Христового. Іларіонові вдалося зобразити переваги нової релігії, показати відмінність християнства від язичництва чи юдейської віри й у такий спосіб переконати в незаперечній цінності Володимирівського вибору і для держави, і для особистого спасіння вірних Київської Церкви. Без сумніву, проповідь спричинилася до вшановування пам'яті князя Володимира, а це стало початком канонізаційного процесу.

Адекватне розуміння «Слова про Закон і Благодать» потребує не лінійного прочитання рядок за рядком, а вертикального – так би мовити, симфонічного, коли необхідно бачити цілу партитуру. Тоді абсолютно різні, місцями контрастні, частини складають один твір і тільки тоді звучать. Складна архітектура вимагає тонкого чуття варіацій, а щоби їх чути, треба постійно тримати в пам'яті основну тему. Так, аби «ловити» сенси стількох текстуальних відхилень, необхідно знати специфіку богословського (юдео-християнського) пояснення Закону та відчуття Благодаті.

Аналіз риторичної стратегії «Слова про Закон і Благодать» дає ключі для бачення поетики як системи робочих принципів київського автора XI століття, показує іншу оптику християнства як релігії Слова. На часі була би спроба простежити *modus vivendi* держави та релігії на прикладі стосунків Ярослава й Іларіона, а також пізнати інтертекстуальні зв'язки гомілетичного тексту, зокрема між «Словом...» і Святим Письмом та літургійною поезією, а також між «Словом...» і «Повістю временних літ».

References

Akentev, K. (2005). «Slovo o zakone y blahodaty» Ilaryona Kyevskoho. Drevneishaia versyia po spysku HYM Syn. 591. Istoky y posledstvyia: Vyzantiyskoe nasledye na Rusy. [“Sermon on Law and Grace” by Metropolitan Ilarion. The oldest version on the codex HYM Syn. 591]. Saint Petersburg, Russia.

Nikitenko, N. (2003). Pro chas ta mistse proholoshennia mytropolytom Ilarionom «Slova pro Zakon i Blahodat». [On the time and place of the proclamation of Metropolitan Ilarion's “Sermon on Law and Grace”]. Naukovi zapysky NaUKMA : Istorychni nauky. V. 21. Kyiv, Ukraine.

Povist' vremianykh lit: Litopys (Za Ipatskym spyskom). (1990) [Primary Chronicle (Hypatian Codex)]. Kyiv, Ukraine.

Rozov, N. (1963). Synodalnyi spysok sochynenyi Ilaryona – russkoho pysatel'ia XI v.

²¹ Там само. С. 146.

²² Там само. С. 151.

[Synodal codex of works by Ilarion, a Russian writer of the 11th century]. Prague, Czech Republic.

Sviate Pysmo. Pereklad Ivana Khomenka. (2007). [Holy Bible]. Rome, Italy.

Tuptalo, D. (2017). Zhytiia Sviatykh (Cheti Minei) u 12 tomakh. Tom XI : lypen. Per. iz ts.-sl. D. Syroid. [Lives of the Saints]. Lviv, Ukraine.

Uzhankov, A. (2009). Problemy ystoryohrafiy y tekstolohyy drevnerusskykh pamiatnykov XI–XIII vv. [Problems of historiography and textology of ancient Russian monuments of the XI–XIII centuries]. Moscow, Russia.

Чапля Ольга Олегівна – аспірантка кафедри української літератури імені академіка Михайла Возняка Львівського національного університету імені Івана Франка (вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна).

Chaplia Olha – Ph.D. student of M. Voznyak Department of Ukrainian Literature, Ivan Franko National University of Lviv (1 Universytetska Street, Lviv, 79000, Ukraine).

E-mail: olhachaplia@gmail.com

RHETORICAL STRATEGY OF THE SERMON ON LAW AND GRACE BY METROPOLITAN ILARION

The article is dedicated to the Sermon on Law and Grace as a coherent and well-composed work. The purpose of the article is to outline the probable rhetorical strategy of Metropolitan Ilarion, taking into account the historical, political, and socio-eclesiastical challenges related, in particular, to the figure of Grand Prince Volodymyr counted among the saints of the Kyivan Church. The research methodology focused on the use of tools of hermeneutics and phenomenological methods, as well as elements of the structural approach. The scientific novelty of the study lies in the analysis of categories of classical rhetoric - ethos, logos, pathos - to interpret Ilarion's choice of genre, themes, and methods of narration as a solution of an experienced speaker who skillfully implemented the suggestive tasks of the sermon. Conclusions. Metropolitan Ilarion, having a practical goal, tried to combine the content and form of speech to achieve optimal impact on recipients. To convince the audience of the sanctity of Prince Volodymyr, he elaborates on the theme of the Old Testament Law and Grace - the new Christian "law" of salvation, which seems somewhat absurd by human standards. The listeners trust the speaker due to his spiritual authority of the preacher, and due to the abundant citation of the Holy Scriptures. Speaking of the contender for canonization, Ilarion likens Volodymyr to the Apostle Paul and Emperor Constantine, and at the same time, emphasizes the belonging of the Kyivan Church to the apostolic and Byzantine traditions. Ilarion weaves parts that are rhythmically close to liturgical poetry into the usual form of the sermon.

Keywords: Rhetoric, Sermon on Law and Grace, Metropolitan Ilarion, Eulogy.

Дата подання: 17 травня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 25 червня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Чапля О. Риторична стратегія «Слова про Закон і Благодать» митрополита Іларіона. *Сіверянський літопис*. 2020. №3. С. 157–163. DOI: 10.5281/zenodo.3949972.

Цитування за стандартом APA

Chaplia, O. (2020). Rytorychna stratehiia "Slova pro Zakon i Blahodat" mytropolity Ilariona [Rhetorical strategy of the Sermon on Law and Grace by Metropolitan Ilarion]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, 157–163. DOI: 10.5281/zenodo.3949972.

Лілія Бомко

СТРАСТІ ХРИСТОВІ У ПРОПОВІДЯХ ЙОАНИКІЯ ГАЛЯТОВСЬКОГО ТА ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА

DOI: 10.5281/zenodo.3949984

© Л. Бомко, 2020. CC BY 4.0

Мета статті – висвітлити стильові особливості Йоаникія Галятовського і Лазаря Барановича на прикладі їхніх проповідей «На Страсті Христові». **Методологія** дослідження спирається на порівняльно-історичний підхід та метод мікроаналізу. **Наукова новизна.** Вперше здійснено порівняльний аналіз проповідей «На Страсті Христові» Галятовського й Барановича та виявлено причини мовно-стильового розмежування їхніх текстів. **Висновки.** Йоаникій Галятовський та Лазар Баранович – визначні могилянські представники зрілого бароко. Їхні погляди формувались у стінах Києво-Могилянської академії під впливом однакових навчальних курсів і схожого літературного матеріалу. Водночас кожен з них виявляє у тлумаченні Святого Письма індивідуальний творчий підхід, що виражає на ґрунті традиції: у проповідях Йоаникія Галятовського виразно є принцип «Intellege, ut credas; crede ut intelligas», який сповідували західні Отці Церкви – Августин Блаженний, Ансельм Кентерберійський. Лазар Баранович щедрістю риторичних фігур оновлює візантійську проповідь.

Порівняння двох «Казань на Страсті Христові» («Ключ розуміння» 1659 р.) Йоаникія Галятовського і два «Слова на Велику П'ятницю» («Меч духовний», 1666 р.) Лазаря Барановича дає підстави виявити на глибокому емоційно-духовному тлі точки перетину проповідей обох авторів: простоту і зворушливість Йоаникія Галятовського у співпереживанні Христових мук, який немовби маліє, усвідомлюючи велич спасительної жертви, і риторичну вишуканість Лазаря Барановича, спрямовану на те, щоб передати муки розп'ятого Бога.

Відтак проповіді на Страсті Христові Йоаникія Галятовського та Лазаря Барановича засвідчують, якими відмінними можуть бути інтерпретаційні підходи до спільних барокових образів і мотивів.

Ключові слова: зріле бароко, Страсті Христові, тлумачення, аналогія, драматичний образ.

Відомі проповідники Лазар Баранович та Йоаникій Галятовський жили і працювали в спільних науково-духовних осередках Києво-Могилянської колегії та Чернігівського Єлецького монастиря. Прикметно, що Л. Баранович, за спостереженнями Олени Матушек, був викладачем риторики того курсу, де навчався Й. Галятовський і, очевидно, вплинув на становлення його проповідництва¹. Побіч того, освіту він здобував упродовж першої половини XVII ст., а Йоаникій – у середині XVII ст.².

Як правило, дослідники розмежовують проповіді Л. Барановича та Й. Галятовського на мовно-стильовому рівні³. За словами Н. Яковенко, вони «проповідують цілком інакше», користуються різними джерелами, а проповіді Л. Барановича «тяжіють до старосвітської традиції»⁴.

¹ Матушек О. Проповіді Лазаря Барановича в дискурсі українського Бароко: монографія. Харків: Майдан, 2013. С. 99.

² Там само. С. 88.

³ Крекотень В. І. Оповідання Антонія Радивиловського. З історії української новелістики XVII ст. Київ: Наукова думка, 1983. С. 21.

⁴ Яковенко Н. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоаникія Галятовського. Київ: Лаурис; Критика, 2017. С. 213.

Проти розмежування проповідництва Л. Барановича з його молодшими сучасниками (Й. Галятовським й А. Радивиловським) виступає архієп. І. Ісиченко, вбачаючи у його проповідях за зовнішньою традиційністю «бароковий концептизм», а відмінність стилю лише в одному – «відсутність у архієпископа новелістичних прикладів»⁵. Сподіваємося, що порівняння проповідей на Страсті Христові Л. Барановича і Й. Галятовського допоможе з'ясувати цю проблему.

І. Хронологія виходу їхніх збірок: Й. Галятовського «Ключ розуміння» (1659 р.) та Л. Барановича «Меч духовний» (1666 р.) – дає підстави розпочати аналіз від «Казання на Страсті Христові» Й. Галятовського. Слова Ісаї на початку проповіді налаштовують слухача/читача на смиренність у співпереживанні й уподібненні Христу:

«Видѣхомъ егѡ и не имѣаше видѣнїѧ ни доброты, но видѣнїе егѡ безчесно умаленно паче с[и]нѡвъ ч[е]л[овѣ]ч[е]скихъ, ч[е]л[овѣ]къ въ язвѣ сый, и оумѣл терпѣти мѹку»⁶, – «і ми Його бачили, та краси не було, щоб Його пожадати! Він погорджений був, Його люди покинули, страдник, знайомий з хворобами, і від Якого обличчя ховали, погорджений, і ми не цінували Його... Направду ж Він немочі наші узяв і болі поніс, а ми уважали Його за пораненого, ніби й Бог Його вдарив поразками й мучив... А Він був ранений за наші гріхи, за наші провини Він мучений був» (Іс. 53, 2-5). Й. Галятовський видимо скорочує старозавітну цитату.

Вступ розпочинається ще однією біблійною цитатою: «дві речі лихі Мій народ учинив: покинули Мене, джерело живої води, щоб собі подовбати водозбори, водозбори поламани, що води не тримають» (Єр. 2: 13), у якій увага актуалізується на «джерело води живої». Метафоричне словосполучення повторюється у вступі кілька разів, значення якого Йоанікій пояснює на прикладі: «Для того то Б[ог]ъ ўскаржалсѧ на жидов, бѡ ѡны ѡставили Б[ог]ѧ *жерло воды живої*, то єсть, жерло живота вічного»⁷. А потім отеперішнює їхні гріхи: «Бѡ теперъ жиды мучат и забиваютъ Х[рист]ѧ, который єсть *Жерло Воды живої*»⁸. Євангельська розповідь про суд Понтія Пилата над Ісусом (Мт. 27, 17-22) супроводжується авторськими окличними ремарками: «Оуважайте, якъ сѹт несправедливы жиды!»⁹, що емоційно насичує проповідь і зберігає контакт з адресатом. Ще більша схвилюваність, що виявляється в численних запитаннях та звертаннях до людей і до Христа, характерна для нарації, в якій автор часто застосовує «топоси жалю».

В основі «Казання на Страсті Христові» лежить відповідь на запитання, подане наприкінці вступу: «якії мѹки задано Х[ристо]ви?». Пригадування страждань Спасителя увиразнюється в описах ран Його зневаженого тіла, починаючи з голови, поколеної терновим вінцем. На досвідчення мук Христових Й. Галятовський апелює здебільшого до прикладів Старого Завіту. Образ терну відкривається у цитаті з першої біблійної книги: «проклята через тебе земля! Ти в скорботі будеш їсти від неї всі дні свого життя. Тернину й осот вона буде родити тобі» (ІМ. 3, 17-18); у переказі історії про випробування Авраама, коли Бог об'явився йому і сказав принести в жертву сина Ісаака, але впевнившись у його вірі й богобійності: «показалъ єму Б[о]гъ в терни баранка»¹⁰ (ІМ. 22, 1-13).

Ще одним прикладом є *Притча про виноградник*, з якої проповідник відбирає такий уривок: «Виноград быст возлюбленному на холмѣ, на мѣстѣ блазѣ, и ѡгражденїемъ ѡградихъ, и на садахъ лозу избраннѹ, и создахъ столпъ средѣ егѡ,

⁵ Ісиченко Ігор, архієп. Історія української літератури: епоха Бароко (XVII–XVIII ст.). Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів: Святогорець, 2011. С. 208.

⁶ Галятовський Йоанікій. Ключ розуміння. Київ: Друкарня Кисво-Печерської лаври, 1659. С. 141.

⁷ Там само. С. 141.

⁸ Там само. С. 142.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. С. 143.

и предточилиє ископахъ в нем, и ждах да сотворит гроздіє, сотвори же терніє»¹¹ (Іс. 5, 5-6). Звідси тлумачення кожного образу: виноград – єврейський народ, лоза – священники, стовп – церква Соломонова, загуба – Вівтар, ягоди – цноти, себто добрі вчинки, терн – гріхи. У поясненні того, що євреї не бачили ягід, але бачили терн, за що Бог на них розсердився – лежить речення: «Може и теперь Х[ристо] с ускаржатиса на той виноград, на жидовскій народъ»¹².

Відтворення Страстей Ісуса Христа підсилюється ще більшою скорботою, коли мова йде про Його лице: «Гладѣмо на лице Х[ристо]во! обачимо пастю побитое!»¹³. Проповідник уводить ряд запитань, які творять певну градаційну модель плачу: «Чи не страшножь ч[е]л[о]вѣковѣ бити Хр[и]ста по Лицѹ? ѿт которого лица горы якъ воскъ топнѣють? перед которым Н[е]бо и земля оутѣкають? И на которое лице несмѣють Серафими гладѣти, и крилами лица своа закрывають?»¹⁴.

Загалом, стиль проповідей на Страсті Христові Й. Галятовського помітно відрізняється від інших. Спрямованість не до розуму, а до почувань читача/слухача надає цим казанням: «сильного драматично-ліричного забарвлення»¹⁵. Вони стають винятковими не тільки завдяки окликам і риторичним запитанням, а передусім – у сполучі з глибинними переживаннями автора. Відкривається зворушливий образ Ісуса Христа – сильного і слабого водночас: «Выслухалъ Х[ристо]с прозбы людскои, пришлоъ на свѣтъ, и показалъ людемъ лице свое. Якуюжь люде честь и якое пошановане чинат Х[ристо]ви? Бют его по лицу за тоє, же онѣ показалъ имъ лице свое»¹⁶.

Відтворення Ісусових мук набуває ще більшої гостроти, коли розповідається про Його бік, пробитий списом, з якого витекли Кров і Вода. Галятовський переповідає старозавітну історію, як Мойсей випровадив воду зі скелі (2 М. 17, 6): «Гды оударилъ Моисей в камѣнь лѣскою, на тот час з каменя вода вытекла»¹⁷. В основі закладено пояснення, де камінь – це Христос, вода – Його кров, а третій образ, хліба, символізує Тіло Спасителя: «ѡтожь теперь той хлѣбъ, Тѣло Х[ристо]во, розрізано Копією»¹⁸.

Зображення ран на руках Ісусових, пробитих цвяхами, супроводжується риторичними запитаннями до Нього, у яких перша частина однакова: «чи за тоє рѹки твои до кр[и]ста жиды прибили?»¹⁹, – а друга містить відповіді, де Христос Своїми руками: створив увесь світ, тримає увесь світ, випровадив євреїв з єгипетської неволі і погромив їхніх неприятелів.

Проповідник відтворює картину страждаючого Спасителя на хресті, Який, щоби взяти людей до неба: «ѡбидѣ рѹки свои на кр[е]стѣ роспростер»²⁰. Розпростерті руки Ісуса Христа є ознакою Його молитви до Бога Отця за грішних людей і символом неосяжного вмісту. Задля спасіння звичайний хрест – «знак ганьби і смерті, перетворюється на знак слави й життя»²¹. Вже на хресті Христовому вбачаємо наближення есхатологічного неба, під яким потрібно розуміти: «духовне воскресле тіло Христа»²².

Тлумачення Святого Письма в духовному сенсі водночас містить реалістичні картини. Проповідник передає силу Ісуса Христа через Його здатність ходити

¹¹ Там само.

¹² Там само. С. 144.

¹³ Там само. С. 145.

¹⁴ Там само. С. 146.

¹⁵ Біда К. Іоанікій Галятовський і його «Ключъ Разумѣнія», Рим, 1975. С. LXXVII.

¹⁶ Галятовський Іоанікій. Ключ разумѣнія. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1659. С. 146.

¹⁷ Там само. С. 147.

¹⁸ Там само. С. 148.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. С. 149.

²¹ Каспер В. Ісус Христос / пер. з нім. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2008. С. 226.

²² Там само. С. 172.

по морю, на вітряних крилах і на хмарах. Звідси запитання: «якже ч[е]л[овѣ]къ важилсѧ прибіати до кр[и]ста ноги Х[ристо]вы? Которыи ходѧт по морю, на крылахъ вѣтри[н]ихъ, на облаках, и допчѣт аспидѡвъ, базилишкѡвъ, лвовѡвъ, и смокѡвъ пекелныхъ», яке спонукає до моральної настанови – упокорюватись Христові і кланятись до Його ніг, бо «Х[ристо]с створенє покорилъ челѡвѣкови и под ноги єго нахилилъ»²³.

У частинах відображається цілісність: «гладѣмо єще на все тѣло Х[ристо]во: ѡбачимо же все тѣло Х[ристо]во! бичами и розками збито, зранено, и ѡкривавлено: и жадногѡ члонку нѣмашъ цѣлогѡ»²⁴. Риторичними закличками, які переносять мучене Тіло Ісуса Христа в теперішній час, Й. Галятівський намагається вплинути на емоції слухача/читача. «Афективна сила»²⁵ слугує пробудженням почуттів, щоб активізувати увагу на співпереживанні. При цьому проповідник порівнює Христа з Юлієм Цезарем, тьмою та коштовною завісою. Кажучи, що Юлій мав у своєму тілі двадцять три рани, а Ісусові Христові завдали п'ять тисяч чотириста сімдесят п'ять ран, кількість яких вражає, Й. Галятівський нанизує образ тьми: «якже не маєт тмитисѧ с[о]лнце затмилосѧ с[о]лнце справедливости Хр[ис]тосъ Збавитель нашъ, мѹками ѡкрутными?», – і завіси: «якъ не маєт шарпатисѧ Завѣса ц[е]рковнаѧ? Гды пошарпано коштовнѹю завѣсу, Тѣло Х[ристо]во, за которою завѣсою не могли жиды видѣти Б[о]з[е]ства Х[ристо]вогѡ»²⁶.

Якщо перше «Казання на Страсті Христові» містить відповідь щодо того, які муки завдали Ісусові, то друге репрезентує причинно-наслідковий зв'язок Сина Божого до спасіння вселюдського. Отже, для чого Він терпів? Обидва казання складені від предикаменту терпіння. В основі другого «Казання на Страсті Христові» Й. Галятівський називає і пояснює шість причин: «для которыхъ великій боль в мѹкахъ своихъ терпѣтъ Х[ристо]с»²⁷.

1. Христос, будучи старшим, терпить від меншого. Перша причина наскрізь моралістична. Проповідник протиставляє батька синові, пана слугі й царя підданому, наголошуючи на силі старшого і служінні меншого. І навпаки, зневага й непокора викликають «великій боль»: «чи не великій єст боль ѡтцєви? Гды єго власный с[и]нъ зневажаєт, лаєтъ, и забиваєтъ»²⁸. Побудована на антитезах, проповідь постійно тримає увагу слухача/читача, не даючи звернути зі шляху – провадити через муки Христові. Водночас, Й. Галятівський акцентує і на Божій могутності щодо людини: «Щожъ єсть ч[е]л[о]вѣкъ противъ Б[о]га; то є що мѹха противъ орла, бровка противъ Льва, робакъ противъ слона, бѡ якъ орелъ мѹхѹ, якъ Левъ мровкѹ, якъ слонъ робака латво зотрєтъ»²⁹. Моральний сенс відкривається в настановах – відпускати гріхи так, як пробачив Ісус Христос на хресті, мовивши: «Отче, відпусти їм, – бо не знають, що чинять вони!» (Лк. 23, 34).

Наступні причини зворушують деталізованими описами терпіння й упокорення в Муках Христа за Його добродійства, невинність, милосердя.

2. Проповідник повертається до Старого Завіту і пригадує те, як Мойсей вивпровадив євреїв з єгипетської неволі, в якій вони перебували чотириста тридцять років, до землі обітованої (Вих. 12, 37- 42). У контексті з'являються протиставлення злих вчинків євреїв у відповідь на добрі Христові. З них окреслюються образи *жовчі й оцту*: «затое же Х[ристо]с ѡборонил ихъ ѡт рукъ неспріѧтелскихъ, кормѧт Х[рис]та жовчю, и полѧтъ оцѡмъ», *шати* (одягу): «Обнажают Х[рист]а з

²³ Галятівський Йоаникій. Ключ разумѣнія. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1659. С. 150.

²⁴ Там само. 151.

²⁵ Гусерль Едмунд. Досвід і судження. Дослідження генеалогії логіки / пер. з нім. В. Кебуладзе. Київ: ППС, 2009. С. 53.

²⁶ Галятівський Йоаникій. Ключ разумѣнія. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1659. С. 151.

²⁷ Там само. С. 156.

²⁸ Там само. С. 157.

²⁹ Там само. С. 157–158.

Шать за тоє, же Х[ристо]с здобиль их шатам Пурпуровыми», *тернової корони*: «Кладуть на Х[рис]та Корону тернову за тоє, же Х[ристо]с их здобиль коронам солотыми», та *хреста*: «Прибивают Х[рист]а на Кр[е]стъ за тоє, же их Х[ристо]с промоваль на Маестат Крелевській»³⁰. Приклади засвідчують, що своє життя і смерть Ісус Христос присвятив іншим людям, усім без винятку: «Це буття-для-інших є вираженням Його найглибшої сутності, бо у цьому Він є персоніфікованою любов'ю Бога до людей»³¹.

3. Акцент на невинності: Ісус Христос невинний і терпить невинно. Розгорнута розповідь про Понтія Пілата, який на суді назвав Христа невинним, звертає увагу на тих, хто засудив Господа на смерть – євреях: «Щожъ жида учинили? Почали волати: Кровъ егѡ на насъ, и на чадах нашихъ» (Мт. 27, 24–25).

4. Христос терпить за всі гріхи, які колись були, є зараз і будуть потім на світі. Ісус Христос милосердний, бо Він: «сам терпит за гріхи н[а]ши; же бысмо мы не терпѣли»; «сам умирает на Кр[е]стѣ, же бысмо мы вѣчною смертію не умирали»³². Христос порівнюється з лікарем, який готує ліки для хворих. Звідси сотеріологічна перспектива, зумовлена запитанням: «Чи всі люди досягнуть неба?», – і відповіддю: не всі, а лише ті хворі, які стануть здоровими: «которые тогоу лѣкарства заживаютъ, и до ранъ своихъ прикладываютъ»³³. Отож тільки ті досягнуть Неба, хто вірить у Христа.

5. Проповідник одночасно страждає з Ісусом Христом, змальовуючи жорстокі знущання євреїв над Його тілом, які насправді мучать ще й Його душу. Для підсилення ефекту Й. Гаятовський покликається на історичних осіб, які характеризуються особливою жорстокістю. Серед них римський імператор Доміціан, єгипетський фараон Птолемей, біблійний вавилонський король Валтасар, князь литовський Вітольд та ін. У порівнянні наголос падає на євреїв – жорстокіших над всіма наведеними тиранами, які завдали не одну муку, а різних: «Голову тернієм покололи: Рѹки и Ноги гвоздми пробили, Бокъ Копією ѡтворили, и все Тѣло розками и бичами зранили, так и всю Пренайс[вя]тѣйшѹю Кров з Тѣла Х[ристо]вого выточили»³⁴. А далі постає картина, де повсюди Христова кров. Автор кілька разів повторює: «повно Крові» і, розширюючи історичні межі, деталізує: «Повно Кр[о]ви Х[ристо]вои на столпѣ, на Кр[е]стѣ, на бичах, на розках, на Копіи, и на Коронѣ Терновой, повно Кр[о]ви Х[ристо]вои на рѹкахъ, на ногах, и на сѹкнах катовскихъ»³⁵.

6. Остання причина – продовження попередньої, бо євреї прибили Ісуса на хресті між двома розбійниками. Звідси виринає ще одне пояснення Його мук – посередність або «золота середина»: Христос завжди посередині. Згадка Його дитинства, коли Пречиста Діва з Йосифом знайшли Ісуса в єрусалимській церкві посеред єврейських вчителів, переходить в іншу – події Воскресіння і воскреслого Христа посеред апостолів.

Причини, через які Ісус Христос терпить, дають усвідомлення того, що муки Христові – тривають за межами історичного часу, тому що виникають і болять Йому за людські гріхи дотепер.

II. Проповіді на Страсті Христові Л. Барановича витворюють особливо хвилюючий сюжет Христових мук, у яких Він не маліє, а навпаки – звеличується. У збірці «Меч духовний» (1666 р.) Л. Барановича є два «Слова на Велику П'ятницю». Ці тексти густо всіяні різноманітними образами і символами, слугуючи немов «по-

³⁰ Там само. С. 160.

³¹ Каспер В. Ісус Христос / пер. з нім. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2008. С. 134.

³² Гаятовський Йоанкій. Ключ разумѣнія. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1659. С. 164.

³³ Там само. С. 165.

³⁴ Там само. С. 167.

³⁵ Там само.

кровом» для людини «від сліпучого саява повноти Божого об'явлення»³⁶. Найчастіше вони оживають в конкретних образах, підносячи «свідомість до сприйняття духовних речей»³⁷.

Точка перетину казань Й. Ґалатовського і Л. Барановича – в емоційно-чуттєвому вияві. О. Матушек назвала проповіді чернігівського письменника на Страсті Христові: «найбільш емоційно насиченими текстами в книзі»³⁸. Прикметно, що така емоційність допомагає якомого повніше відтворити образ Ісуса Христа, об'явленого в людській природі, за якою прихована Божа сутність.

У першому «Слові на С[трасті]: Великий Платок ѿ Стрaстехъ Хр[и]стовыхъ» Лазар Баранович вибудовує образ Христа на основі алегорії доброго пастиря. Епіграф із новозавітної цитати: «Пастир добрий кладе життя власне за вівці» (Ів. 10, 11), – стає обрамленням для подальшого викладу проповіді. На основі: Христос – Добрий Пастир, розростається образна сітка.

Христос – Двері.

Порівняння взятє з тієї ж історії про Доброго Пастиря і скріплене цитатою: «Дверми къ Овцамъ Своимъ Х[ристо]с Пастыръ Добрѣй вииде»³⁹; «Я – двері: коли через Мене хто ввійде, спасеться, і той ввійде та виїде, і пасовисько знайде» (Ів. 10, 9).

Христос – другий Адам

Адам – перша вівця Доброго Пастиря, «пасущисѧ въ Раи, первомъ Вертоградѣ, см[е]ртъ вкуси». Образ Вертограду побудований на антитезах життя і смерті: «ѿт Вертограда намъ см[е]ртъ, ѿт Вертограда и Животъ»; квітів руж та різки терну: «въ мѣсто Чвѣтов, Рѡзги. Въ мѣсто Рѡж, Терніе». Вертоград зумовлений «унутрішньою суперечністю»⁴⁰, де першому Адамові наблизився змії у Раю, а другому, Христу – Іуда в Гетсиманському саду. Отже, Вертоград постає місцем спокуси і гріха.

Контекст підсилюється образом Христової крові, наділеної голосом: «Тамо бо гласъ Крове вопіюще»⁴¹, і такою чистотою, «яко зде по истиннѣ ѿт июдѣ Кровію всѧ очищающе»⁴². Звідси прояснюється сотеріологічний сенс Страсті: «и безъ сего кровопролитіа не было бы оставленіа»⁴³.

Христос – Сонце, ризи Його світло.

Поряд з тим, увага спрямована до тем: темряви дня мук Христових: «въ мрацѣ каплющемъ дождь Проліаніа м[о]л[и]твы, и Пота яко каплей Крове, рызы же его не бѣлы, развѣ ѿт ѡкропаеніа Потом краввымъ червленымъ»⁴⁴; Ангела, який падає, не перестаючи величати Сина Божого: «Падаєтъ нашего ради востаніа»⁴⁵; дорогоцінного бісеру – життя Христового, яке Юда продав за тридцять срібняків. Л. Баранович допускає ймовірність відвернення зради, докоряючи: «не лучше ли бѣ Іудѣ, Х[рист]а держатисѧ всѣмъ с[е]рдцемъ, неже шеєю верва: «продаде животь, купи смерть»⁴⁶.

Мотиви смерті як сну: «Петръ иже умрѣти за Х[рист]а ѡбѣща, въ ѡбразѣ см[е]

³⁶ Брок С. Світле око: духовний світогляд святого Єфрема Сирійського / перекл. з англ. О. Лука; наук. ред. Т. Тимо. Львів: УКУ, 2017. С. 51.

³⁷ Вилкен Роберт Л. У пошуках обличчя Божого: Ведення у богослов'я ранньої Церкви / пер. з англ. Т. Тимо. Львів: УКУ, 2015. С. 255.

³⁸ Матушек О. Проповіді Лазаря Барановича в дискурсі українського Бароко: монографія. Харків: Майдан, 2013. С. 76.

³⁹ Баранович Л. Меч духовный. Київ: Тип. Печер. Лаври, 1666. Арк. 443.

⁴⁰ Чижевський Д. Український літературний барок. нариси; Підгот. тексту та мовна ред. Л. В. Ушкалов; Вступ.ст. О. В. Мишанич. Харків: Акта, 2003. С. 22.

⁴¹ Баранович Л. Меч духовный. Київ: Тип. Печер. Лаври, 1666. Арк. 444.

⁴² Там само. Арк. 445.

⁴³ Там само. Арк. 445.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само. Арк. 445 зв.

⁴⁶ Там само. Арк. 446.

рти, въ спанїи сна»⁴⁷, і сліз як води: «Каменъ Петрѣ, егда изъ сегоу камене потекѡша слезѣ воды»⁴⁸, – відкриваються в образі апостола Петра.

Христос – Камінь: «и из Самагоу Камена Х[рист]а потекѡша Источники Кровѣ»⁴⁹.

Порівняння опосередковане великою кількістю образних нашарувань і переходів. Аналогія Ісуса Христа з каменем стрімко переходить в інші, більш детальні. Зокрема, зіставлення Тіла Христового зі землею, покликаючись на Старий Завіт: «Орали були на Хребті моїм плугатарі, поклали вони довгі борозни» (Пс. 128, 3), – вибудовує образ землі-Плоті і терну, поверх землі: «И аще *Земля Плоти* твоеа Слове Б[о]жїй, Земля в ней же бл[а]говолить еси жити, еси и бл[а]га и бл[а]гословенна: но яко и та верху себе *Терніе* носить»⁵⁰.

Сконцентрованість на тілесності Ісуса приводить до інтерпретацій: чотирьох «ріг» хреста, чотирьох стихій світу, які очистив Ісус Христос: землю, воду, вогонь, повітря та чотирьох рік – поту, сліз, крові й води.

Тему каменя Л. Баранович продовжує в другому *Слові* на Страсті Христові. Тут Спаситель – дорожочний камінь: «каменіе распадесѣ. Многоцѣнный бо Каменъ Х[ристо]с, на Кр[е]стѣ ѡт Гвоздїй и Копїа распадесѣ»⁵¹. Слово «розпадається», від одиничного апелює до множинного, тобто – до наслідування Христа вірними християнами. Мотив наслідування пронизує усю проповідь, починаючи з біблійного епіграфа: «Бо й Христос постраждав за нас, і залишив нам приклада, щоб ми пішли слідами Його» (1 Петр. 2, 21). Дорога Ісуса Христа до Голгофи, носіння хреста і терпіння мук – це шлях кожного, бо багато людей захоплюється Його чудами, але «мало хто йде услід за неславою Його хреста»⁵².

Подібно Й. Галятовському, але більш детально Л. Баранович описує частини тіла Христа, які постраждали найбільше. Основна частина проповіді відкриває сенс Христових мук і людську співпричетність з ними. Добровільне прийняття Його страждань і смерті повідомляє про виняткову любов Спасителя до людей. І для підкреслення цього письменник повертається до Старого Завіту, зокрема до цитування Псалмів: «блаженна людина, що Господь їй гріха не залічить» (Пс. 31, 2); «Ти простір для мене робив у тісноті» (Пс. 4, 2) тощо.

Л. Баранович детально зупиняється на оспівуванні Христових *очей*, порівнюючи їх зі сонцем: «Очи Г[оспод]ни на Нищагоу призирающїи, заплыша кровїю. Очи егѡ свѣтлїйшіи паче с[олн]ца, помрачишаа»⁵³; *вух*: «Сїи Уши, яже сѣхъ М[о]л[и]тву Пр[а]в[е]днихъ»⁵⁴; *вуст*, які розмовляють, зцілюючи: «яко Излїаа Бл[а]г[о]удатъ въ Устнахъ Г[о]с[по]днихъ»⁵⁵; «у Твоїх устахъ розлита краса та добро» (Пс. 44, 3).

Змалювання ран Христових на руках, ногах, ребрах та у серці емоційно підсилюється порівнянням крові з водою і з дощем: «излїаа на Кр[е]стѣ кровїю яко Вода, сей же Дождь бѣ Воленъ»⁵⁶. Тут Л. Баранович трактує образи крові й води, які витікають із Каменя-Христа. Проповідник послідовно тлумачить їхнє спасенне значення для людини: «Кровь ѹбо на искупленїе наше, Воду же на измовенїе грѣховъ»⁵⁷. А тоді зупиняється на таїнствах Хрещення і Євхаристії, тим самим акцентуючи на святості Христового Тіла: «Вода бо изавлаетъ Таинѹ Кр[е]щ[е]на,

⁴⁷ Там само. Арк. 446 (2).

⁴⁸ Там само. Арк. 446 зв. (2).

⁴⁹ Там само. Арк. 448.

⁵⁰ Там само. Арк. 448 зв.

⁵¹ Там само. Арк. 455 зв.

⁵² Кемпійський Т. Наслідування Христа / пер. на укр. д-р Й. Боцян. Львів: Свічадо, 2015. С. 98.

⁵³ Баранович Лазар. Меч духовный. Київ: тип. Печер. Лаври, 1666. Арк. 458.

⁵⁴ Там само. Арк. 458 зв.

⁵⁵ Там само. Арк. 459.

⁵⁶ Там само. Арк. 460.

⁵⁷ Там само. Арк. 461 зв.

еже начатком ес Ц[е]ркви и всѣх еѧ Тайн. Кров же образуєт Таїну Євхаристїї, яке всеконечным ес Совершенством Ц[е]ркви и всѣх еѧ Таин»⁵⁸.

Подібну інтерпретацію спостерігаємо в Й. Ґалятовського, де спочатку проповідник говорить про камінь: «штомъ в той камень оударено копією, и вышла з негѡ Кровъ и вода», а потім переходить до Христа – образу Бога Отця, з Якого: «Кровъ и Вода выплынула»⁵⁹. Цікаво, що обидва письменники розвивають одну тему, йдучи різними шляхами. Л. Баранович, подаючи складні уподібнення, відразу пояснює їхній сенс. Натомість тлумачення Й. Ґалятовського не таке «відкрите», але ключові образи – каменя, води і крові, відсилають до їхніх відповідників. Автор залишає реципієнту просторовість уяви, що «живить людину, змушує її діяти»⁶⁰.

Висновки

Страсті Христові творять особливо драматичний образ Ісуса Христа. Варто відзначити, що у проповідях на Страсті Христові Й. Ґалятовського й Л. Барановича міститься чимало знаків-провісників Воскресіння. Один з них – відкриті гроби, що нагадує про «особливий знак»⁶¹ порожнього гробу. У Й. Ґалятовського запитання: «якъ не мають ѡтворатисѧ грѡбы?», супроводжується новозавітною цитатою: «відчиняє, і ніхто не зачинить, що Він зачиняє, – і ніхто не відчинить» (Об. 3, 7). Образ відкритих гробів втілюється в дії, а саме – зі вставанням: «якъ не мають вставати м[е]ртвыи, гды межи м[е]ртвыми знайдѣтсѧ той, который мовиль: «Азъ есмь воскр[е]с[і]їниє и животь»⁶². Схожий контекст є у Л. Барановича: «Грѡбы ѡтверзѡнаса, сгда сей иже обладаше Грѡбами, воскр[е]шаа ѡт нихъ м[е]ртвыа, Самъ яко единъ ѡт м[е]ртвыхъ въ Грѡбѣ положен»⁶³. В обох випадках прояснюється есхатологічна перспектива Царства Божого, яке уможливлюється лише після мук і смерті Ісуса Христа: «Плач Христа на землі уможливилює сміх відкупленої людини в небі»⁶⁴.

Отже, проповіді на Страсті Христові Йоаникія Ґалятовського та Лазаря Барановича містять як спільні барокові образи і мотиви, так і авторські, виявлені в емоційній перспективі їхніх творів. Л. Баранович у своїх текстах вживає велику кількість різноманітних алегорій та біблійних цитат. Найчастіше проповідник цитує Псалми та Євангеліє від Матвія, звідки й черпає образи.

Мотив терпіння у проповідях Й. Ґалятовського спирається на почуття співпереживання мук Христових. Автор майже не вживає парадоксальних метафор і складних алегорій. Драматично-чуттєві, але стримані, насичені концептами, але без надмірної пишноти, казання на Страсті Христові є винятково «простими»: автор немов навмиє маліє перед Христом, тоді як «Слова» Л. Барановича, навпаки, розростаються у складну систему концептів та образів.

Кожен з них виявляє індивідуальний творчий підхід у тлумаченні Святого Письма. Авторський стиль виростає на ґрунті традиції, яка, у свою чергу, є досить різнорідна; та літературного таланту. Барокові проповідники по різному розгортають традицію, перебуваючи всередині неї. Й. Ґалятовський – майстерний логік-схоласт, у проповідях якого увиразнюється твердження Августина, Ансельма Кентерберійського, «Intellege, ut credas; crede ut intelligas» (зрозумій, щоб повірити і вір, щоб зрозуміти). Натомість у Л. Барановича за надмірною густотою риторичних фігур простежується характер візантійської проповіді.

⁵⁸ Там само. Арк. 462.

⁵⁹ Ґалятовський Йоаникії. Ключ разумѣнія. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1659. С. 147.

⁶⁰ Жак Ле Гофф. Середньовічна уява / переклад з франц. Я. Кравця. Львів: Літопис, 2007. С. 8.

⁶¹ Каспер В. Ісус Христос / пер. з нім. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2008. С. 143.

⁶² Ґалятовський Йоаникії. Ключ разумѣнія. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1659. С. 152.

⁶³ Баранович Лазар. Меч духовный. Киев: Тип. Печер. Лаври, 1666. Арк. 455зв.

⁶⁴ Ісиченко Ігор, архієп. Історія української літератури: епоха Бароко (XVII–XVIII ст.). Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів: Святогорець, 2011. С. 416.

References

- Baranovych, L. (1666). *Mech dukhovnyi* [The sword is spiritual]. Kyiv, Ukraine: typ. Pecher. Lavry.
- Bida, K. (1975). *Ioanykii Galiatovskii i yoho «Klyuch Razuminiia»* [Ioanikiy Galiatovskyy and his "The Key of Understanding"]. Rym, Italy.
- Brok, S. (2017). *Svitlo oko: dukhovnyi svitohliad sviatoho Yefrema Syriiskoho* [Bright eye: the spiritual worldview of St. Ephraim]. Lviv, Ukraine: UKU.
- Vylken, R. L. (2015). *U poshukakh oblychia Bozhogo: Vedennia u bogoslovia ran-noi Tserkvy* [In Search of the Face of God: An Introduction to the Theology of the Early Church]. Lviv, Ukraine: UKU.
- Huserl, E. (2009). *Dosvid i sudzhennia. Doslidzhennia henealogii logiky* [Experience and judgment. Research of the genealogy of logic]. Kyiv, Ukraine: PPS.
- Galiatovskiy, Y. (1659). *Kliych rozuminnia* [The Key of Understanding]. Kyiv, Ukraine: Drukarnya Kyievo-Pecherskoi lavry.
- Isichenko, I., arhiyep. (2011). *Istoriia ukrainskoi literatury: epokha Baroko (XVII–XVIII st.)*. *Navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnyh zakladiv* [History of Ukrainian literature: the Baroque era (XVII – XVIII centuries). The textbook for students of higher educational institutions]. Lviv, Ukraine: Svyatogorets.
- Kasper, V. (2008). *Isus Khrustos* [Jesus Christ]. Kyiv, Ukraine: DUKH I LITERA.
- Kempiiskiy, T. (2015). *Nasliduvannia Khresta* [Imitation of Christ]. Lviv, Ukraine: Svichado.
- Krekoten, V. I. (1983). *Opovidannia Antoniiia Radyvylovskoho. Z istorii ukrainskoi novelistyky XVII st.* [Stories by Anthony Radyvylovsky. From the history of Ukrainian short stories of the XVII century]. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.
- Le Goff, Zh. (2007). *Serednovichna uiava* [Medieval imagination]. Lviv, Ukraine: Litopys.
- Matushek, O. (2013). *Propovidi Lazaria Baranovycha v dyskursi ukrainskoho Baroko: monohrafiia* [Sermons of Lazar Baranovich in the discourse of the Ukrainian Baroque: monograph]. Kharkiv, Ukraine: Maidan.
- Chyzhevskiy, D. (2003). *Ukrainskyi literaturnyi barok: narysy* [Ukrainian literary baroque: essays]. Kharkiv, Ukraine: Akta.
- Iakovenko, N. (2017). *U poshukakh Novoho neba: Zhyttia i teksty Yoanykii Galiatovskoho* [In Search of the New Heaven: The Life and Texts of Ioanikiy Galiatovskyy]. Kyiv, Ukraine: Laurus; Krytyka.

Бомко Лілія Олександрівна – аспірантка, Львівський національний університет імені Івана Франка (вул. Університетська 1, Львів, 79000, Україна).

Bomko Liliia O. – Ph.D. student, Ivan Franko National University of Lviv (1 Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine).

Email: bomko.liliya@gmail.com.

THE PASSIONS OF THE CHRIST IN THE SERMONS OF IOHANNIKYI GALYATOVSKYY AND LAZAR BARANOVYCH

The purpose of the article is to highlight the stylistic features of Ioanykiy Galiatovskyy and Lazar Baranovych on the example of their sermons "On the Passion of Christ". The research methodology is based on a comparative-historical approach and the method of microanalysis. Scientific novelty. For the first time, a comparative analysis of the sermons "On the Passion of Christ" of Galiatovskii and Baranovich was made and the reasons for the linguistic and stylistic distinction between their texts were revealed. Conclusions. Ioanykiy Galiatovskyy and Lazar Baranovych are prominent Mohyla representatives of the mature Baroque. Their views were formed within the walls of the Kyiv-Mohyla Academy, under the influence of the same training courses

and similar literary material. At the same time, each of them shows in the interpretation of the Holy Scriptures an individual creative approach that grows based on tradition: in his sermons, Ioanykiy Galyatovsky emphasizes the principle “Intellege, ut credas; crede ut intelligas”, which was professed by the Western Fathers of the Church – Blessed Augustine, Anselm of Canterbury. Lazar Baranovych renews the Byzantine sermon with the generosity of rhetorical figures.

A comparison of two “Sermons on the Passion of Christ” (“The Key of Understanding” in 1659) by Ioanykiy Galiatovsky and two “Words for Good Friday” (“Spiritual Sword”, 1666) by Lazar Baranovych gives grounds to reveal on a deep emotional and spiritual background points of intersection of the sermons by both authors: the simplicity and touchingness of Galiatovsky in empathizing with the sufferings of Christ, who seemed to be growing smaller, realizing the greatness of the saving sacrifice; and the rhetorical sophistication of Baranovych, aimed at conveying the sufferings of the crucified God.

Thus, the sermons on the Passion of the Christ by Ioanykiy Galiatovsky and Lazar Baranovych testify to how can be different interpretive approaches to common baroque images and motifs.

Keywords: mature baroque, the Passion of Christ, interpretation, analogy, dramatic image.

Дата подання: 16 травня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 25 червня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Бомко Л. Страсті Христові у проповідях Йоанікія Галіатовського та Лазаря Барановича. *Сіверянський літопис*. 2020. №3. С. 164–173. DOI: 10.5281/zenodo.3949984.

Цитування за стандартом APA

Bomko, L. (2020). Strasti Khrystovi u propovidiakh Yoanykiia Galiatovskoho ta Lazaria Baranovycha [The Passions of the Christ in the Sermons of Iohannikiy Galyatovsky and Lazar Baranovych]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, 164–173. DOI: 10.5281/zenodo.3949984.

УДК 94 (477)

Любов Ольховик

ІСТОРІЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ОБЛАСНОГО ІНСТИТУТУ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО В ОСОБАХ ЇЇ ОЧІЛЬНИКІВ (ДО 80-РІЧЧЯ З НАГОДИ ЙОГО ЗАСНУВАННЯ)

DOI: 10.5281/zenodo.3949996

© Л. Ольховик, 2020. CC BY 4.0

Мета статті – дослідження раніше невідомих фактів з біографій керівників Чернігівського обласного інституту вдосконалення кваліфікації вчителів (зараз – Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського) від початку його заснування до сьогодення. **Методи дослідження** – історико-біографічний, об'єктивізму, хронологічний – добиралися відповідно до поставленої мети. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше досліджено й детально проаналізовано на основі архівних документів біографічні відомості та діяльність директорів і ректорів інституту, який був заснований в Чернігові 80 років тому. **Висновки.** Під час аналізу архівних джерел Державного архіву Чернігівської області, архіву Управління освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації та архіву ЧОІППО імені К.Д. Ушинського вдалося виявити особові справи, біографічні відомості та інформацію про всіх очільників, які керували інститутом протягом усього періоду його діяльності.

Ключові слова: освіта, інститут удосконалення кваліфікації вчителів, очільники інституту, підготовка та перепідготовка педагогічних кадрів.

Чернігівський обласний інститут удосконалення вчителів був організований у 1940 р. на базі обласного методичного кабінету на правах вищого навчального закладу. Першим його очільником був В. Міляновський (поляк за національністю). Як відомо з архівних джерел, до призначення на посаду директора інституту він працював директором середньої школи № 12 міста Чернігова, яка входила до списку найкращих шкіл міста. В. Міляновський очолював інститут від 1940 р. до червня 1941 р.

У газеті «Більшовик» від 21 березня 1940 р. подається інформація про обласну нараду завідувачів райвно, на якій виступив директор Чернігівського інституту вдосконалення вчителів В. Міляновський. У виступі він зазначав: «Інститут удосконалення вчителів, який організований в Чернігові на базі обласного методичного кабінету, існує на правах вищого учбового закладу. Основне завдання його – всебічне удосконалення вчителів області в частині педагогічних і спеціальних наук. Інститут проводитиме семінари і педагогічні консультації з питань учбової роботи, лекції, конференції, наради, будуть організовані виставки, при-

свячені обміну кращим педагогічним досвідом. Планом роботи інституту вдосконалення вчителів передбачена організація річних і короткотермінових курсів. Цією курсовою системою планується охопити 1300 вчителів області. Крім того, наукові співробітники інституту проводять консультації вчителів у райцентрах і селах. Лише в березні проведені такі консультації в 10 районах. Чернігівський інститут вдосконалення вчителів знаходиться зараз в стадії організації. Основною базою його роботи є науково-методичні кабінети. Приміщення, в якому міститься інститут, дає можливість розгорнути цю роботу лише частково. Треба якомога скоріше створити потрібні умови для повного розгортання роботи інституту»¹. На жаль, про подальшу долю В. Міляновського відомостей не збереглося.

Від 9 вересня 1941 р. до 21 вересня 1943 р. Чернігів був окупований нацистськими загарбниками. Нацисти перетворили місто на суцільні руїни, постраждали навчальні заклади міста, у тому числі й Чернігівський обласний інститут удосконалення вчителів (таку назву він тоді мав). Заклад відновив свою діяльність 30 вересня 1943 р. Його керманичами протягом післявоєнного періоду були Іван Трофимович Зима (30.09.1943–11.11.1943), Надія Гнатівна Бикодер (11.11.1943–19.03.1944), Павло Іванович Ігнатенко (19.03.1944–01.03.1946), Олексій Іванович Майстренко (01.03.1946–31.09.1949), Михайло Григорович Зукін (01.10.1949–12.07.1950), Антоніна Григорівна Страшко (12.07.–01.12.1950), Таїсія Володимирівна Масютіна (1950), Леонід Сергійович Брунько (01.12.1950–15.02.1954), Олександр Арсенович Пясецький (16.02.1954–30.08.1954), Володимир Георгійович Малахов (30.08.1954–25.02.1958), Антон Пилипович Скалозуб (26.02.1958–30.10.1958), Борис Андрійович Корогод (30.10.1958–02.02.1960), Олексій Денисович Замошник (08.02.1960–20.06.1963), Михайло Степанович Чуприна (20.06.1963–12.07.1973), Григорій Гаврилович Коровай (12.07.1973–21.07.1987). За доби незалежності України інститут очолювали Микола Михайлович Пятко (29.04.1988–23.03.1993), Віталій Іванович Скрипка (23.03.1993–05.01.2010), Олексій Анатолійович Гальонка (05.01.2010–14.09.2010), Володимир Миколайович Тандура (14.09.2010–20.09.2013), Віктор Миколайович Довбня (23.09.2013–25.08.2015). Від 26 серпня 2015 р. інститут очолює заслужений працівник освіти України, кандидат філософських наук, доцент Анатолій Андрійович Заліський.

Наказом Чернігівського обласного відділу народної освіти від 30 вересня 1943 р. директором інституту вдосконалення вчителів було призначено Івана Трофимовича Зиму, який його очолював до 11 листопада 1943 р. Про його життєвий шлях інформація в архіві відсутня.

Від 11 листопада 1943 р. до 19 березня 1944 р. обов'язки директора інституту тимчасово виконувала Надія Гнатівна Бикодер, у подальшому – заступник директора інституту з навчальної частини, завідувачка кабінетом російської мови та літератури, за сумісництвом виконувала обов'язки шкільного інспектора облвню. Вона народилась 1897 р., мала педагогічний стаж 32 роки, працювала в інституті ще до війни, коли директором був В. Міляновський, і звільнилася з роботи 23 серпня 1949 р.² Із документів архіву випливає, що Надія Гнатівна Бикодер у 1949–1951 рр. працювала у Понорницькій та Олишівській середніх школах учителем російської мови і літератури.

Наказом завідувача облвню П.Ф. Гоголя № 103 від 19 березня 1944 р. на посаду директора інституту вдосконалення вчителів було призначено Павла Івановича Ігнатенка, який згодом перейшов працювати до обласного відділу народної освіти. Він народився 6 листопада 1917 р. в с. Предтеченське Іпатівського району Ставропольського краю в родині українців. Згодом родина переїхала на проживання до Чернігова. У 1935 р. П.І. Ігнатенко закінчив Чернігівську середню школу

¹ «Більшовик». 1940. № 66. 21 березня. С. 3.

² Державний архів Чернігівської області (далі буде – ДАЧО) Ф. Р-2334. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1.

№ 1, у 1940 р. – Ніжинський педагогічний інститут, здобувши фах учителя російської мови та літератури. Чернігівський інститут удосконалення вчителів він очолював до 1 березня 1946 р., від 1954 р. до 1967 р. працював завідувачем кабінету мови та літератури в інституті вдосконалення вчителів, а ще деякий час викладав у середній школі робітничої молоді № 5. Наказом завідувача облвню № 512 від 30 серпня 1971 р. з 1 вересня 1971 р. П.І. Ігнатенко був переведений зі школи № 6 до школи робітничої молоді № 7. Саме в цій школі закінчилася його трудова діяльність як педагога³.

До і після Другої світової війни Чернігівський обласний інститут удосконалення вчителів був розташований по вул. Пролетарській, 13 (на жаль, це приміщення не збереглося). Під час війни у приміщенні інституту розміщувалася нацистська окупаційна організація «Wi-Kdo».

Зі звіту директора інституту П.І. Ігнатенка за 1944 р. випливає, що вартість знищеного та пограбованого окупантами майна інституту становила 1002350 крб. Були знищені та пограбовані бібліотека навчального закладу на 30 тисяч екземплярів книг, обладнання кабінетів: фізичного, хімічного, літературного, географічного, історичного, природознавчого, математичного, словесності, початкової школи; піаніно, шафи, столи, диван, стільці та інше майно. Приміщення інституту потребувало ремонту. Потрібно було відремонтувати дах, полагодити шість голландських печей, побілити приміщення з 13 кімнат, заскрити 40 вікон, зробити 20 нових рам, установити 17 електричних точок, провести радіо, придбати 18 письмових столів для лекцій, методистів, бухгалтера, секретаря, бібліотекаря, 2 столи для друкарки та лаборанта, 2 великих столи для засідань, 50 стільців, 12 шаф для кабінетів, одну для секретаря, 7 шаф для бібліотеки, обгородити приміщення інституту та поставити ворота⁴.

На 1944 р. штатний розпис Чернігівського обласного інституту вдосконалення вчителів включав директора, завідувачів кабінетами початкових шкіл, фізики та математики, мов і літератури, хімії і біології, географії і історії, педагогіки, військової та фізкультурної підготовки, завідуючого господарством, бухгалтера, секретаря-друкарку, бібліотекаря, прибиральницю-кур'єра, сторожа (він же розпалював печі). Станом на 10.12.1944 р. бібліотека інституту нараховувала 1122 примірники книг. Згідно з наказом № 31 директора Чернігівського обласного інституту вдосконалення вчителів Павла Івановича Ігнатенка від 25 листопада 1945 р. на підставі «Положення про інститут удосконалення вчителів», була утворена Рада інституту⁵.

Наступним директором інституту вдосконалення вчителів став Олексій Іванович Майстренко, який до Другої світової війни працював у Чернігівському бактеріологічному інституті. Інститут удосконалення вчителів він очолював від 01.03.1946 р. до 31.09.1949 р.⁶

У річному звіті директора інституту О.І. Майстренка за 1945/46 навчальний рік зазначалося, що заклад має власний будинок із 18 кімнат, розміщений по вул. Авіації, 30. Від грудня 1944 р. навчальному закладу належало лише 4 кімнати, а інші – займали їдальня № 16 міського торгу, щіточна майстерня, товариства сліпих та приватні особи. Разом з інститутом у приміщенні був розташований обласний дошкільний методичний кабінет. Умов для розгортання роботи закладу в такому приміщенні не було, та більш, останнє потребувало капітального ремонту. Основною діяльністю інституту було підвищення кваліфікації нових працівників, проведення лекцій про міжнародне становище країни, консультацій з політичних

³ Архів Управління освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації. ФР. 5065. Оп. 1. Спр. 698. Арк.292.

⁴ ДАЧО. Ф. Р-2334. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 12, 16–17.

⁵ ДАЧО. Ф. Р-2334. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 32.

⁶ Архів ЧОІППО імені К.Д. Ушинського. Ф. Р-2334. Оп. 1-О. Спр. 4. Арк. 2.

питань, листування з районними методкабінетами, проведення педагогічних нарад та конференцій для вчителів області⁷.

Завдяки наполегливим клопотанням директора О.І. Майстренка у 1947/48 навчальному році інститут зайняв 12 кімнат, був проведений капітальний ремонт будівлі, збільшився штат інституту. В інституті з'явилися кабінети педагогіки, української мови і літератури, російської мови і літератури, історії і географії, математики і фізики, початкових класів, біології і хімії, військово-фізичної підготовки, іноземних мов, дошкільного виховання. Кожен кабінет займав окрему кімнату. Інститут у цілому був укомплектований висококваліфікованими науковими співробітниками, які мали ґрунтовні знання зі своїх предметів та методики їх викладання. Значний педагогічний досвід, який мали більшість співробітників інституту, допомагав їм засвоїти вимоги та методи керівництва методичною роботою в школах області. Більшість співробітників інституту працювали за сумісництвом у школах м. Чернігова⁸.

Після звільнення з інституту О.І. Майстренко 1949/50 навчальний рік працював на посаді директора Чернігівської семирічної школи № 7. Відповідно до наказу завідуючого облвн № 166 від 31 серпня 1950 р. його було призначено на посаду вчителя семирічної школи № 13 м. Чернігова.

У списку вчителів Чернігівської середньої школи № 13 імені І. Франка (таку назву вона тоді мала) станом на 05.09.1957 р. зазначалося, що Олексій Іванович Майстренко, 1898 року народження, українець, учитель природознавства, закінчив Миколаївський інститут народної освіти у 1930 р. за спеціальністю «біологія», мав педагогічного стажу на той час 25 років, а в цій школі працював ще з 1944 р. Тобто, очолюючи інститут, О.І. Майстренко працював у школі № 13 вчителем природознавства за сумісництвом⁹.

Від 1 жовтня 1949 р. до 12 липня 1950 р. інститут удосконалення вчителів очолював Михайло Григорович Зукін. Згідно з наказом обласного відділу народної освіти № 76 від 8 березня 1950 р., при Чернігівському обласному інституті удосконалення кваліфікації вчителів було створено Раду в кількості 30 чоловік. Очолював її директор інституту М.Г. Зукін. До Ради входили заступники облвн, інспектори шкіл облвн, методисти інституту, директори шкіл, учителі та завідувач кафедри педагогіки учительського інституту. Раду було створено для обговорення питань науково-методичної роботи в школах області, висвітлення кращого досвіду вчителів та опрацювання заходів щодо покращення методики викладання основ наук.

Наказом завідуючого облвн від 12 липня 1950 р. директора М.Г. Зукіна було звільнено з посади, а на його місце тимчасово призначено Антоніну Григорівну Страшко, яка до 1 грудня 1950 р. виконувала обов'язки директора інституту. А.Г. Страшко народилася 1899 р. в с. Головачі Полтавської області, закінчила 2 курси Чернігівського учительського інституту, тривалий час працювала в інституті завідувачкою кабінетом початкових шкіл.

У списку вчителів Чернігівської середньої школи № 3 станом на 1 вересня 1944 р. зазначено, що Антоніна Григорівна Страшко до окупації Чернігова нацистами працювала вчителем у Чернігівській середній школі № 2, а під час окупації міста Чернігова нацистами перебувала в Кемеровській області в евакуації. Від 1 вересня 1944 р. А.Г. Страшко працювала директором Чернігівської школи № 3, а звільнилася з інституту вдосконалення вчителів 13 липня 1957 р. у зв'язку з виходом на пенсію.

У 1950 р. обов'язки директора інституту виконувала Таїсія Володимирівна

⁷ ДАЧО. Ф. Р-2334. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1.

⁸ ДАЧО. Ф. Р-2334. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1–6.

⁹ Архів ЧОІППО імені К.Д. Ушинського. Ф. Р-2334. Оп. 1-О. Спр. 233. Арк. 235.

Масютіна. Вона народилася в м. Чернігові у 1886 р., у 1903 р. закінчила Чернігівське спархіальне жіноче училище, працювала завідувачкою кабінетом дошкільного виховання від 10.04.1944 р. до 25.03.1958 р. і звільнилася у зв'язку з виходом на пенсію. Т.В. Масютіна пропрацювала в освітній сфері 47 років і була нагороджена нагрудним значком «Відмінник народної освіти» (1945 р.), медаллю «За трудовое отличие» (1946 р.), медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні» (1946 р.).

Від 1 грудня 1950 р. до 15 лютого 1954 р. директором інституту вдосконалення кваліфікації вчителів працював Леонід Сергійович Брунько. Він народився 11 березня 1913 р. в селищі Сватово Ворошиловградської області, у 1936 р. закінчив Харківський державний університет, за фахом «викладач хімії».

Наказом завідувача Чернігівським обласним відділом народної освіти № 95 від 17 березня 1951 р. було створено Раду при Чернігівському обласному інституті вдосконалення кваліфікації вчителів. До її компетенції входили питання методичної роботи в школах області, висвітлення кращого досвіду вчителів, обговорення заходів щодо покращення викладання основ наук. До складу Ради входило 27 осіб, а саме голова Ради – директор інституту Л.С. Брунько, заступник завідувача облвно О.М. Родзанівський, інспектори облвно О.Д. Замошник, Г.І. Богдан, О.Ф. Гасвий, завідувачі кабінетами інституту О.І. Шава, В.С. Сироватко, А.А. Френкель, В.І. Ячний, С.С. Марченко, А.Г. Страшко, Н.К. Дмитрієва, Т.В. Масютіна, В.Б. Плоскін, В.О. Судиніна, П.В. Неизвестний (зав. Куликівського райпедкабінету), І.І. Котеленець (інспектор Прилуцького міськвно), В.Г. Руденко (завідувач Чернігівського міськвно), Є.Г. Усенко (директор сш № 1 м. Ніжин), І.П. Львов (завідувач кафедри педагогіки Чернігівського учительського інституту), М.Ф. Проценко (викладач педагогіки Чернігівського учительського інституту), В.І.Кузнецова (сектор обкому спілки НСШ), Н.Ф. Ландар (класний керівник Менської середньої школи), С.У. Зайцев (учитель фізики сш № 7 м. Ніжина), П.А. Годун (директор Новгород-Сіверського педагогічного училища), Н.П. Костюк (завуч сш № 1 м. Чернігова), Л.М. Фіргер (директор СШ № 2 м. Чернігова)¹⁰.

У списку вчителів Чернігівської середньої жіночої школи № 10 імені Зої Космодем'янської (таку назву мала тоді школа) станом на 5 вересня 1952 р. зазначено, що Л.С. Брунько працював у цій школі вчителем хімії від 1948 р., мав педагогічний стаж 15 років і був нагороджений орденом «Червоного прапора» та медаллю «За трудову доблесть»¹¹.

Наступним директором інституту був Олександр Арсенович Пясецький. Він народився 15 травня 1908 р. в с. Ковчин Куликівського району Чернігівської області в родині селянина, закінчив біологічний факультет Чернігівського інституту соціального виховання у 1931 (1932?) р., за фахом – учитель біології. О.А. Пясецький брав участь у бойових діях Другої світової війни і був нагороджений орденами Слави III ступеня, Червоної зірки, медалями «За відвагу», «За визволення Варшави», «За взяття Берліна», «За перемогу над Німеччиною». Від 1 вересня 1946 р. він працював у Чернігівській чоловічій школі № 8 учителем географії. У списку вчителів Чернігівської середньої жіночої школи № 2 станом на 5 вересня 1952 р. зазначено, що О.А. Пясецький працював учителем географії в цій школі з вересня 1951 р.¹² Інститут удосконалення кваліфікації вчителів він очолював від 16 лютого до 30 серпня 1954 р., згодом працював в інституті завідувачем кабінетом біології і помер 16 квітня 1963 р.

Від 30 серпня 1954 р. до 25 лютого 1958 р. на чолі інституту перебував Воло-

¹⁰Архів Управління освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації. Ф. Р-5065. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 167.

¹¹ Архів ЧОІППО імені К.Д. Ушинського. Ф. Р-2334. Оп. 1-О. Спр. 125. Арк. 275.

¹² Архів ЧОІППО імені К.Д. Ушинського. Ф. Р-2334. Оп. 1-О. Спр. 125. Арк. 268–269.

димир Георгійович Малахов. Він народився 24 липня 1912 р. в с. Терпіння Мелітопольського району Запорізької області, у 1933 р. закінчив Мелітопольський інститут соціального виховання за фахом «учитель фізики і математики». Відповідно до наказу обласного відділу народної освіти № 330 від 21 серпня 1951 року, В.Г. Малахова було призначено на посаду директора семирічної школи № 3 м. Чернігова. А до цього часу він працював директором вечірньої школи робітничої молоді, заступником директора інституту вдосконалення кваліфікації вчителів. В.Г. Малахов був нагороджений орденом Червоної зірки, медалями «За перемогу над Німеччиною», «За перемогу над Японією»¹³.

У 1954 р. особовий склад інституту складали директор, заступник директора, завідувачі кабінетів (дошкільного виховання, педагогіки, дитячих будинків, української мови та літератури, російської мови та літератури, математики та фізики, позакласної та позашкільної роботи, початкових класів, біології та хімії, іноземних мов (французької, англійської, німецької), фізичного виховання, історії та географії, трудового навчання), секретар-друкарка, бухгалтер, бібліотекар, прибиральниця, сторож. У 1956 р. в інституті був відкритий кабінет учбового кіно і, відповідно, введена посада монтажниці, а також кабінет виробничого навчання.

У списку вчителів Чернігівської восьмирічної школи № 15 станом на 5 вересня 1962 р. зазначено, що Володимир Георгійович Малахов працював директором цієї школи від 25 липня 1962 р., а також викладав фізику, маючи 29 років педагогічного стажу. Саме в цій школі й закінчив свою кар'єру педагога¹⁴.

Від 26 лютого до 30 жовтня 1958 р. обов'язки директора інституту вдосконалення кваліфікації вчителів виконував Антон Пилипович Скалозуб.

Наступним очільником інституту вдосконалення кваліфікації вчителів став Борис Андрійович Корогод. Він народився 17 листопада 1923 р. в с. Савинці Рокитянського району Київської області, закінчив Чернігівську середню школу № 1 у 1941 р., Ніжинський педагогічний інститут у 1949 р., за фахом – вчитель історії. Б.А. Корогод під час війни брав участь у бойових діях і був нагороджений медаллю «За оборону Сталінграда». Наказом завідувача облвню № 297 від 23 серпня 1950 р. його було призначено на посаду директора Рудівської середньої школи Яблунівського району Чернігівської області, а до цього викладав історію в цій школі. Від 30 жовтня 1958 року до 2 лютого 1960 р. Б.А. Корогод перебував на посаді директора інституту. У списку вчителів Чернігівської середньої школи-інтернату станом на 5 вересня 1962 р. зазначено, що Борис Андрійович Корогод працював директором, а також одночасно викладав історію в цій школі¹⁵.

Від 8 лютого 1960 до 20 червня 1963 р. на чолі інституту вдосконалення вчителів перебував Олексій Денисович Замошник. Він народився 13 березня 1905 р. в с. Заудайка Ічнянського району Чернігівської області, закінчив Ніжинський державний педагогічний інститут у 1946 р., за фахом – учитель української мови та літератури. О.Д. Замошник працював учителем у Чернігівській школі № 1, брав участь у бойових діях і був нагороджений медаллю «За перемогу над Німеччиною»¹⁶. До призначення на посаду директора інституту він працював старшим інспектором обласного відділу народної освіти.

Постійні зміни керівництва інституту негативно впливали на його діяльність. За 20 років роботи інституту у його керма побували 14 керівників. Складно оцінити досягнення колективу, де постійно відбувалися кадрові зміни. Аналізуючи архівні документи, можна зробити такі висновки: по-перше, з моменту створення головним завданням інституту було вдосконалення знань учителів за допомогою курсів підвищення кваліфікації; по-друге, велике значення мав обмін передовим педагогічним досвідом. Проте у складні післявоєнні роки сталінські репресії по

¹³Архів ЧОППО імені К.Д. Ушинського. Ф. Р-2334. Оп. 1-О. Спр. 125. Арк. 213.

¹⁴Там само. Ф. Р-2334. Оп. 1-О. Спр. 359а, Арк. 33.

¹⁵Там само. Ф. Р-2334. Оп. 1-О. Спр.359а. Арк. 1.

¹⁶Там само. Ф. Р-2334. Оп. 1-О. Спр. 15. Арк. 114, 115.

відношенню до освітан також негативно впливали на розвиток педагогічної освіти Чернігівської області.

20 червня 1963 р. директором Чернігівського інституту вдосконалення вчителів було призначено Михайла Степановича Чуприну. Він народився 11 листопада 1924 р. в с. Лебедівка Козелецького району Чернігівської області в родині селянина-середняка, у 1931–1941 рр. навчався в семирічній, а потім у середній школі. Під час війни М.С. Чуприна перебував у партизанському загоні, який діяв на території Чернігівської та Київської областей, у 1944–1948 та 1951–1956 рр. служив у лавах Радянської армії, 1956–1958 рр. працював на посаді інспектора шкіл облвню, а з 1958 р. до лютого 1963 р. – заступника завідувача облвню. У 1953 р. він закінчив Ніжинський державний педагогічний інститут імені М.В. Гоголя за фахом – учитель історії, з 1969 р. до 1971 р. навчався заочно в аспірантурі та працював над написанням кандидатської дисертації, яку захистив у травні 1972 р. У 1973 р. М.С. Чуприна перейшов на роботу до Чернігівського педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка, у якому працював на посадах старшого викладача, доцента, очолював кафедру історії СРСР. Помер він 2 червня 2000 р. в м. Чернігові.

Михайло Степанович Чуприна очолював Чернігівський обласний інститут удосконалення кваліфікації вчителів 10 років. За цей час було зроблено велику роботу по зміцненню матеріально-технічної бази інституту. Як керівник інституту він багато приділяв уваги зміцненню педагогічних та керівних кадрів шкіл області, обміну передовим досвідом роботи, залученню нових молодих кадрів до роботи в інституті.

Відповідно до рішення виконкому Чернігівської обласної ради депутатів трудящих № 365 від 4 вересня 1963 р. та наказу Чернігівського обласного відділу народної освіти № 205 від 14 жовтня 1963 р., Чернігівському обласному інституту вдосконалення вчителів було передано безкоштовно приміщення колишньої школи № 6 по вулиці Гоголя, № 16, збудоване ще на початку ХХ ст¹⁷.

Наступним директором інституту став Григорій Гаврилович Коровай, який його очолював від 12 липня 1973 р. до 21 липня 1987 р. Він народився 29 серпня 1929 року в с. Богданівка Ніжинського району Чернігівської області в родині колгоспників і під час Другої світової війни в 1941–1943 рр. проживав на окупованій нацистами території разом зі своїми батьками. Г.Г. Коровай закінчив Ніжинський державний педагогічний інститут імені М.В. Гоголя в 1956 р., за фахом – учитель української мови і літератури. З 1951 р. до 1960 р. він працював учителем Богданівської семирічної школи Ніжинського району, в 1960–1961 рр. – учителем Великодорогинської восьмирічної школи Ніжинського району, у 1961–1962 рр. – учителем Заньківської восьмирічної школи, у 1962–1965 рр. – вчителем школи в с. Бобриня Ніжинського району, 1965–1966 рр. – інспектором шкіл Ніжинського районного відділу освіти, 1966–1971 рр. – завідувачем Ніжинського райвню.

Наказом облвню № 341 від 16 червня 1971 р. Г.Г. Коровая було переведено на посаду інспектора облвню по виховній роботі. У серпні 1971 р. він був призначений інспектором шкіл Чернігівського обласного відділу освіти. У вересні 1971 р. Г. Г. Коровай був переведений на посаду заступника директора Чернігівського обласного інституту вдосконалення вчителів, директором якого в той час працював М.С. Чуприна.

Відповідно до наказу Міністерства освіти УРСР № 135 від 15 липня 1977 р. та Чернігівського обласного відділу народної освіти № 538 від 5 вересня 1977 р., з метою піднесення ролі інституту вдосконалення вчителів як провідного навчально-методичного центру підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, узагальнення й поширення передового педагогічного досвіду було впорядковано його

¹⁷ Архів Управління освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації. Ф. Р-5065. Оп. 1-О. Спр. 403. Арк. 345.

штат та затверджено такий перелік кабінетів інституту: курсової перепідготовки і школознавства, початкового навчання, російської мови і літератури, української мови і літератури, математики, фізики і астрономії, історії, суспільствознавства, основ Радянської держави і права, географії, хімії, біології, іноземних мов, трудового політехнічного навчання і профорієнтації, технічних засобів навчання, дошкільного виховання, вечірніх (змінних) і заочних шкіл, шкіл-інтернатів, дитячих будинків і спецшкіл, фізкультури і початкової військової підготовки, музики, виховної роботи і шкільних бібліотек, креслення і образотворчого мистецтва.¹⁸

Отже, структура інституту вдосконалення вчителів практично не змінювалася. Організаційно-методичною ланкою інституту залишався кабінет навчально-методичної роботи на чолі з завідуючим та методистами. Навчальний заклад підпорядковувався Чернігівському обласному відділу народної освіти. Тому тривалий час працівники інституту працювали в обласному відділі народної освіти та в інституті за сумісництвом одночасно, виконуючи роботу інспекторів, перевіряли стан підготовки та проведення екзаменів у районах області.

На виконання розпорядження Міністерства освіти СРСР № 145-131/14-20 та згідно з наказом обласного відділу народної освіти від 27.10.1977 р. № 656, з метою подальшого удосконалення професійної майстерності педагогічних кадрів, підготовки їх до вирішення комплексу питань, пов'язаних з переходом на кабінетну систему занять, а також використання обласним інститутом удосконалення вчителів, як бази по підвищенню кваліфікації вчителів, керівників шкіл з питань обладнання кабінетів і використання ТЗН в навчально-виховній роботі, за ЧОІУВ було закріплено базові школи № 19 і № 20 м. Чернігова¹⁹.

Відповідно до наказу Чернігівського обласного відділу народної освіти № 106 від 21 липня 1987 р., директора інституту вдосконалення вчителів Г.Г. Коровая було звільнено з посади і переведено на посаду завідувача кабінету вечірніх (змінних) шкіл і заочного навчання цього інституту в зв'язку з погіршенням стану його здоров'я.

З 23 липня 1987 р. до 28 квітня 1988 р. обов'язки директора виконувала Валентина Григорівна Черненко, заступник директора обласного інституту вдосконалення вчителів²⁰.

Останнім директором Чернігівського обласного інституту вдосконалення вчителів радянської доби та першим директором часів незалежності України був Микола Михайлович Пятко, який очолював інститут від 29 квітня 1988 до 16 лютого 1993 р. Він народився 1 січня 1933 р. в м. Ічня Чернігівської області в українській родині, у 1956 р. закінчив Ніжинський державний педагогічний інститут, за фахом – учитель фізики і математики. Трудовий шлях М.М. Пятко розпочав у 1956 р. учителем фізики Савинської середньої школи Срібнянського району, потім працював директором цієї ж школи. З 1956 р. до 1967 р. він перебував на посаді завідувача Срібнянського райвно, а потім – завідувача відділу пропаганди й агітації Срібнянського райкому компартії України. У 1969–1971 рр. М.М. Пятко навчався у вищій партійній школі при ЦК КПУ, у 1971 р. був обраний секретарем Срібнянського райкому КПУ, у 1977 р. – другим секретарем Срібнянського райкому КПУ, а з 1978 р. до 28 квітня 1988 р. працював завідувачем обласного відділу народної освіти.

У 1989 р. у Чернігівському обласному інституті вдосконалення вчителів діяли 22 навчально-методичні кабінети з усіх навчальних предметів, дошкільного виховання й початкового навчання, інтернатних установ, виховної роботи та шкільних бібліотек, школознавства та курсової перепідготовки, технічних засобів навчан-

¹⁸ Там само. Ф. Р-5065. Оп. 1-О. Спр. 982. Арк.146–150.

¹⁹ Там само. Ф. Р-5065. Оп. 1-О. Спр. 982. Арк. 146–150.

²⁰ Там само. Ф. Р-5065. Оп. 1-О. Спр. 1345. Арк. 153.

ня. Однією з найважливіших ділянок діяльності закладу з перепідготовки кадрів у цей час було вивчення, узагальнення, поширення і впровадження передового педагогічного досвіду²¹.

За часи незалежності України відбулися суттєві зміни в структурі та діяльності інституту, перед колективом постали нові завдання. З метою подальшого підвищення науково-методичного рівня та статусу обласного інституту вдосконалення вчителів наказом Управління народної освіти Чернігівського облвиконкому № 3 від 20 січня 1992 р. при ньому було створено кафедру методики викладання гуманітарних і суспільних дисциплін. Її завідувачем був призначений за сумісництвом (0,5 ставки) заступник директора ОІУВ, кандидат педагогічних наук Олексій Анастолійович Гальонка²².

Відповідно до наказу Управління освіти Чернігівської обласної державної адміністрації № 58 від 4 вересня 1992 р., було створено кафедру методик викладання предметів природничо-математичного циклу, а її завідувачем призначено кандидата педагогічних наук Андрія Андрійовича Давидьона²³.

Згідно з наказом Чернігівського облуправління освіти № 55 від 23 березня 1993 р., Чернігівський обласний інститут удосконалення вчителів було ліквідовано, а на його базі створено Чернігівський обласний інститут підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти (ЧОПКППО)²⁴. Директором навчального закладу було призначено кандидата філософських наук, заслуженого працівника освіти України Віталія Івановича Скрипку, який очолював колектив майже 17 років – до 5 січня 2010 р.

Віталій Іванович Скрипка народився 25 березня 1943 р. в с. Шиловичі Ічнянського району Чернігівської області, у 1967 р. закінчив Ніжинський державний педагогічний інститут ім. М.В. Гоголя за спеціальністю «учитель біології і хімії». Надалі він працював учителем, заступником директора школи, на відповідальних посадах в органах управління Чернігівської області, а в 1994 р. закінчив аспірантуру в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка і здобув учений ступінь кандидата філософських наук. Його науковий доробок становить понад 20 наукових праць. В.І. Скрипка нагороджений орденами «Знак Пошани» (1973 р.) і Трудового Червоного Прапора (1981 р.).

У 1993 р. інститут пройшов ліцензування (рішення Міжгалузевої акредитаційної комісії від 29 жовтня 1993 р.) і з цього часу здійснює навчальну роботу за III рівнем акредитації. Було затверджено «Положення про інститут», його структуру та штатний розпис. Згідно з «Положенням», інститут працював під керівництвом Міністерства освіти України, Управління освіти Чернігівської обласної державної адміністрації у взаємодії з Академією педагогічних наук України, науково-дослідними інститутами, університетами, інститутами.

У зв'язку з атестацією обласного інституту підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти як вищого навчального закладу, який здійснює освітню діяльність за третім рівнем акредитації (рішення Міжгалузевої акредитаційної комісії від 30 червня 1994 р., протокол № 12 та наказ Міністерства освіти України від 13 липня 1994 р. № 229), що є підставою для забезпечення відповідності посад, наявних у вищих навчальних закладах (ректор, проректори), наказом Управління освіти № 154 від 7 серпня 1995 р. в інституті було введено замість посади директора посаду ректора, замість посад заступники директора – посади проректорів²⁵.

²¹ Там само. Ф. Р-5065. Оп. 1-О. Спр. 983. Арк. 65.

²² ДАЧО. Ф. Р-2334. Оп. 2. Спр. 3634. Арк. 3.

²³ ДАЧО. Ф. Р-2334. Оп. 2. Спр. 3635. Арк. 131.

²⁴ ДАЧО. Ф. Р-2334. Оп. 2. Спр. 3661. Арк. 99.

²⁵ ДАЧО. Ф. Р-2334. Оп. 2. Спр. 3705. Арк. 71.

За час керівництва В.І. Скрипки було удосконалено структуру інституту, створено нові відділи: інформаційних технологій, редакційно-видавничий, передового педагогічного досвіду, закладів освіти нового типу, роботи з обдарованою молоддю, атестації закладів освіти, моніторингу та незалежного тестування.

З часу призначення на посаду ректора В.І. Скрипка багато уваги приділяв модернізації системи безперервної освіти педагогічних працівників області, створенню науково-методичних засад рівного доступу до якісної освіти, забезпеченню умов переходу основної школи на нову структуру та зміст навчання. Провідними принципами в роботі В.І. Скрипки були науковість, наступність, прогностування, демократичність та людиноцентризм.

Станом на 23 березня 1993 р. Чернігівський обласний інститут підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти мав таку структуру:

- кафедри: педагогіки і психології; гуманітарних і суспільних дисциплін та методик їх викладання; природничо-математичних дисциплін та методик їх викладання;

- лабораторії: управління освітою і нових педагогічних технологій, психологічних досліджень, навчання гуманітарним і суспільним дисциплінам, навчання природничо-математичним дисциплінам, методик виховної роботи в дошкільних установах та загальноосвітніх школах;

- відділи: організації навчальної роботи, редакційно-видавничий, науково-методична бібліотека, бухгалтерія, канцелярія, санаторій-профілакторій та гуртожиток.

У вересні 1993 р. з метою задоволення потреб освітніх закладів області у висококваліфікованих спеціалістах було створено факультет перепідготовки. Рішенням експертної комісії Міністерства освіти в 1993 р. інституту було надано право здійснювати перепідготовку на базі вищої педагогічної освіти зі спеціальностей «українська мова й література», «практична психологія в системі освіти»²⁶.

У 1995 р. у зв'язку зі скороченням навчальних годин з російської мови у школах області та розширенням курсу зарубіжної літератури, враховуючи той факт, що в сільських школах області того часу близько 20% вчителів англійської мови проводили заняття без відповідного фахового рівня, інституту було надано право на перепідготовку вчителів зі спеціальностей «англійська мова і література» та «зарубіжна література» на базі вищої освіти.

За 25 років роботи факультет чимало для підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів на Чернігівщині. Було підготовлено близько 1500 спеціалістів, але, на превеликий жаль, у 2018 р. факультет припинив своє існування.

Згідно з наказом Управління освіти і науки Чернігівської облдержадміністрації № 236 від 11 вересня 2000 р., для забезпечення належної організації підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти з балансу Управління освіти і науки облдержадміністрації на баланс ЧОПКППО було передано приміщення і обладнання гуртожитку санаторію-профілакторію²⁷.

З метою вдосконалення науково-методичного забезпечення системи загальної середньої освіти, на підставі ст. 41 і 42 Закону України «Про загальну середню освіту», Розпорядженням голови обласної державної адміністрації № 408 від 2 серпня 2001 р. та наказом начальника Управління освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації № 162 від 7 серпня 2001 р. Чернігівський обласний інститут підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти було

²⁶ Ольховик Л. З історії післядипломної педагогічної освіти Чернігівщини. Спецвипуск за матеріалами міжрегіональної науково-практичної конференції «Історія освіти Чернігівщини: від найдавніших часів до сьогодення». *Філософія освіти і педагогіка*. 2017. № 38. С. 4–25.

²⁷ ДАЧО. Ф. Р-5065. Оп. 2. Спр. 3824. Арк. 11.

реорганізовано в Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти.²⁸

Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти планомірно і цілеспрямовано працює над науковим і методичним забезпеченням системи післядипломної педагогічної освіти регіону, підвищенням кваліфікації управлінських та педагогічних кадрів. Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1292-р від 29 жовтня 2009 р. Чернігівському обласному інституту післядипломної педагогічної освіти було присвоєно ім'я К.Д. Ушинського, видатного педагога і нашого земляка.

Після передчасної смерті ректора інституту В.І. Скрипки з 5 січня 2010 р. по 15 вересня 2010 р. обов'язки ректора тимчасово виконував проректор з науково-методичної роботи, кандидат педагогічних наук, відмінник освіти України, нагороджений знаком «Василь Сухомлинський» та знаком «Петро Могила», Олексій Анатолійович Гальонка²⁹. Він народився 24 березня 1952 р. в с. Півці Чернігівського району Чернігівської області, у 1973 р. закінчив філологічний факультет Ніжинського державного педагогічного інституту імені М.В. Гоголя. О.А. Гальонка працював учителем української мови і літератури, з 1976 р. – методистом, завідувачем кабінету української мови і літератури Чернігівського обласного інституту удосконалення вчителів. У 1988 р. він здобув науковий ступінь кандидата педагогічних наук і того ж таки року обійняв посаду заступника директора обласного інституту удосконалення вчителів, з 2001 р. – проректора Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, доцента кафедри української мови і літератури (зараз це кафедра філологічних дисциплін та методики їх викладання)³⁰.

О.А. Гальонка є відповідальним секретарем журналу «Педагогічні обрії». За 40 років роботи в інституті він пройшов усі сходинки педагогічної кар'єри. На його рахунку як науковця понад 90 друкованих праць з педагогіки, методики викладання української мови і літератури та три посібники з грифом МОНУ. За його ініціативи та безпосередньої участі започатковані й відбуваються Чернігівські педагогічні зустрічі переможців і лауреатів Всеукраїнського конкурсу «Учитель року» як одна з дієвих форм поширення перспективного педагогічного досвіду вчителів словесності.

О.А. Гальонка на сьогодні працює в інституті на посаді доцента кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання. За значний особистий внесок у розвиток національної освіти, підготовку кваліфікованих фахівців, багаторічну плідну педагогічну діяльність та високий професіоналізм Указом Президента України № 567 від 4 жовтня 2015 р. йому надано почесне звання «Заслужений працівник освіти України»³¹.

З 15 вересня 2010 р. до 20 вересня 2013 р. Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені К.Д. Ушинського очолював кандидат історичних наук, заслужений працівник освіти України Володимир Миколайович Тандура. Він народився 25 липня 1951 р. в с. Журавка Варвинського району Чернігівської області в родині робітників, у 1968 р. закінчив Журавську середню школу, а в 1969–1971 рр. служив у лавах Радянської армії. У 1972 р. В.М. Тандура вступив до Київського державного університету імені Тараса Шевченка на факультет міжнародних відносин і міжнародного права, який закінчив 1977 р. і здобув фах спеціаліста з міжнародних відносин, референта-перекладача з французької мови. З 1978 р. до 1981 р. він навчався в аспірантурі КДУ, у 1985–2010 рр. працював у Чернігівському Національному педагогічному університеті імені

²⁸ ДАЧО. Ф. Р-5065. Оп. 2. Спр. 3849. Арк. 7.

²⁹ Енциклопедія педагогічної освіти України. Київ, 2010. С. 238.

³⁰ Хто є хто на Чернігівщині. Видатні земляки. Довідково-біографічне видання. Випуск другий. К., 2004. С. 90.

³¹ Державні нагороди України: кавалери та лауреати. Довідково-енциклопедичне та біографічне видання. К., 2016. Т. 6. С. 430.

Т.Г. Шевченка асистентом, старшим викладачем, доцентом кафедри загальної (всесвітньої) історії, а в 1988 р. захистив кандидатську дисертацію, здобувши науковий ступінь кандидата історичних наук.

В.М. Тандура обирався депутатом Чернігівської міської ради (1990–1994 рр.), Чернігівської обласної ради (2006–2010 рр), у 2000–2005 рр. перебував на посаді директора філіалу Національної фармацевтичної академії при ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка. У 2005–2007 рр. він працював заступником голови обласної державної адміністрації з гуманітарних, соціальних і політично-правових питань, а в 2007–2010 рр. – проректором з науково-педагогічної роботи, профорієнтаційної роботи та зв'язків із громадськістю ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка. Указом Президента України № 37/2006 від 20 січня 2006 р. В.М. Тандурі було надано почесне звання «Заслужений працівник освіти України». 20 вересня 2013 р. він передчасно помер і був похований у Чернігові.

Від 23 вересня 2013 р. до 25 серпня 2015 р. обов'язки ректора ЧОІППО імені К.Д. Ушинського виконував проректор з науково-педагогічної роботи Віктор Миколайович Довбня. Він народився 27 липня 1957 р. у м. Ічня Чернігівської області, у 1974 р. закінчив Ічнянську загальноосвітню середню школу № 1, а в 1980 р. – історичний факультет Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т.Г. Шевченка, здобувши спеціальність учителя історії та суспільствознавства. У 1980–1982 рр. В.М. Довбня служив у лавах Радянської армії, у 1982–1983 рр. працював на комсомольській роботі, у 1983–1985 рр. – організатором позакласної та позашкільної роботи в Чернігівській середній школі № 5, у 1986–1990 рр. – на партійній роботі у Деснянському райкомі та Чернігівському обкомі КПУ, у 1990–2000 рр. – заступником директора з навчально-виховної роботи в середніх школах № 14 та № 15, у 2000–2005 рр. – заступником начальника управління з питань внутрішньої політики Чернігівської обласної державної адміністрації.

З 1 лютого 2005 р. В.М. Довбня працює на посаді проректора з науково-педагогічної роботи ЧОІППО імені К.Д. Ушинського. У 2003 р. він захистив у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара кандидатську дисертацію на тему: «Проблеми людини у філософській антропології Костянтина Ушинського», а в 2011 р. йому надано вчене звання доцента. У 2013 р. В.М. Довбня захистив докторську дисертацію та отримав науковий ступінь доктора філософських наук. Він є автором близько 60-ти наукових і навчально-методичних праць. Коло його наукових інтересів – історія філософії, філософська антропологія, філософія освіти. Під керівництвом В.М. Довбні в інституті видається науково-методичний збірник «Філософія освіти і педагогіка». Він нагороджений нагрудним знаком «Відмінник освіти України» (2007 р.) та нагрудним знаком «Ушинський К. Д.» (2014 р.).

Упродовж 2010–2015 рр. ЧОІППО імені К.Д. Ушинського працював над реалізацією державних та регіональних програм в освітній галузі, зокрема, «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 р., «Молодь України на 2009–2015 рр.», «Репродуктивне здоров'я нації» на період до 2015 р., «Протидія торгівлі людьми на період до 2015 р.», «Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді» (затверджено Указом Президента № 580 від 13 жовтня 2015 р.).

На виконання постанови Кабінету Міністрів України № 752 від 13.07.2011 р. «Про створення Єдиної державної електронної бази з питань освіти», наказу Міністерства освіти і науки України № 1986 від 29.09.2015 р. «Про впровадження інформаційної системи управління освітою «ІСУО», наказу Управління освіти і науки ЧОДА № 290 від 08.10.2015 р. «Про впровадження інформаційної системи управління освітою в області» реалізовано проєкт впровадження інформаційної системи управління освітою в Чернігівській області³².

³² Звіт ЧОІППО імені К.Д. Ушинського про виконання плану роботи у 2015 р. Чернігів, 2015. С. 3–71.

У 2015 р. в інституті діяло 6 кафедр: філологічних дисциплін та методики їх викладання; суспільних дисциплін та методики їх викладання; природничо-математичних дисциплін та методики їх викладання; педагогіки, дошкільної та початкової освіти; інформатики та інформаційно-комунікативних технологій в освіті; психології. Вони здійснювали науково-методичний супровід розвитку інноваційного освітнього середовища в регіоні, створювали умови для безперервної освіти педагогічних працівників.

Відповідно до ліцензії № 552915, серія АВ Міністерства освіти і науки України інститут надає освітні послуги близько 5 тисячам слухачів за рік за 50 напрямками підвищення кваліфікації. За 2011–2015 рр. підвищили кваліфікацію 24394 педагогічні працівники Чернігівської області.

Підвищення кваліфікації спрямовано на вирішення професійних проблем учителя, пов'язаних із освоєнням нових програм і стандартів, основами проєктування й управління освітою. Головною спрямованістю процесу підвищення кваліфікації є покращення виконання педагогом у практичній діяльності професійних функцій. Було проведено різнопланові курси підвищення кваліфікації за такими формами навчання: очна (денна), очно-заочна, очно-дистанційна, накопичувальна, тренінги.

Від 26 серпня 2015 р. Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені К.Д. Ушинського очолює Анатолій Андрійович Заліський. Він народився 6 жовтня 1955 р. в с. Слабин Чернігівського району Чернігівської області. У 1968 р. родина переїхала до міста Чернігова. У 1972 р. він закінчив Чернігівську середню школу № 1 і вступив до Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т.Г. Шевченка на факультет загально-технічних дисциплін, який закінчив у 1978 р за спеціальністю «загально-технічні дисципліни і фізика», здобувши спеціальність вчителя трудового навчання і фізики. У 1978–1983 рр. А.А. Заліський працював викладачем Слабинського міжшкільного навчально-виробничого комбінату, у 1983–1984 рр. – директором Слабинської середньої школи, у 1984–1990 рр. – заступником директора з навчально-виробничої роботи СПТУ № 15. Наказом обласного відділу народної освіти від 08.01.1990 р. А.А. Заліського було призначено директором середнього професійно-технічного училища № 15 м. Чернігова (яке згодом реорганізовано у Вище професійне училище № 15). Наказом Міністерства освіти і науки України від 31.10.2003 р. № 1304-К та наказом Управління освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації від 03.11.2003 р. № 118-К А.А. Заліського було переведено на посаду начальника управління внутрішньої політики Чернігівської обласної державної адміністрації.

Розпорядженням Чернігівської облдержадміністрації № 210-К від 14.07.2004 р. А.А. Заліський був призначений на посаду начальника Управління освіти і науки ЧОДА, на якій пропрацював 11 років. У 2006 р. він отримав диплом магістра державної служби в Чернігівському державному технологічному університеті. Рішенням спеціалізованої вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова від 14 жовтня 2009 р. А.А. Заліському було присуджено науковий ступінь кандидата філософських наук. За багаторічну сумлінну працю на освітянській ниві, вагомий особистий внесок у розвиток національної освіти йому надано почесне звання «Заслужений працівник освіти України». Він нагороджений нагрудним знаком «А.С. Макаренко» (2005 р.), обирався депутатом Чернігівської обласної ради 2-х скликань, а в 2005–2015 рр. – головою обласної комісії з питань освіти, науки, культури та інформаційної сфери.

Завдяки організаторському таланту ректора А.А. Заліського та наполегливій праці колективу Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені К.Д. Ушинського досяг значних успіхів у своїй діяльності. За останні 5 ро-

ків зміцнилася матеріально-технічна база інституту. Створені сучасні кабінети для реалізації концепції НУШ. ЧОІППО імені К.Д. Ушинського сьогодні є потужним центром, що здійснює підвищення кваліфікації педагогічних працівників та впровадження сучасних форм підготовки кадрів Чернігівської області. У 2016–2019 рр. 19419 педагогічних працівників області отримали свідоцтва та сертифікати про проходження передатестаційних та тематичних курсів підвищення кваліфікації на базі інституту.

Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені К.Д. Ушинського – обласний комунальний заклад, що виконує функції регіонального навчального, науково-методичного, інформаційного та координаційного центру безперервного підвищення кваліфікації, підготовки та перепідготовки працівників освіти. Поряд з організацією передатестаційних проводяться проблемні, цільові та інтегровані курси, які ґрунтуються на системі інноваційної діяльності, дослідженні потреб педагогів, систематизації нової педагогічної інформації. Для ознайомлення слухачів курсів з інноваціями в роботі та досвідом педагогів області організовується педагогічна практика в закладах освіти. В інституті створені всі умови для забезпечення функціонування системи підвищення кваліфікації за очно-дистанційною формою навчання.

Одним із пріоритетів органів державної влади є забезпечення прав і можливостей дітей з особливими освітніми потребами для здобуття освіти на всіх рівнях з урахуванням індивідуальних потреб, здібностей та інтересів. Зокрема, особливої уваги набуває питання організації інклюзивного навчання для дітей з особливими освітніми потребами, їх соціалізація та інтеграція в суспільство. Важливими кроками на державному рівні стало прийняття Закону України «Про освіту», постанови Кабінету Міністрів України № 545 від 12 липня 2017 р. «Про затвердження Положення про інклюзивно-ресурсний центр». На виконання цієї постанови в Чернігівській області відбулася реорганізація системи психолого-медико-педагогічних консультацій. У 2017–2019 рр. в області було утворено 12 інклюзивно-ресурсних центрів³³.

Важливе значення у діяльності закладів освіти області має впровадження інформаційних технологій. Інститут працює над опануванням методикою проєктування, розробки та впровадження власних інноваційних проєктів, спілкування з однодумцями та обмін досвідом, ознайомлення освітян з сучасними освітніми трендами, методами навчання та саморозвитку.

За підтримки Державної наукової установи «Інституту модернізації змісту освіти» ЧОІППО імені К.Д. Ушинського 8 грудня 2017 р. провів Всеукраїнський освітній захід mini-EdCamp Chernigiv. У ньому взяли участь 100 освітян України з-понад 10 областей. Основна особливість цього заходу полягала у впровадженні принципів: від учнівства до професури; від теорії до практики; від загального до конкретного.

У червні 2017 р. на базі ЧОІППО імені К.Д. Ушинського відбулася міжнародна науково-практична конференція «Перші Ушинські читання: українська освіта і культура в історичному розвитку та в умовах викликів інформаційного суспільства». У роботі конференції взяли участь освітяни з усіх районів Чернігівщини, а також педагоги Київщини, Івано-Франківщини, Буковини, Харківщини, Хмельниччини, Німеччини, Росії. Загалом взяло участь більше 100 представників.

16–17 листопада 2017 р. була проведена Всеукраїнська науково-практична конференція «Українська мова як чинник національної державності», присвячена Дню української писемності та мови за участю учителів і науковців з областей України.

³³ Звіт ЧОІППО імені К.Д. Ушинського про виконання плану роботи у 2017 році. Чернігів, 2018. С. 3–50.

Важливу роль у роботі інституту займає видавнича діяльність, яка покликає на оприлюднювати та популяризувати освітянські надбання і освітню творчість і одночасно є місцем інтелектуального пошуку і здобуття нових теоретичних результатів. Професійний розвиток педагогів та збагачення публічного простору освітніх ідей знайшли своє відображення в науково-методичному журналі «Педагогічні обрії», збірниках «Філософія освіти і педагогіка», «Українська мова і література в школі», які видаються відділом інформаційної та видавничої діяльності інституту.

Створення умов для становлення та розвитку Нової української школи, здобуття якісної освіти забезпечується через реалізацію державних та регіональних програм в освітній галузі області. Інститут здійснює науково-методичне забезпечення реалізації державних програм: «Національна стратегія у сфері прав людини на період до 2020 р.»; «Національний план дій з реалізації Конвенції про права інвалідів»; «Національна програма правової освіти населення»; «Загальнодержавна цільова соціальна програма протидії ВІЛ інфекції / СНІДу на 2014–2018 рр.»; «Цільова соціальна програма протидії торгівлі людьми на період до 2020 р.»; «Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 рр.»³⁴.

References

- Arkhiv ChOIppo imeni K. D. Ushynskoho. F. R-2334. Op.1-O. Spr. 4.
Arkhiv ChOIppo imeni K. D. Ushynskoho. F. R-2334. Op. 1-O. Spr. 15.
Arkhiv ChOIppo imeni K. D. Ushynskoho. F. R-2334. Op. 1-O. Spr. 125.
Arkhiv ChOIppo imeni K. D. Ushynskoho. F. R-2334. Op.1-O. Spr. 233.
Arkhiv ChOIppo imeni K. D. Ushynskoho. F. R-2334. Op. 1-O. Spr. 359a.
Arkhiv Upravlinnia osvity i nauky Chernihivskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii. F. R-5065. Op. 1. Spr. 124.
Arkhiv Upravlinnia osvity i nauky Chernihivskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii. F. R-5065. Op. 1-O. Spr. 403.
Arkhiv Upravlinnia osvity i nauky Chernihivskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii. F. R-5065. Op. 1. Spr. 698.
Arkhiv Upravlinnia osvity i nauky Chernihivskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii. F. R-5065. Op. 1-O. Spr. 982.
Arkhiv Upravlinnia osvity i nauky Chernihivskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii. F. R-5065. Op. 1-O. Spr. 983.
Arkhiv Upravlinnia osvity i nauky Chernihivskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii. F. R-5065. Op. 1-O. Spr. 1345.
Bilshovyk. (1940). № 66. 21 berezn'ya. S. 3.
Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali – DACHO). F. R.-2334. Op. 1. Spr. 1.
DACHO. F. R-2334. Op. 1. Spr. 4.
DACHO. F. R-2334. Op. 1. Spr. 10.
DACHO. F. R-2334. Op. 2. Spr. 3634.
DACHO. F. R-2334. Op. 2. Spr. 3635.
DACHO. F. R-2334. Op. 2. Spr. 3661.
DACHO. F. R-2334. Op. 2. Spr. 3705.
DACHO. F. R-5065. Op. 2. Spr. 3824.
DACHO. F. R-5065. Op. 2. Spr. 3849.
Derzhavni nahorody Ukrainy: kavalery ta laureaty. Dovidkovo-entsyklopedychne ta biohrafichne vydannia. (2016). Kyiv, Ukraine. Ukrainська konfederatsiia zhurnalistiv. Tom 6.

³⁴Звіт ЧОІППО імені К.Д. Ушинського про виконання плану роботи у 2019 році. Чернігів, 2019. С. 3-50.

Entsyklopediia pedahohichnoi osvity Ukrainy (2010). Kyiv, Ukraine.

Khto ye khto na Chernihivshchyni. Vydatni zemliaky. Dovidkovo-biohrafichne vydannia (2004). Kyiv, Ukraine. Vypusk druhyi.

Olkhovyk, L. (2017) Z istorii pislidyplomnoi pedahohichnoi osvity Chernihivshchyny. Spetsvypusk za materialamy mizhrehionalnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Istoriia osvity Chernihivshchyny: vid naidavnishykh chasiv do sohodennia». *Filosofia osvity i pedahohika*. № 38. S. 4–25.

Zvit ChOIppo imeni K.D. Ushynskoho pro vykonannia planu roboty u 2015 rotsi. (2015). Chernihiv, Ukraine.

Zvit ChOIppo imeni K.D. Ushynskoho pro vykonannia planu roboty u 2017 rotsi. (2018). Chernihiv, Ukraine.

34. Zvit ChOIppo imeni K.D. Ushynskoho pro vykonannia planu roboty u 2019 rotsi. (2019). Chernihiv, Ukraine.

Ольховик Любов Андріївна – завідувач архіву Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К.Д. Ушинського (вул. Слобідська, 83, м. Чернігів, 14000, Україна).

Olkhovik Liubov A. – head of the archives of the Chernihiv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education named after K. D. Ushinsky (83 Slobidska St., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: olhovik19588@ukr.net

History of Chernihiv Regional Postgraduate Institute of Postgraduate Pedagogical Education named after K. D. Ushinsky in the persons of its leaders (to the 80th anniversary of its founding)

In 1940 Chernihiv Regional Institute of Teachers Professional Development was created on the basis of the existing regional methodical cabinet.

The Institute acted as a higher educational establishment. Its main focus was professional development of teachers. The Institute staff consulted teachers, conducted meetings and lectures, held exhibitions that promoted the exchange of the best teaching experience.

During the Nazi occupation of Chernihiv town (from September 1941 to September 1943) the Institute did not work. The Institute resumed its activities on September, 30, 1943. In the difficult postwar years of the rebuilding of public education its main areas of work were the following: checking school transferable and final exam preparation; practical assistance in the kindergartens; conducting workshops for the district methodological clusters of teachers; studying the experience of children's centers and boarding schools; inspecting the district educational offices; checking the state of methodological work in the area; studying the state of teaching Foreign languages, Mathematics, Physical Education; inspecting educational work in the regional schools and sharing teaching experience.

In 1954 there were the following cabinets in the structure of the Institute: of pre-school education, of pedagogy, of children's centers, of Ukrainian language and literature, of Russian language and literature, of Mathematics and Physics, of extra-curricular work, of Primary school education, of Biology and Chemistry, of Foreign languages (French, English, German), of Physical Education, of History and Geography, of Labour training, and later – the cabinets of Educational films and of Job training. For years the structure of the Institute has not been practically changing. The cabinet of teaching work led by the Head and methodologists remained the important organizational and methodical link of the Institute. The Institute was subordinated to Chernihiv Oblast Board of Public Education.

In 1989 there were 22 educational-methodical cabinets in Chernihiv Regional Institute of Teachers' Professional Development. There have been substantial changes in the structure and activities of the institute since the independence of Ukraine. New objectives were set before the staff of the Institute.

On March 23, 1993 Chernihiv Regional Institute of Teachers' Professional Development has been liquidated, and on its basis Chernihiv Regional Institute of Teaching Staff Training and Retraining was created. There were the following chairs: of Pedagogy and Psychology, of Humanities and Social sciences and methods of their teaching, of Natural and Mathematical sciences and methods of their teaching. There were such laboratories: of Management in education and new pedagogical techniques; of Psychological research; of teaching Humanities and Social disciplines; of teaching Natural and Mathematical disciplines; of Educational methods in pre-school educational establishments and schools.

In September 1993 the Department of Teaching Staff Retraining was created. You could get a second higher education in the Ukrainian language and literature, or the English language and literature, or the foreign Literature, or practical Psychology. For 20 years of its existence there has been done a lot for the training and retraining of teaching staff of Chernihiv region at the department. From 1993 to 2013 1273 professionals have been retrained, among them the teachers of Ukrainian and literature, of English, of foreign Literature and practical psychologists.

On August 7, 2001 Chernihiv Regional Institute of Teaching Staff Training and Retraining was reorganized into Chernihiv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education. By the order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 29 October 2009 Chernihiv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education was named after K. D. Ushynskyi, an out standing pedagogue whose life was closely connected with Chernihiv.

By 01.01.2012 there had been eight chairs at the Institute: of Natural and Mathematical sciences, of Social sciences, of Foreign languages, of Information and Communication technologies in education, of Management in education, of Psychology, of Ukrainian language and literature, of Pre-school and Primary school education. In 2014 the structure of chairs was reorganized due to staff reduction.

There are 38 full-time lectures, including 3 doctors, 1 professor, 29 candidates of sciences, 19 associate professors, and senior lecturers on the chairs. The Institute is located in three buildings; it has 23 classrooms and sufficient space to accommodate chairs, offices, and other structural units, with necessary educational equipment and visual aids, computer and photocopying services. The scientific and educational library works at the institute; it has 54,624 copies of books, brochures and periodicals. Distance Learning Center functions using telecommunication technologies. The Institute employees and students have access to the Internet. The multimedia and interactive boards are used in the educational process.

Since 2000 Regional Center of Practical Psychology and Social work has been functioning at the Institute.

In 2006 Chernihiv Regional Psychological, Medical and Pedagogical Advise Bureau was included into the structure of the Institute professional teachers' development, educational activities, retraining and professional development.

Дата подання: 6 травня 2020 р.

Дата затвердження: 25 червня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ольховик Л. Історія Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського в особах її очільників (до 80-річчя з нагоди його заснування). *Сіверянський літопис*. 2020. №3. С. 174–190. DOI: 10.5281/zenodo.3949996.

Цитування за стандартом APA

Olkhovik, L. (2020). *Istoriia Chernihivskoho oblasnoho instytutu pisliadyplomnoi pedahohichnoi osvity imeni K. D. Ushynskoho v osobakh yii ochilnykiv (do 80-richchia z nahody yoho zasnuvannia)* [History of Chernihiv Regional Postgraduate Institute of Postgraduate Pedagogical Education named after K. D. Ushinsky in the persons of its leaders (to the 80th anniversary of its founding)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, 174–190. DOI: 10.5281/zenodo.3949996.

НАРОДОЗНАВЧІ НОТАТКИ

УДК 94 (477)

Микола Гринь

ЛІТОПИС СЕЛА КОБИЖЧІ ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ У МІКРОТОПОНІМАХ

DOI: 10.5281/zenodo.3950015

© М. Гринь, 2020. CC BY 4.0

***Метою дослідження** є аналіз топонімів в обмеженому географічному просторі одного з найбільших сіл в Україні – Кобижчі. Його історія нерозривно пов'язана з Сіверщиною і всією Україною. Прадавня ж мікротопоніміка цього села відображає певні події, пов'язані з ним. Також у старих назвах зафіксовані імена власників хутірців, слобідок у самому селі і навколо нього, професійні заняття жителів, їхнє соціально-економічне становище, правовий статус тощо. Для здійснення такого аналізу були використані архівні матеріали, документи органів управління, розповіді старожилів села.*

***Методологія дослідження** пов'язана з використанням надбань історіографії, лексикографії для систематизації мікротопонімів цього села та його околиць. Все це виходить з концепції їх важливого значення у житті людської спільноти від сивої давнини й до наших днів.*

***Науковою новизною** статті є те, що вперше здійснений аналіз широкого кола джерел, що стосуються походження назв географічних об'єктів окремого населеного пункту – Кобижчі. Дослідження дозволяє більш повно ознайомитися з його мікротопонімами як важливим інформаційним джерелом для вивчення змін, що відбулися в цьому селі протягом його історичного розвитку, і скласти уявлення про процеси їх творення не тільки в цій місцевості, а й на всій Сіверщині, якій притаманні власні особливості топонімічної системи.*

***Висновки.** Про важливість вивчення, «розсекречення» та аналізу походження мікротопонімів свідчить те, що до цієї проблеми останнім часом звертається немало дослідників, але ще залишається немало так званих «білих плям». Ця стаття є певним внеском у вивчення історичної топографії. У ході проведення дослідження вдалося на основі документальних, лінгвістичних, архівних та інших джерел надати характеристику давніх і нинішніх мікротопонімів Кобижчі, а також простежити їх походження і використання. Уведення нових джерел до наукового обігу, а також розвиток відповідних методик роботи з ними дозволять дізнатися багато нового про топоніміку Сіверщини.*

***Ключові слова:** Кобижча, сотня, курінь, куток, вулиця, містечко, урочище, поле.*

Передусім потрібно наголосити, що колишнє містечко Кобижча, яке було ядром козацької сотні спершу Ніжинського, згодом Київського козацьких полків Гетьманщини, а потім волосним та районним центром на Чернігівщині, нині є одним з найбільших сіл України. На нашу думку, цікавою є така порівняльна характеристика.

У 1909 р. площа Кобижчі становила 3 тисячі десятин землі, у містечку нараховувалось 127 вулиць, довжина яких сягала 98 верст. У 3170 дворах з 3050 хатами проживали 13925 мешканців. У 2020 р. Кобижча займає площу в 1918 гектарів, її планувальну структуру становлять 96 вулиць, а жителів проживає менше п'яти тисяч. Додамо, що навколо села розташовано близько 6500 гектарів лісових угідь. Не дивно, що таке велике поселення на різних етапах історичного становлення і розвитку неодноразово привертало до себе увагу дослідників.

Для прикладу наведемо дослідження знаного історика С. Шамрая «М. Кобижча в XVIII ст.»¹ та працю автора духовного гімну України «Боже великий, єдиний» О. Кониського², який певний час жив у цьому селі та мав тут земельні володіння³. Зокрема, в першій праці автор вказує, що містечко Кобижча «розташоване на рівному місці на річках Кобижчі та Шаулівці та інших дрібних»⁴. Далі він пише, що про стародавню історію населеного пункту достовірних відомостей не збереглося⁵. Єпископ Філарет (Гумілевський) в описі Чернігівської єпархії висловив думку, що поселення на місці Кобижчі були засновані за домонгольської доби, а в середині XVI ст. село вже існувало. Принаймні, пише він, в «цьому районі згадуються Козари, що лежать поруч з Кобижчею, і правдоподібно, що й Кобижча, пізніш більша та значніша, вже мусіла за тих часів існувати...»⁶ Додамо, що точна дата заснування села, як, до речі, й багатьох інших великих та малих населених пунктів України, невідома. З упевненістю можемо лише стверджувати, що з перших літ свого функціонування в поселенні творилися нові мікротопоніми. Вони постійно примножувалися, передавалися з покоління в покоління, і тому немало їх дійшло в наш час у первозданному стані.

Отож не випадково, що поряд з історичною складовою зародження, осадництва та розвитку містечка дослідники звертали увагу й на топоніміку краю. Адже саме мікротопоніми відображають ті чи інші події, прямо чи опосередковано пов'язані з даним населеним пунктом. А кожна назва може розповісти чимало цікавого про наше життя, історію краю, назви об'єктів рельєфу, древні звичаї та природу відповідної місцевості, їхні таємниці та особливості. Саме у мікротопонімах, які закріпились у мові набагато раніше від часу їхньої фіксації в письмових джерелах, закарбовані назви всього поселення, його частин (кутків), професійні заняття жителів (наприклад, у Кобижчі Дьогтярка, Воловище та Бондарик), їхній майновий стан, соціально-економічне становище (урочище Дячкове), правовий статус, історична топографія, система місцевого управління, родинні зв'язки (хутір Сестри) тощо.

Одним з перших, хто звернувся до народної топоніміки Кобижчі, був уже згадуваний єпископ Філарет (Гумілевський). Саме він намагався обґрунтувати походження назви ойконіму Кобижча. На його думку, в народі укорінилася думка, що назва села пішла від древнього слова «коб», що означає чаклунство. Звідси «кобник» означає людину, яка займається чаклунством, а «кобище» – велике чаклунство, житло чаклунів⁷. Цю думку підтримали й деякі інші дослідники. Але слова «коб», «коби» мають й інші тлумачення. Серед них – «лог», «ложбина», «лощина», про що містяться відомості в «Топонімічному словнику гірського

¹ Шамрай С. М. Кобижча в XVIII в. *Записки історико-філологічного відділу*. Київ: Всеукраїнська академія наук, 1931. Кн. XXVI. С. 25.

² Конисский А. Я. Стопятидесятилетний экономический прогресс села: местечко Кобыжча. Полтава, 1884. С. 5.

³ Там же.

⁴ Шамрай С. М. Кобижча в XVIII в... С. 1.

⁵ Там само.

⁶ Філарет (Гумілевський). *Историко-статистическое описание Черниговской епархии*. Чернигов: Земская типография, 1874. Кн. 5. С. 207–212.

⁷ Там же. С. 207–208.

Алтаю»⁸. В. Радлов стверджує, що «коба» означає печеру, нетрі, нору, рів⁹. Киргизко-російський словник слово «кабижчі» подає як «помічник»¹⁰. Полтавська річка Очеретянка колись звалась Кобижча, і саме від цього гідроніма пішла назва одного з кутків Полтави Кобижчани. А давня назва річки Кобижча Бурчак на сьогодні повернута в широке громадське використання.

Відомо, що на географічній карті Боплана назва Кобижчі записана як KOBICZ. Існує версія, що ця назва може походити від праслов'янського Kobiz\ kobz – вид сокола. Побутує також російське слово кобез, а йому відповідає українське кобець (кібець).

Доречно згадати й прізвища окремих знатних вельмож того часу. В описі Київського замку 1552 р. згадується Ходика Кобийзевич. У документах 1569 р. містяться відомості про «войского» Олексія Кобизя. У Реєстрі Війська Запорозького 1649 р. згадані Іван Кобиз, Харко Кобизщієнко, Кіндрат Кобижченко, Овсій Кобищієнко, Янко Кобищенко.

Врешті, В. Антонович пояснював, що слово «кобиз» або ж «кобуз» має татарське походження і означає воно музичний інструмент¹¹. Згадуваний вище В. Радлов у своєму «Дослідженні словника тюркських діалектів» пише, що слово «кобусчин» означає того, хто грає на кобузі¹². Цей інструмент пізніше запозичили українські козаки, переробили його і назвали кобзою. Отож цілком реальним є припущення, що частину поселенців на древній річці Бурчак – Кобижча складали майстри гри на цьому інструменті – кобузники чи кобизники.

Не витримує жодної критики версія про походження назви села, згідно з якою у свій час цариця «Єкатеріна Вторая» «ощасливила» це поселення, у мешканців якого, зголоднівши, попросила поїсти «кабы щи». Вона хоч і проїжджала через Чернігівщину, але шлях її процесії не пролягав через Кобижчу. По-друге, рік її візитів до нашого краю аж ніяк не співпадає з імовірним періодом заснуванням Кобижчі.

Топонім Кобижча не єдиний на карті України. У дослідженні С. Павленка «Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини» зафіксовано, що куток Кобижча розташований у с. Курені Бахмацького району. У с. Хрещате Козелецького району є куток Кобижчинці, який, за однією з версій, заснували переселенці з Кобижчі. Куток у с. Кошмалів Бахмацького району звуть «Коби». У с. Бахмач цього ж району є поле з такою назвою. Автор книги логічно наголошує, що на теренах Чернігівщини є багато топонімів, пов'язаних з тюркським кочів'ям¹³. Свого часу місця стоянок кочівників дали назву й населеним пунктам, серед них і Кобижчі.

С. Павленко у названій книзі вказав 87 топонімів цього села. Якщо врахувати вище наведену характеристику давньої та нинішньої Кобижчі, то зрозуміло, що в книзі названа лише невелика частина антропонімів, гідронімів, ойконімів, дрімонімів, агронімів, потамонімів, пов'язаних з історією села, тим більше, що життя не стоїть на одному місці та народжує нові власні назви.

Серед назв вулиць і кутків згадуються Носів хутір, Мимрин, Назарівка, Таранів хутір, Машина школа, Вербовий хутір, Глинище, Хуторець, Полівка, Кругляк, Земства, Майдан, Савинці, Комісарівка, Цибівка, Аршава, Шаулівка, Загребелля, Соболиха, Горбачівка, Натоківка, Каштелянівка, Лебедівка, Лан, Широка, Котівка, Глибока, Пісок, Буглаківка, Садова, Озерець, Кавівка, Лапинівка, Книшівка, Глібівка. Як і в переважній більшості випадків, походження топонімів Чернігів-

⁸ Молчанова О. Т. Топонимический словарь горного Алтая. Горно-Алтайск : Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1979. С. 131.

⁹ Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1899. Т. II. Часть I. С. 657.

¹⁰ Киргизско-русский словарь. Составил К. К. Юдахин. Фрунзе: Главная редакция Киргизской советской энциклопедии, 1985. Т. I. С. 312.

¹¹ Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ : Либідь, 1995. С. 164.

¹² Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. II. Часть I. С. 662.

¹³ Павленко С. О. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини. Чернівці : Десна, 2013. С. 19.

щини пов'язане з прізвищами чи власними іменами людей, причетних до цієї території. Але є й мікротопоніми, що характеризують особливості об'єктів рельєфу цієї території, – Глибока, Широка, Садова, Лан, Глинище, Озерець, Вербовий хутір, Кругляк тощо.

Таку ж особливість мають і назви урочищ. З конкретними людьми пов'язані Бурдюжине, Симоновка, Неверовщина, Куликова могила, Миничин Ріг, Киселів хутір, Беркове, Андріївщина, Бондарине, Павловщина, Сенькова Балка, Гламазди Малі, Гламазди Великі, Дезекунове. Інші урочища мають назви: Береги, Браничка, Горіле, Запольне, Дьогтярка, Вовча Яма, Козарський шлях, Козелецький шлях, Горине, Острови, Хихлаха, Вошиве, Курятник, Дрижин, Довге, Лисі Гори, Воловище, Бараниха, Кринички, Вольновщина, Загребельне, Соловки, Дячкове, Дитинець, Трубіж, Прорубанка, Грабівщина. До цього переліку варто додати й урочище Крицьке, в якому під час Столипінської реформи виник хутір до ста дворів.

Серед боліт фігурують гідроніми Антилярне, Біле Болото, Зміїне Болото. В енциклопедичному довіднику «Чернігівщина» згадуються також розташовані серед лісових масивів чималі плями боліт Грабівщина, Кроватки та Черепашине¹⁴. А ось назви полів тісно пов'язані з конкретними людьми: Антипове, Андрійчукове, Либарчине, Крицьке, Кавине, Гомонове, Косенки, Ярмоленки, Басанькове.

Під час вивчення архівних документів, історичної літератури, розмов зі старожилами села були виявлені топоніми-анахронізми. Вони втратили своє первісне значення, однак ще зберігаються в людській пам'яті. Отож спробуємо виявити джерела походження назв певної місцевості, «розсекретити» і обґрунтувати їх, проаналізувати та узагальнити.

Коли заходить мова про історію будь-якого населеного пункту, відразу ж виникають запитання: коли тут з'явилися першопоселенці, чому саме це місце вони облюбували. Стосується це, звісно, й Кобижчі. Найдавніші пласти місцевої топоніміки дійшли до нас з глибини віків, наприклад, такі назви як: Лисі Гори, Лиса Долина, Біле Болото, Зміїне Болото, Вовча Яма. Вони дають підстави припускати, що одними з перших мешканців тодішнього поселення були язичники, які облаштовували на цих теренах капища для моління та жертovníки і давали цим територіям саме такі та схожі назви. Як бачимо, вони пережили всі історичні перипетії, які випали на долю цього поселення, і дійшли до сьогоднішнього дня.

У I тис. н. е. територію сучасної Чернігівщини заселило слов'янське племінне об'єднання сіверян. Вони стали освоювати території поблизу річок, боліт, лісів, вибираючи місця, оточені крутими схилами, глибокими ярами. Поселенці зводили навколо таких ободок, кутів (кутків) чи хутірців земляні вали, копали рови, ставили з колод частоколи. Щоб загрожа була надійною, міцною і служила довго, колоди частоколу закопували в землю.

У 1898 р. в одному з номерів часопису «Київська старовина» історик А. Білецький-Носенко, який належав до дворянської родини, що мала земельні та інші володіння в Кобижчі, навів відомості про стародавній вал навколо містечка. Він проходив паралельно р. Остер, простягався через Козелецький повіт повз Кобижчу й закінчувався в Ніжинському. Дослідник ретельно обстежив вал на відстані однієї версти¹⁵. На час дослідження насип валу був заввишки 1 – 1,5 аршина. Поруч був викопаний рів до трьох сажнів завширшки і глибиною до аршина¹⁶. Вал і рів були покриті густим лісом. Вал був насипаний у бік ріки, а відкритий його бік звернутий у бік степової частини повіту. Дослідник зробив висновок, що цей вал мав оборонне призначення. З великою часткою ймовірності можна твердити,

¹⁴ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. Київ : Головна редакція УРЕ, 1990. С. 204.

¹⁵ Білецький-Носенко А. «Змиевый вал» в Черниговской губернии. *Киевская старина*. 1898. Апрель. С. 95.

¹⁶ Там же.

писав він, що спорудження цього укріплення варто віднести до часів князювання на Русі Володимира Великого¹⁷.

Дослідник писав, що обстежена частина валу проходить через заліснену ділянку містечка¹⁸. На жаль, ні він, ні О. Русов в «Описі Чернігівської губернії», де було вказано про три лісові ділянки по обидва боки залізниці біля Кобижчі¹⁹, не згадують їхніх назв. Але таких ділянок було значно більше. Адже в протоколі засідання Козелецьких повітових земських зборів від 25 вересня 1909 р. записано, що навколо залізничних станцій Кобижча, Бобровиця, Бобрик, Заворичі «розташовані багаточисельні дачі». Назви двох із них зафіксовані в енциклопедичному довіднику «Чернігівщина», де вони вказані як «Кобижчанська дача 1» і «Кобижчанська дача 2»²⁰. На сьогодні перша з них з 1978 р. є ландшафтним заказником. Вона займає площу 610 гектарів. Це типовий природний комплекс сосново-дубового лісу з багатим рослинним та тваринним світом. Друга ділянка також із 1978 р. має статус ботанічного заказника. Його площа сягає 200 гектарів і за своїм характером є мішаним лісом. Не названа там третя ділянка лісу на підставі рішення Чернігівської обласної ради від 27 грудня 2001 р. отримала назву Кобижчанська дача і статус ботанічного заказника місцевого значення. Його площа становить 1684 гектари, і перебуває він у віданні ДП «Ніжинське лісове господарство». Природоохоронний статус був присвоєний для збереження частини лісового масиву з насадженнями дуба та сосни з домішками берези і вільхи. Ця ділянка розташована на північ від сусіднього с. Браниця, а дві попередні – на північ від Кобижчі.

Згадуваний вище топонім Старе Місто, який і досі так називають старожили, означає територію в центрі Кобижчі. У матеріалах Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр., використаних С. Шамраєм, згадується, що в центрі села було розташоване досить потужне укріплене городище із замку і посаду з деревно-земляними укріпленнями. Цей дерев'яний замок мав три брами: Козелецьку, Київську та Ніжинську. Свої назви брами одержали від шляхів, на які вони виходили. У містечку були прокладені такі вулиці: Каштелянська, Козарська, Берегова, Вдовиченкова, Булгаківська, Шаулова, Савинська, Голенківська, Доценківська, Дорошова, Шилівка. Від них розходилися провулки: Замковий, Литвиненків, Косенків, Довгополенка. С. Шамрай наголошував, що «назви вулиць походять або від назви сусідніх великих міст (від чого походять і назви брам), або від прізвищ перших, замковіших переважно, оселенців, що, зростаючи в кількості, можливо заселявали пустирі й утворювали цілі вулиці. Так походили назви вулиць: Булгаківська, Шаулова, Голенківська і т. д. і від прізвищ виборних козаків Булгаків (або іноді в іншій транскрипції Болгаків), Шаул, Голенків і т. ін. Вали, рови та чималий дерев'яний замок, які збереглися ще до 1760-х рр., яскраво підтверджують ратне військове минуле Кобижчі. Щодо Каштелянівської вул., то назва її можливо походить од часів литовсько-польських»²¹.

Саме до литовсько-польської доби належить місцевий топонім Укольський ґрунт, який набув поширення як в усному, так і в писемному мовленні. Вперше він згадувався в люстрації Остерського староства 1628 р., де було записано, що на Укольському ґрунті вже осаджена Кобижча, а її осадчим був Криштоф Зембжицький. Цього ж року він фігурував у документах як кобижчанський староста. На сьогодні цей історичний топонім зник з ужитку місцевих жителів і згадується лише у працях дослідників старовини. До одного з найдавніших належав також топонім Сериков ґрунт. У Переписних книгах 1666 р. зазначалося, що «третей

¹⁷ Там же. С. 97.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Русов А. Описание Черниговской губернии. Чернигов, 1899. Т. 2. С. 87.

²⁰ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник... С. 703.

²¹ Шамрай С. М. Кобижча в XVIII в... С. 18–19.

статі мешчанин Данило живе на Сериковом ґрунті, пахет волом...»²². На сьогодні ця власна назва також повністю вийшла з використання.

Серед назв урочищ помітне місце посідає Симоновка. В історії Кобижчі рід Симоновських займав одне з чільних місць, а тому власна назва урочища цілком виправдана. У документах, які стосуються історії села, зафіксовані Данило, Петро, Василь, Микола, Іван Симоновські. Родоначальник Іван Симоновський мав чин значкового товариша Ніжинського полку. Він був добре освіченою людиною, пройшов курс навчання за кордоном, а згодом зацікавився історією України, написав працю «Краткое описание о козацком малороссийском народе», яка була видана у 1847 р. Його син Петро перебував на посаді перекладача Генеральної військової канцелярії, посідав уряди сотника Кобижчанської сотні, судді Остерського повіту, а згодом став членом Генерального військового суду. П. Симоновський володів у Кобижчі чотирма з шістнадцяти діючих у містечку шинків, трьома садибами, а в його підданстві перебували 15 посполитих та 11 підсусідків. На місце Петра сотником Кобижчанської сотні згодом був призначений його брат Данило, канцелярист Генеральної військової канцелярії, який згодом посів уряд сотника Конотопської сотні. У Кобижчі він володів ранговими маєтностями, які, ймовірно, згодом отримали назву Симоновщини.

Що стосується походження назви Шауловка, то існують такі версії. По-перше, Кобижча розташована на схилах р. Шаулівки. По-друге, помітне місце серед місцевої еліти посідала родина Шаул, представники якої входили до складу козацької старшини. Значковий товариш Шаула разом із майором Аршановським проводив Рум'янецьвський опис поселень Київського полку і, зокрема, Кобижчі. Оскільки прізвище Шаула є одним з найдавніших у містечку, то у старому місті одна з вулиць носила назву Шауловка. До речі, куток Аршава також цілком міг отримати назву на честь згадуваного майора Аршановського.

Там само в старому замку була прокладена й вулиця Булгаківська, назва якої збереглася й дотепер. З великою часткою достовірності можна стверджувати, що її назва походить від місцевої старшинської родини Буглаків, зокрема, курінного отамана, який три роки на початку XVIII ст. очолював один із семи місцевих козацьких куренів. Серед курінних отаманів Кобижчі можна також зустріти Назара Буглака. Він посідав цей уряд щонайменше шість разів. Серед наказних сотників Кобижчанської сотні у документах згадувався і Дмитро Болгак. У 1920 р. два представники роду Буглаків володіли в містечку двома млинами з вітряними двигунами.

Появу мікротопоніма Басанькове поле, швидше за все, варто пов'язати з прізвищем курінного отамана Матвія Басанька, який згадувався в документах у 1723 р. Прізвище Басанько надалі було поширене в Кобижчі, про що свідчать метричні книги місцевих церков. Представники наступних поколінь родини Басаньків посідали помітне становище у місцевій громаді, а після жовтневого перевороту 1917 р. увійшли до складу новостворених структур влади.

Назву урочища Берко пов'язують з окремими представниками єврейської громади містечка. Впродовж кількох століть тому вона була в Кобижчі досить великою. У документах серед представників єврейської общини містечка згадувались Берка Ошарович, Берко Мерзко, Берко Левін. Безсумнівно, вони або ж їхні близькі родичі мають стосунок до виникнення назви урочища.

За даними ревізії 1723 р., у Кобижчі існувало шість козацьких куренів: Лесенка, Удовиченка, Михна, Славинського, Кичуна, Булгака. З часом деякі з них змінили назви, і в документах були зафіксовані Каштелянівський, Сотенний, Яришківський, Савенківський курені. Мікротопонім Каштелянівський, а також Киселів хутір, які дійшли до наших днів, пов'язані з ім'ям одного з чотирьох православних сенаторів сейму Речі Посполитої, київського каштеляна (воєводи)

²² Шамрай С. М. Кобижча в XVIII в... С. 17.

Адама Киселя. У 1646 р. до складу його володінь увійшла й Кобижча. Збереглися листи від А. Киселя до московських воєвод, підписані «в городе моем Кобищи». Після початку повстання під проводом Б. Хмельницького Кобижча звільнилася з-під влади київського каштеляна. У пам'ять про той період частина села й донині зветься Каштелянівкою.

А чи не вперше топонім з цією назвою зафіксований у писемних джерелах у 1734 р., коли значкові товариші Гаврило Горячко та Олександр Шум продали значковому товаришу Київського полку Якимі Кладинозі город з хатою, розташований на Каштелянівці, які раніше належали київському полковому комісару Івана Филімоновичу. Відтак на сьогодні Комісарівкою називають місце, де він колись мав свої володіння.

Після утворення земств на мапі села, ймовірно, на тому місці, де було побудовано земську управу, з'явився топонім Земства. Неподалік розташовувався Майдан, на якому люди збиралися на віче. У пам'ять про цей період одна з вулиць села отримала назву Земська.

Ще один козацький курінь села отримав назву Савинського (пишуть також Савенківський). Савинці – великий куток Кобижчі, своєрідний хутір, що мав самостійне правління. В окремих документах навіть записано, що це був присілок Кобижчі. Зі встановленням радянської влади в цьому кутку села діяли окремі комбід, комнезам, а згодом і сільська рада (До речі, певний час у Кобижчі діяли чотири сільські ради і вісім колгоспів). Одна з перших згадок ойконіма Савенці у письмових джерелах належить до 1629 р., коли осадчим Кобижчі був призначений польський шляхтич Криштоф Зембжицький. У березні 1629 р. на підставі королівського привілею він отримав належні йому після осадництва 20 волок в урочищі Савинці під Кобижчею (Одна волока дорівнювала 30 моргам або 20 десятинам землі, що становило приблизно 21,36 гектара). Надання такого привілею пов'язують з передачею Кобижчі в управління королівському дворянинові Миколаєві Солтану. У документі записано, що надані 20 волок розташовані між рудками, тобто потічками, в яких була виявлена залізна руда. Гідронім Руда стосується річки з такою назвою, що колись протікала неподалік Кобижчі й брала початок з так званих Ракових Боліт. Ці гідроніми теж належать до досить давніх і нині використовуються не так часто.

Після Української національної революції середини XVII ст. у Кобижчі та її околицях на місцевих річках почало розвиватися млинарство. У 1766 р. навколо містечка діяли 33 млини, а в 1881 році – уже 167. З восьми водяних млинів на р. Кобижчі чотири належали козацькій старшині. Їй же належали й греблі на річках. У 1735 р. кобижчанський сотник Семен Мандрика та його брат Ничипір подали прохання до Генеральної військової канцелярії, в якому просили підтвердити купчі записи на три ґрунти з хатами й ставом, 12 нив, 4 гаї, загопи, сіножать, млин з одним колом з ступами. Разом з тим, вони скаржаться, що «нічого не мають і не мають з чого жити». Додамо, що в 1736 р. Семен Мандрика одержав місце від козаки Котиhi для будівництва млина. З того часу у місцевій топоніміці й зафіксована назва «Мандричина гребля» Микити Мандрики. Мав власну греблю й військовий канцелярист Федір Мандрика. Топонім Мандричина гребля на сьогодні зник з ужитку сільчан, а куток Загребелля й урочище Загребельне збереглися до цього часу.

Мікротопонім Неверовщина пов'язаний з представником заможного дворянського роду підполковником Федором Степановичем Неверовським. Він отримав спадкове дворянство, був двічі одруженим і мав чотирьох синів і дочку. У його володінні перебували 600 десятин оброблюваної землі, 40 гектарів лісу й 88 підданих селян. З цих маєностей він мав 420 рублів щорічного прибутку. У 1890 р. Неверовський пожертвував ліс на будівництво Успенської церкви. Місце, де були

розташовані його володіння, і до цього часу зовуть Неверовщиною. 15 квітня 1850 р. в газеті «Черниговские губернские ведомости» було опубліковане повідомлення, що в Кобижчі згорів винокурний завод поміщика Неверовського²³. Є підстава твердити, що згодом він відновив свою винокурню. М. Домонтович повідомляв, що в 1861 р. цей завод придбало подружжя дворян Мандрик, і в 1865 р. він випускав продукцію. Старожили розповідають, що заможні селяни виготовляли з житнього борошна солод і здавали його на винокурню Неверовського для подальшої переробки. Сама ж винокурня була розташована біля річки на виході із села в ліс. У 1923 р. комнезам Яришківського кутка села роздав землю Неверовського у користування людям.

Козацьке прізвище Ярмоленків (Єрмоленків) зафіксоване в Кобижчі ще в переписних книгах 1666 р., а його носії проживають у селі й сьогодні. У свій час Ярмоленки займалися в містечку млинарським промислом. У 1920 р. на Ярмоленковому хуторі працювали два промислові підприємства. У 1923 р. представник роду Ярмоленків разом з іншим односельцем володів у Савинцях вітряком. Члени родини Ярмоленків користувалися авторитетом у містечку, оскільки у 1872 р. до складу ради попечителів Покровської церкви парафіяни обрали Зіновія Ярмоленка. Мав цей рід і земельні володіння, а одне з їхніх полів донині зуть Ярмоленковим.

Гідронім Трубіж пов'язаний з назвою колись повноводної ріки поблизу містечка. Річка Кобижча була правою притокою Трубежа. З часом вони змілилися, а навколишні території заболотилися. Дослідники стверджують, що гідронім Трубіж, як, власне, і Кобижча, Козари, Козелець, є домонгольськими назвами, які побутували ще за давньоруської доби²⁴. Втечі поселенців з Кобижчі та її околиць у болота Трубежу та навколишні густі ліси після монгольської навали й повернення їх на рідні обійстя, підняття з руїн і попелища отчого краю вказують на безперервність їхнього існування або ж на спадковість цих поселень.

З навколишніми лісами і перелісками пов'язані мікротопоніми Соболиха та Дитинець. Поруч з одним з таких масивів на великій площі буяли зарослі шовковиці. У них водилися різні звірі та серед них – соболі, шкурки з яких використовували для сплати данини. А ось назва Дитинець має гірку історію. У цьому лісовому масиві люди накопували маленьких діток, які гинули під час пошестей.

Вищевказані річки та їхні басейни були знищені у три етапи. У 1932 р. розпочалося осушення боліт для збільшення орних площ. Після Другої світової війни на місці їхніх русел були створені рибні ставки. Нарешті, у п'ятдесяті роки минулого століття був прокопаний відвідний канал поблизу Осокорівки, аби дати воду для миття цукрових буряків на Носівському заводі.

Тепер заболочене місце зуть Багметка (багнука). Так замість ріки народився новий гідронім, а залишкам ріки повернули давню назву Бурчак. До новітніх належить і гідронім Дамба. Поблизу Савинців у декілька етапів штучно створили кілька ставків, поміж ними було прокладено кілька дамб. Тепер ставки пересохли, а збереглася лише одна, найдовша дамба. Саме нею йде вузька стежка з вулиці Земської до Кутовки.

На початку вулиці Земської колись розташовувалося козацьке кладовище. Над могилою нащадка давнього козацького роду Андрія Андрійовича Мандрики був поставлений хрест, а поруч споруджений склеп. У його залишках ще до 1930 р. на свята люди запалювали лампадку. Нині про ці події збереглися лише згадки та топонім Козацьке кладовище.

На сьогодні остаточно не з'ясованим залишається походження мікротопоніму Бистрик. Такий гідронім зустрічається у багатьох регіонах держави. Майже по-

²³ Черниговские губернские ведомости. 1850. 15 апреля. С. 56.

²⁴ Шамрай С. М. Кобижча в XVIII в... С. 22.

всюди він пов'язаний з водними артеріями, які прудко мчать між рукавами річок. Разом з тим у реєстрах запорожців зустрічалися козаки з прізвищем Бистрик, походження якого достовірно не відоме. У жовтні 1827 р. відставний майор Григорій Микитович Мандрика купив у козацькі містечка Кобижчі вдови Меланії Кибальнички в урочищі Бистрик на зруб власний її ліс. Цей лісовий масив під історичною назвою Бистрик, яка, напевно, має давнє походження, зберігся й до сьогодні.

У 1906 р. в царській Росії розпочалася земельна реформа. Селянам надавали землю у власність на «відрубах» за межами сіл. Тоді зародилося багато так званих столипінських хуторів, деякі з яких розташовані і навколо Кобижчі. У 1920 р. у джерелах згадувалися такі хутори, як Бараниха, Біле Болото, Бистрик, на річці Бистрик, Ветри, Глушків, Голоти, Горбача, Дерев'янки, Доморищина, Дороша, Древінських, Забоцький, Зеленко, Івахи, Коломісць, Косенко, Личенко, Неділька, Олешки, Пластовці, Покормяки, Потоцькі, Приступка, Ракові, Сеня, Сестри, Степанівка, Шуляки. Переважна більшість назв цих хуторів походить від імен перших поселенців або ж авторитетних односельців. Назву хутора Бараниха в урочищі Крицьке пов'язують із прізвищами статського радника Порфирія Герасимовича Барановича, який мав майже 56 десятин землі, статського радника Василя Яковича Бараненка-Брановицького, у власності якого перебувало 39 десятин землі, та поміщика Барановського, на землях якого в урочищі Крицьке теж виріс хутір до ста дворів.

Майже в самому центрі Кобижчі розташована торгова площа, яку з давнини й донині звуть Ринок. У містечку тричі на тиждень відбувалися базари, а тричі на рік проводилися ярмарки. Так, у 1858 р. на Георгіївський ярмарок 23 квітня привезли звідусіль товарів на суму 5600 крб і продали на 3100. Наприклад, четверть жита на ярмарку коштувала 8 крб, вівса – 4, а гречки – 6 крб 40 коп. Поблизу Ринку були побудовані три казенні лавки, в яких дозволяли торгувати спиртними напоями в «опечатаній посуде».

Поруч з Ринком була розташована ще одна місцева знаменитість – Каланча. Її збудували ще до революції за сприяння представника дворянського роду і першого священика церкви Успіння Пресвятої Богородиці Миколи Полонського, який регулярно ініціював збирання грошей на будівництво соціально важливих об'єктів у селі. Ці гроші йшли на мощення доріг бруківкою, спорудження лікарні та пожежної каланчі. У 1905 р. місцеве протипожежне товариство та громада села звернулися до чернігівського цивільного губернатора з проханням виділити Кобижчі 2 тисячі крб для побудови сараїв пожежного обозу і необхідного обладнання. Згодом був збудований і буровий колодязь. У 1910 р. у Кобижчанській вільній пожежній дружині працювали п'ять найманих працівників, їй належало шестеро коней. Пожежна Каланча діяла і в перші роки радянської влади, згодом була закрита, але топонім з такою назвою зберігся.

Неподалік від площі Ринок і Каланчі у 1896 р. в новозбудоване приміщення перейшов місцевий шпиталь, який отримав статус лікарні. У ній нараховувалось 15 стаціонарних ліжок, медичний персонал становили один лікар і фельдшер. Сучасна лікарня розташована на тому ж місці, що і стара, зі збереженням відповідної назви у місцевій топоніміці.

Походження топоніму Пристань пов'язане з існуванням місця поблизу старого дерев'яного замку поруч з Покровською церквою, де, як переповідають, пришвартовувалися козацькі чайки, довбанки та торгові судна купців, які приїздили сюди ярмаркувати. Давній топонім зберігся у лексичі представників старшого покоління, а в селі нині відбувається щорічний музичний фестиваль «Стара пристань».

Уже більше століття досить популярним і поширеним у спілкуванні є мікро-

топонім Вокзал. З цього місця щодня у різні напрямки відправляються сотні пасажирів. Наприкінці XIX ст. південною частиною Чернігівської губернії була прокладена Київсько-Воронезька залізниця. За даними «Опису Чернігівської губернії» О. Русова, на цій території були збудовані десять великих станцій, у тому числі й Кобижча. Після першої російської революції станція Кобижча (в усіх документах, які стосувалися залізниці, вона зазначена як Кобижчі) стала не тільки пасажирською, а й товарною. Тоді звідси щорічно відправляли 500 тисяч пудів хліба та стільки ж цукрових буряків для двох заводів. На території села збереглися ще два мікротопоніми, пов'язані з залізницею. Це зупиночні платформи Космічна та Попудренка. Остання зупинка тривалий час звалася Береги, бо неподалік розташоване давнє урочище з такою ж назвою.

Мікротопонім Миничин Ріг, де лісовий масив рогом врізається в степ, пов'язаний з прізвищем знатного землевласника Кобижчі колезького асесора Андрія Івановича Минича. У середині XIX ст. він володів тисячею гектарів землі і мешкав на території, де зараз розташований стадіон. У Кобижчі до цього часу розповідають про те, як кожної весни під час цвітіння сосни родина Миничів на весь тиждень виїжджала в ліс. Вона жила в наметах, співала українських пісень, частувалася національними стравами. Андрій Іванович фігурував у багатьох документах того часу, оскільки до нього часто зверталися за допомогою. У 1862 р. в газеті «Черниговские губернские ведомости» була вміщена інформація про те, що поміщиця Надія Миничова володіла в Кобижчі маєтком, розташованим за ¼ версти від базарної площі. Важко сказати, які родинні зв'язки пов'язували цих людей, але, напевно, досить тісні, оскільки людей з таким прізвищем у містечку проживало небагато. У 1920 р. в урочищі Миничин Ріг комісія лісового відділу волості вирішила виділити ліс для будівництва та опалення. А в жовтні 1979 р. в цьому урочищі відкрили обеліск на честь полеглих у боротьбі з нацистами партизан загону, яким командував Герой Радянського Союзу Іван Бовкун.

З родинами Миничів та Неверовських тісно пов'язаний ще один топонім села – Хуторець. Це був та й залишається дотепер досить затишний куточок села. У цьому місці був розташований маєток старшого брата Федора Степановича Неверовського Миколи, який був одружений із дочкою поміщика Минича.

Давнє походження мають мікротопоніми Смагівка, Мальківка, Кавівка, Лахнівка, Шульгівка, Степанівка, Носів хутір, Горбачівка, урочище Юр'євка та інші. Всі вони сягають глибокої давнини. Наприклад, Носів хутір пов'язаний з козацько-старшинською родиною Носів, відомою ще з XVII ст. Помітним її представником був прилуцький полковник Іван Яремович Ніс. За імперської доби рід Білецьких-Носенків був внесений до родовідної книги чернігівського дворянства, а його представники володіли маєтностями в Кобижчі.

У Переписній книзі 1666 р. згадувався кобижчанський «міщанин» Кирик Смажин, який «пашет двумя волами да лошадыю», та «третьей стати мещанин Андрей Смаженко», який «пашет волом»²⁵. З цього роду походив отець Трифілій (Трохим Арсенович Смага). Він народився в козацькій родині містечка у 1867 р. За доби Української Народної Республіки він був парафіяльним священиком Полковничого хутора Таращанського повіту, згодом – начальником лаврського подвір'я на Василівському острові поблизу Петербурга. Отець Трифілій був заарештований у справі «Спаського братства» і відбував заслання на Соловках. Від представників цього роду виникла назва кутка села – Смагівка. Із цим топонімом пов'язаний такий цікавий епізод. У перші післяреволюційні роки сюди повернувся з німецького полону чоловік, якого за крутий характер прозвали Гедзь. Оскільки він володів чималими грошовими статками і золотом, то незабаром

²⁵ Переписні книги 1666 року. Підготував до видання і зредагував В. О. Романовський. К.: УАН, 1933. С.3.

спорудив добротну хату, яку вкрив бляхою, що на той час було великою рідкістю в Кобижчі. З початком колективізації Гедзя розкуркулили, а в його будинку розмістили Шевченківську сільську раду. Під час голодомору 1932 – 33 рр. на кутку, де нараховувалось 17 дворів, померли 13 його мешканців.

У Переписній книзі 1666 р. згадувались також Грицько Лахненко та Данило Лахненко, які «землю орют волами»²⁶. Від їхнього прізвища виник топонім Лахнівка. На початку колективізації одну з родин Лахнів розкуркулили, і багатодітну сім'ю вигнали з хати. Назва кутка Мальківка, за словами журналістки Тетяни Нікітіної (в дівоцтві Потолап), яка народилася і виросла в Кобижчі, походить від прізвища родини Мальків, яка була відома в селі ще за козацьких часів. Вихідцем з Кавівки був відомий український письменник Віктор Кава. Про урочище Юр'євка відомо, що після революції сільське товариство взаємодопомоги взяло тут в оренду за 110 крб півтори десятини землі на три роки.

Хутір Цирня в роки радянської влади територіально входив до складу колгоспу «Перемога». У 1951 р. правління господарства розглядало заяву Григорія Петровича Цирня. Він просив дозволу зрубати 15 осокорів на його садибі для ремонту земельки, в якій він вимушений був жити від часів завершення війни. Правління надало такий дозвіл, оскільки «хутір Цирня знаходиться в колгоспному масиві і обслуговує колгоспний табір при випасі тварин, а також є прихистком для людей при обробці та копанні цукрових буряків».

У давні часи в Кобижчі була досить розгалуженою мережа освітніх закладів. Вони працювали не тільки в містечку, а й на хуторах. До цього часу в пам'яті людей збереглися мікротопоніми, пов'язані з місцями розташування Савенківської, Шаповалівської, Степанівської, Платонівської та інших шкіл. Особливо тепла згадка серед місцевого населення зберіглася про так звану «Машину школу». Цей мікротопонім пов'язаний з донькою Миколи Полонського – дворянина, першого настоятеля Свято-Успенської церкви на Савинцях Марією. Школа розташовувалася в колишньому будинку поміщицького роду Симоновських, який продав його священику. Після цього придбання він «при содействии прихожан устроил училищный дом». У школі діяли два класи на сорок учнів кожен. Разом з батьком її засновницею та першою вчителькою була Марія Миколаївна. Школа в цьому будинку працювала аж до 1956 р. У ній у дві зміни навчалися учні чотирьох початкових класів.

Поруч з «Машиною» працювала й «Хомина школа». Вона розташовувалася в сусідньому будинку, який колись належав уже згадуваному поміщику Неверовському. Там здобували освіту учні трьох класів. Нині місця обох шкіл позначені двома невеликими пагорбами, а порожні ділянки віддані під забудову.

Поміщицькі садиби радянська влада конфіскувала та використовувала для своїх потреб. Так, мікротопоніми МТС або ж Сільгосптехніка тісно пов'язані з родиною Миничів. Саме в їхній садибі розташовувалася контора цієї станції. Нині ця структурна одиниця аграрного сектору радянської економіки ліквідована, а територія так і зветься МТС. Схожа доля була і в мікротопоніму Стадіон. Він розташований на колишніх землях поміщика Неверовського. Сучасне футбольне поле тут відкрили у 2003 р. за сприяння односельця, банкіра і народного депутата Федора Шпиґа. Знаменно, що на відкриття стадіону приїжджали Олег Блохін, Андрій Біба та інші знаменитості футболу.

Мікротопонім Казарми вже призабутий у Кобижчі. Лише інколи згадують про території, де колись розташовувалися помешкання для солдат. Архівні джерела вказують на функціонування казарм №№ 15, 16, 17. В останній у перші післяреволюційні роки мешкали 20 осіб, а в двох попередніх кількість жителів не вказана.

²⁶ Переписні книги 1666 року... С. 2.

Мікротопонім Цегельня й понині використовується жителями села. Так називають територію колишнього колгоспу «Перемога». У першій половині 1947 р. на цьому місці був збудований завод з виробництва цегли. Вже того року там мали випалити понад 600 тисяч цеглин, які йшли на потреби будівництва.

Якщо аналізувати топоніми, то впадає у вічі той факт, що багатьом з них люди давали ласкаві імена, як, наприклад, Кринички, Браничка, Хуторець, Озерець. Так, Озерцем називається місцевість на околиці Кобижчі по дорозі на Носівку навколо озера. Це місце здавна було осередком громадського спілкування і дозволяло молоді, до якого сходилися мешканці навколишніх кутків, зокрема, Майдану, Кругляку, Пісок, Лебедівки, Савинців. На честь цього популярного місця місцевий автор Гаврило Дитина написав пісню «Блищить Озерець».

Описані топоніми допоможуть глибше зрозуміти історію сивої, але вічно юної Кобижчі, яка, мов легендарна Неопалима Купина, неодноразово відроджувалася з руїн та попелу, просякнута духом прашчурів, а «розсекречені» мікротопоніми засвітять вогник любові до рідного краю. Зрозуміло, з плином життя з тієї символічної криниці черпатимемо нові назви, які так само барвисто характеризуватимуть життя села. Села, милої й дорогої для багатьох сердець часточки Всесвіту, в якому навіть топонім з трагічним відтінком Соловки не лякатиме людей, а манитиме до себе надзвичайно дивовижною красою, душевним теплом і світлою аурою.

References

- Antonovych, V. B. (1995). *Moia spovid: Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory* [My confession: selected historical and journalistic works]. Kyiv, Ukraine: Lybid.
- Beletskyi-Nosenko, A. (1898). «Zmyevyi val» v Chernyovskoi gubernii. *Kyevskaia starina*. №3. S. 95.
- Konysskiy, A. Ya. (1884). *Stopiadnadsatyletniy ekonomicheskyy prokress sela: mestechko Kobyzhcha*. Poltava, Russian Empire.
- Molchanova, O. T. (1979). *Toponymicheskyy slovar hornogo Altaya*. Gorno-Altaysk, USSR : Gorno-Altayskoe otdeleniye Altayskogo knyzhnogo yzdatelstva.
- Pavlenko, S. O. (2013). *Mikrotoponimy Chernihovo-Sivershchyny* [Microtoponyms of the Chernihiv-Siverian region]. Chernihiv, Ukraine: Desna.
- Perepysni knyhy 1666 roku [Census books of 1666]. (1933). Kyiv, Ukraine: UAN.
- Radlov, V. V. (1899). *Opyt slovaria tiurkskykh narechiy* [Experience of the dictionary of Turkic dialects]. T. II. P. I. St. Petersburg, Russian Empire: tipohrafiya Ymperatorskoi akademii nauk.
- Rusov, A. (1899). *Opysanye Chernyovskoi gubernii* [Description of Chernihiv province]. T. 2. Chernihiv, Russian Empire: Zemskaya tipohrafiya.
- Fylaret (Humylevskiy). (1874). *Istoriko-statisticheskoe opysanye Chernigovskoi eparkhyy* Vol. 5. [Historical and statistical description of the Chernihiv diocese]. Chernihiv, Russian Empire: Zemskaya tipohrafiya.
- Chernyovskyye gubernskyye vedomosti. 15th of April. Chernihiv, Ukraine.
- Chernihivshchyna : Entsiklopedychnyi dovidnyk [Chernihiv region : Encyclopedic reference book]. (1990). Kyiv, Ukraine: Holovna redaktsiya URE.
- Shamrai, S. M. (1931). *Kobyzhcha v XVIII v. Zapysky istoryko-filologichnoho vidilu*. Kn. XXVI. Kyiv, Ukraine: Vseukrainska akademiya nauk.
- Yudakhyn, K. K. (1985). *Kyrghyzsko-russkiy slovar* [Kyrgyz-Russian dictionary]. T. I. Frunze, Kyrgyzstan: Glavnaia redaktsiya Kyrghyzskoi sovetskoi entsiklopedyy.

Гринь Микола Миколайович – член Національної спілки журналістів України, лауреат літературно-мистецької премії імені Пантелеймона Куліша (вул. Хрепцітик, 27А, м. Київ, 01001, Україна)

Gryn Mykola M. – Member of the National Union of Journalists of Ukraine, Laureate of Panteleimon Kulish National Literary and Art Prize (27A Khreshchatyk St., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mykolagryn1954@gmail.com

HISTORY OF THE VILLAGE KOBYZHCHA AND ITS OUTSKIRTS IN MICROTOPYNOMS

All geographic objects on earth: mountains, forests, valleys, rivers, villages, towns and streets have their names. These are place names, or toponyms.

The purpose of our research is to make a scientific analysis of place names in a restricted geographical area of Kobyzhcha, one of the largest villages in Ukraine. Its history is inextricably linked with Sivershchyna and the whole Ukraine. The old toponyms of this village reflect certain events associated with it, as well as the names of the owners of farms, settlements within and around the village, the occupations of its residents, their socio-economic position, legal status, etc. To conduct this survey we used archives, documents of the administrative bodies, historical sources and memories of the local residents.

A methodological study was conducted within the framework of historical anthropology to systematize the place names of this village and its environs. All this proceeds from the concept of the importance of place names in the life of the human community from ancient times to the present day.

The scientific novelty of the article is that it contains the first analysis of a wide range of sources concerning the origin of toponyms of Kobyzhcha. The survey enables us to learn more profoundly about the place names as an important information source for studying the changes that took place in this village during its historical development and to give an idea how place names were created not only in one settlement, but also throughout Sivershchyna, with its inherent features of the toponymic system.

The introduction of new sources for scientific circulation, as well as the development of appropriate techniques for working with them will make it possible to learn a lot about the toponymics of Siver region.

Key words: Kobyzhcha, sotnia, kurin, kutok, street, mistechko, tract, field.

Дата подання: 2 квітня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 26 червня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гринь М. Літопис села Кобижчі та його околиць у мікротопонімах. Сіверянський літопис. 2020. №3. С. 191–203. DOI: 10.5281/zenodo.3950015.

Цитування за стандартом APA

Gryn, M. (2020). Litopys sela Kobyzhchi ta yoho okolyts u mikrotoponimakh [History of the village Kobyzhcha and its outskirts in microtoponyms]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, 191–203. DOI: 10.5281/zenodo.3950015.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Світлана Шуляк

Рецензія

**БЕЦЕНКО Т. П. РОМЕН (ГІПОТЕЗИ ПРО ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ
МІСТА РОМНИ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА МІКРОТОПОНІМІЙ ПОСЕЛЕННЯ).
СУМИ: МРІЯ-1, 2020. 108 С.**

DOI: 10.5281/zenodo.3950777

© С. Шуляк, 2020. CC BY 4.0

Нещодавно побачила світ цікава праця з топонімії Сумщини доктора філологічних наук, професора Тетяни Петрівни Беценко «Ромен (гіпотези про походження назви міста Ромни Сумської області та мікротопонімії поселення)» (Суми: Мрія-1, 2020. 108 с.).

Топоніміка України – унікальне явище мовно-культурної спадщини етносу. Географічні назви є незаперечними фактами історії народу, його мови, культури, цивілізації. Вивчення топонімічних одиниць розглядаємо як необхідний етап освоєння світу, пізнання мовної картини світу етносу. На наш погляд, Сумщина в плані назовництва – унікальний регіон. Тут спостережено прадавнє переплетення подій, мов і культур у їхній взаємодії та контактах. Своєрідне географічне розташування регіону сприяло розвиткові самобутніх мовних рис, притаманних мовцям древньої Сіверщини. У зв'язку з цим топонімікон Роменщини постає як автентичний фрагмент мовної картини світу давніх сіверян у їхніх взаємозв'язках з іншими етносами у ході історичного розвитку. Вважаємо, ці обставини слугують свідченням беззаперечної актуальності рецензованого дослідження, яке навдивовиж пластично інтегрує факти історії, мови, географії, культури, різногалузевого краєзнавства тощо. Проте лінгвістичний підхід в обґрунтуванні витоків найменувань – домінантний.

У розвідці доктора філологічних наук, професора Тетяни Петрівни Беценко в науково-популярній формі викладено аналіз топонімікону Роменщини: ойконіма Ромен (Ромни), гідронімів Ромен, Сула, різних груп мікротопонімів: агоронімів, некронімів, еклезіонімів, ойкодомонімів...

Неспростовною є актуальність розвідки проф. Т. П. Беценко, зумовлена потребою кваліфікованого, фахового вивчення пам'яток мовно-культурної, мовно-історичної спадщини етносу, до яких сповна належать топоніми Роменського краю. Мета розвідки – подати науковий опис топонімічного матеріалу Роменщини. Основне завдання, що його слушно визначила дослідниця, полягає в тому, щоб кваліфіковано, науково виправдано здійснити аналіз топонімічного матеріалу міста Ромни, встановити етимологію найменувань.

Т. П. Беценко вперше представила систематизований аналіз топонімічного континууму Роменщини як фрагменту ономастикону України. Використання відомостей археологічних розкопок, матеріалів з історії краю слугували якісному виконанню наукового дослідження. У ході багаторічних польових експедицій автору вдалося зібрати й систематизовано описати значний топонімічний

матеріал, унікальний за вагою та значенням. Схвально, що проф. Т. П. Беценко опрацювала значну кількість різногалузевих джерел, тому висловлені міркування – істотні і вагомі в науковому плані. Захоплює інформаційне наповнення рукопису, переконливість викладу, аргументованість доказів.

Схвально, що автор коротко, але смісно розглянула ключові фрагменти з історії заснування дуже давнього населеного пункту Ромни Сумської обл. (вважають, місто розпочало історію свого існування приблизно з IX–X ст.). Дослідниця навела низку варіантних назв міста, що побутували в минулому: **Ромен, Румно, Римне, Римов, Римово, Римон, Римни, Рим**. Вона вказала на такий суттєвий факт, як виявлення старожитностей роменської культури на території міста, що «безпосередньо передувала утворенню давньоруської держави» (с. 11). Автор поділяє думку, що «місто виникло як фортеця Посульської оборонної лінії Київської Русі» (с. 13). Щоб зробити такі висновки, Т. П. Беценко проаналізувала міркування істориків, краєзнавців.

Осердям наукової розвідки проф. Т. П. Беценко є, на наш погляд, аналіз топоніма Ромен (розділ «Ойконім Ромен: спроби реконструкції етимології найменування»). Автор праці не тільки проаналізувала думки вчених про можливі шляхи виникнення назви, а й навела свою гіпотезу. За її переконаннями, найвірогіднішими є такі значення, покладені в основу топоніма (ойконіма Ромен), – «густий дрімучий ліс, де є розорана місцевість»; «густий ялиник»; «лісова непрохідна глушина, де на галявині є розчищене місце і поселення»; «розчищена площа на сухому високому місці в лісі», а також «сила, кріпость» (с. 38). За основу виведення етимології ойконіма автор гіпотези взяла до уваги місце розташування поселення та існування слів у нашій мові для позначення топографічних об'єктів.

Крім того, у книжці ви знайдете цікаві міркування про мікроойконіми поселення (найменування мікрорайонів): Овлаші (етимон Євлаші), Процівка, Герасимівка, Засулля, Лозова, Новолозовка та ін., про урбаноніми (агороніми, скажімо, Іллінський ярмарок, Хитрий базарчик), некроніми, еклезіоніми та ін.

У книжці приділено увагу назвам лісів, лугів, що близько розміщені до населеного пункту (Півний ліс, Огнівщина, Гелерівщина та ін.), найменуванням належних до населеного пункту ярів, підвищень (**Муховець, Лиса гора, Засульська (Покровська) гора, гора Хапунка, гора Золотуха** та ін.), назвам водойм (річок, ставків, струмків, криниць, боліт), місць купання тощо.

Так, дослідниця припускає, що гідронім Ромен (у минулому – Великий Ромён, нині у побуті – Роменка) може бути пов'язаний з апелятивом **раменьє** (з одним із його значень).

Як переконує автор, назва річки Сула пов'язана з поняттями «вода», «непрохідне болото», «болото», «вода із болотяною рослинністю», «заливні болота з заплавою і рослинністю», а також з «мул», «твань». Сам характер річки вказує на це (с. 86). Взагалі сула – «непрохідне болото з рідкою в'язкою масою». Така ознака дійсно притаманна річці. «Су» означає в багатьох мовах світу (і не тільки належних до індоєвропейської сім'ї) воду, струмок, річку, озерце (тюрк.) і подібне. Дослідниця також розглядає назви місцевих боліт, ставків, найменування місць купання на водоймах (річках), назви мостів (понтоніми).

Для того, щоб краще орієнтуватися у науковій термінології, подано словник топонімічних термінів.

Загалом книжка має велике пізнавальне значення; виховує любов до рідного краю, плекає зацікавлення його історією, мовою, фольклором. Автор наводить багато легенд, пов'язаних з топографічними об'єктами краю. Відчутним є палке зацікавлення професора Т. П. Беценко топонімічними студіями. Переконливим є подих сивої давнини, вловлюваної зі сторінок книги. Ромни – рідне місто для

автора, тому написано про нього з величезною любов'ю і захопленням.

Стиль викладу матеріалу – чіткий, виважений, логічний і науково доказовий. Мовне оформлення розвідки доступне для сприйняття й отримання інформації. Книжку прикрашають поетичні рядки про місто і його назви Д. Білоуса, О. Ющенка, афоризми.

Суттєво, що видання підготовлене з орієнтацією на викладачів вищих навчальних закладів, науковців, студентів, магістрантів, аспірантів, учнів, учителів, усіх, хто цікавиться питаннями топоніміки, методикою проведення топонімічних досліджень, питаннями лінгвістичного, історичного, географічного краєзнавства.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуляк С. Рецензія : Беценко Т. П. Ромен (гіпотези про походження назви міста Ромни Сумської області та мікротопонімії поселення). Суми: Мрія-1, 2020. 108 с. *Сіверянський літопис*. 2020. №3. С. 204–206. DOI: 10.5281/zenodo.3950777.

Цитування за стандартом APA

Shuliak, S. (2020). Retsenziia : Betsenko T. P. Romen (hipotezy pro pokhodzhennia nazvy mista Romny Sumskoi oblasti ta mikrotoponimii poselennia). Sumy: Mriia-1, 2020. 108 s. [Recension : Betsenko, T. P. (2020). Romen (hypotheses about the origin of the name of the city of Romny, Sumy region and microtoponymy of the settlement). Sumy, Ukraine: Mriia-1]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, 204–206. DOI: 10.5281/zenodo.3950777.

Дмитро Гордієнко

Рецензія

І НА КАМІННІ РОСТУТЬ ДЕРЕВА

**МАВРІН О.О. НЕОЧІКУВАНІ ЗДОБУТКИ ВТРАЧЕНОГО ЧАСУ: ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА
АРХЕОГРАФІЇ В УРСР (40-ВІ – 80-ТІ РОКИ ХХ СТ.): (МОНОГРАФІЯ) / НАН УКРАЇНИ,
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ, ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М.С. ГРУШЕВСЬКОГО. КИЇВ, 2018. 352 с.**

DOI: 10.5281/zenodo.3950781

© Д. Гордієнко, 2020. CC BY 4.0

Кожна наука, а найпаче історична, мають свою історію. Не є винятком і археографія, якій на сьогодні вже виповнилося понад 500 років, починаючи від публікацій візантійських, середньовічних та класичних пам'яток у Західній Європі в добу Ренесансу. Українська археографія зароджується майже одночасно з європейською і виводиться з кінця XVI ст., проте особливого розвитку здобуває в другій половині XIX ст. та в першій третині XX ст., що було пов'язано насамперед з діяльністю академіка М. Грушевського та його школи. Тотальний розгром української історичної школи в 1930-ті завдав нищівного удару й по археографії. На понад шістьдесят років перестав виходити започаткований Грушевським «Археографічний збірник», підбір джерел до публікацій зумовлювався політичною доцільністю й завданнями класової боротьби, що, зі свого боку, обмежувало й історичні дослідження. Вільно українська археографія могла розвиватися лише в наукових центрах української діаспори, однак відсутність доступу до архівосховищ в Україні обмежувала й саму публікаторську діяльність науковців. Таким чином і на сьогодні українська історична наука все ще позбавлена повноцінних корпусних публікацій для провадження широкої дослідницької діяльності українських та зарубіжних істориків з історії України. Варто наголосити, що «сирий архівний матеріал» стає повноцінним джерелом лише після його джерелознавчого опрацювання й археографічної публікації. Власне археографія й покликана «перетворити» пам'ятку минулого в історичне джерело.

Українська історіографія советського періоду на сьогодні досить добре розкрита в працях Б. Крупницького, О. Оглоблина, Я. Калакури, О. Яся, І. Колесник та інших українських істориків, чого не можна сказати про висвітлення історії української археографії зазначеного періоду, особливо другої половини XX ст. Заповнити цю прогалину й покликана рецензована монографія О. Мавріна, безпосереднім предметом якої стали теорія та методика археографії в другий період історії української археографії советського періоду.

Перемога СРСР у Другій світовій війні зберегла тоталітарну систему всередині держави з її тотальним контролем над розумовою діяльністю українських істориків. На щастя, «на допомогу» прийшов Захід, і з розгортанням Холодної війни, в ідеологічному протистоянні Заходу советський режим потребував залучення історичного аргументу, тим самим стимулював і публікаторську діяльність джерел з історії України, і, як показує у своїй монографії О. Маврін, попри всю заангажованість советських публікацій, вони зберігають безумовну цінність для

дальшого розвитку історичної науки, насамперед у методологічній та теоретичній складовій археографічної праці.

Советська історіографія першочергову вагу надавала власне історичним дослідженням, що мали інформативно забезпечити авангард партії, відтак, як показує автор, базові історичні дисципліни – джерелознавство та археографія – були віднесені до «допоміжних наук». Тим самим не джерела зумовлювали історичні дослідження, а останні – підбірку джерел до публікацій, тим самим зводячи археографічні публікації, навіть збірники, до функції ілюстративного матеріалу. Як показує О. Маврін, археографія «джерел до...» особливого розвитку набула в 1970-ті рр., що в своїх рудиментах зберігається і до сьогодні.

Окрім того, разом з іншими сферами гуманітарного знання в підсоветській Україні, українська археографія зазнавала на собі значного впливу русифікації: «сама історія повоєнної археографії – це історія звуження наукової свободи, посилення регуляції археографічної діяльності системою влади. І в той же час – це історія про «опірність» матеріалу» (с. 12). Таким чином, як зазначає О. Маврін: «Українські радянські археографи, працюючи з матеріалом, що не вкладався в методологічні рамки, вироблені на рівні загальносоюзних, змушені були виробляти власні сенси. Крок за кроком (десятиліття за десятиліттям) поступово окреслювалися окремі риси предмета власне української археографії: «українські історичні джерела», «українські історичні документи», «українські історичні пам'ятки». Власне на цьому, виробленому десятиліттями базисі, постала наприкінці 1980-х років українська археографічна наука з власним предметом, методами і завданнями, що виходили з особливостей українських історичних пам'яток» (с. 10).

Розглядувана монографія складається з чотирьох розділів, що відповідають прийнятому в дослідженні хронологічно-тематичному підходу.

Перший розділ охоплює 1945–1950-ті рр. й присвячений питанням становлення та формування засад української археографії. Фактично в той період єдиною сферою діяльності археографів була едиційна практика. З методики та теорії вагомим здобутком стало розроблення правил видання історичних джерел, перші з яких були вироблені 1945 р., що стали основою для наступних видань 1950–60-х рр. Очевидно, саме поява «Правил» 1945 р. й зумовила таку чітку нижню хронологічну межу дослідження. Щодо появи «Правил» 1945 р. автор цілком слушно зазначає, що вони зумовлені самою логікою советської системи і не є наслідком «розвитку практики публікаторської діяльності»: «радянська історична наука в основі мала єдину і до того ж досить жорстку марксистську модель, що вимагала певного підходу до історичного матеріалу» (с. 31). На той час панівним підходом едиційної практики визначались тематичність і вибірковість, при чому порядок публікування джерел мав відображати розвиток певного явища. Науковий апарат мав забезпечити потрібні ідеологічні акценти. Окрім того, ідеологічна складова забезпечувала наданням права археографу втручатися в текст джерела шляхом скорочення, витягів, довільного компонування фрагментів. Самі скорочення, як зауважує О. Маврін, «були зручною формою для «підгонки» «неслухняного» документа під потреби висвітлення тієї чи іншої теми» (с. 66). Таке «опрацювання» наближало публікацію джерел до наративного викладу, за висловом автора, «до видання історичного дослідження в документах» (с. 36), що значно розширювало читацьке коло, а «документальна» складова додавала переконаності істинності викладу. Очевидно, ці ідеологічні історико-просвітницькі завдання зумовили й домінування у публікації джерел тематичних збірників. Не випадково основними темами збірників джерел визнавались: «роль КПРС, боротьба народних мас, трудова й політична активність трудящих» тощо, що, у свою чергу, зумовлювало ретельність підходу до підбірки джерел «з метою недопущення шкідливої інформації» (с. 62).

Проте український матеріал «чинив опір», особливо виразно на матеріалах іншомовних текстів XIV–XX ст. Відтак О. Маврін і показує, як перебуваючи в тентах загальносоюзної, чи пак «загальноросійської», де були зосереджені головні археографічні центри, українська археографія не просто існувала, а виробляла свої власні альтернативні підходи. Саме українські джерела, насичені іншомовними елементами, й підживляли універсальні советські підходи до публікації історичних джерел (с. 54). На жаль, у контексті іншомовних текстів жодним чином автор не висвітлює питання передачі грекомовних текстів, з монографії не відомо, чи взагалі це питання порушувалося у советський період?

Трансформаційним процесам в українській археографії в 1960-ті роки присвячено другий розділ монографії. Саме в цей період «вперше радянська археографічна наука спромоглася поставити питання теоретичного характеру, спробувала переосмислити методик» (с. 99). Археографія, окрім едиційної, повертає польову та камеральну складову своєї діяльності. Археографічні пошуки й дискусії цього періоду знайшли відображення в «Правилах» публікації історичних джерел 1969 р., в яких відбувся суттєвий зсув від тематичності видань до типологічного підходу з акцентуванням уваги на точності передачі текстів пам'яток. 1960-ті роки дали старт застосуванню кібернетики в українській археографії та джерелознавстві, що зумовило появу математичних методів в історичних дослідженнях. З іншого боку, застосування ЕОМ в археографії посилювало актуальність скорочених, формалізованих форм публікацій джерел. У цей період на якісно новий рівень вийшла теорія й методика передачі особливостей українських пам'яток XIV–XVIII ст., які поділяються на пам'ятки XIV–XV ст. та XVI–XVIII ст., до публікації яких застосовувались більш спрощені вимоги. Окрім того, виділяються два підходи до передачі давніх українських текстів: транскрипція та транслітерація, перша – для істориків, друга – філологів.

Третій розділ охоплює 1970-ті роки, що стали періодом «“великого погрому”» гуманітаристики в Україні, основним натхненником і організатором якого був секретар ЦК КПУ з ідеологічних питань В. Маланчук» (с. 159). Таким чином методологічні й теоретичні питання українська археографія вирішувала винятково як складова загальносоюзної/общеросійської, що призвело до суттєвого зниження рівня української теоретико-методологічної думки. У такій ситуації «основним завданням українських радянських археографів було припасування загальносоюзних археографічних норм, що часто носили досить абстрактний характер, до особливостей української документальної бази» (с. 304). Зокрема, у 1970-ті роки український матеріал «чинив опір» актуалізуючи роль наукових описів документів, як і камеральної археографії загалом (с. 189).

У центрі уваги дослідників зазначеного періоду були питання предмета, методу та завдань археографії. До вагомих здобутків етапу можна віднести розширення предметного кола археографії з винятково писемних пам'яток на неписемні, наприклад, публікації фото-, фоно- та кінодокументів. У теоретико-методологічному плані саме в 1970 р. були здійснені спроби виділити археографію як окрему науку, проте «суттєвих зрушень в цьому питанні не було» (с. 175, 227). Єдиним вагомим здобутком археографії 1970-х років було стрімке кількісне збільшення публікацій джерел, що в той період зосереджувались у серійних виданнях, з відчутним зміщенням уваги в бік документів «радянської доби», та й «дорадянський період» обмежувався класовою боротьбою кінця XVIII – початку XX ст. Можна припустити, що таке хронологічне й тематичне зміщення було зумовлене успіхами археографії в УРСР саме як української в попередні періоди, коли вона розвивалась на пізньосередньовічних та ранньомодерних пам'ятках. Саме ці періоди яскраво увиразнювали українську специфіку порівняно з російською, що для режиму було цілком неприйнятним.

Та, попри всі напрацювання, як показує О. Маврін, советська археографія так і не змогла перейти від «історичного джерела» до «історичної пам'ятки», що зумовлювалось ідеологічними причинами панування марксистсько-ленінської ідеології, яка визнавала лише за документальними пам'ятками «об'єктивний характер» (с. 167–168). Натомість українська археографія в другій половині 1980-х рр. чітко поставила в центр своєї уваги пам'ятки, під якими «визнавалися всі письмові залишки минулого» (с. 285).

Відтак четвертий розділ присвячено останньому десятиліттю існування советської України, упродовж якого і відбулась трансформація української археографії як складової радянської до власне української археографії, що, як показує автор, зокрема зумовлювалось впливом концепцій гарвардського осередку української археографії. Загалом це був час «пожвавлення української радянської археографії» (с. 236), попри те, що на рівні всесоюзної археографії у 1980-х роках: «відчувається певний застій, що виражається в поверненні до старих концепцій археографії замість продукування нових смислів; поява великої кількості нової лексики, за якою не стояла поява нового явища або проблеми» (с. 229).

Логічним завершенням дискусій у середовищі української археографії другої половини 1980-х рр. став вироблений «Перспективний план підготовки до друку та видання джерел з історії України (на період до 2000 року)» (К., 1989), на жаль, у силу різних обставин повністю не реалізований і до сьогодні. Цей план мав заповнити прогалини в опублікованій джерельній базі історії України, тим самим і стимулювати заповнення «білих плям» в українській історіографії. Як підсумовує автор, «Перспективний план...» – це була «спроба синтезувати все найкраще, що було накопичено вітчизняною археографією» (с. 293). «Вперше за весь час існування історичної науки в Україні в центрі уваги опинився весь джерельний комплекс як певний залишок минулих епох, як продукт людського буття» (с. 294).

Таким чином, як показав О. Маврін, попри всі обмеження та ідеологічний тиск, українська археографія мала суттєві здобутки, зокрема на всесоюзному рівні. Саме українська археографія заперечувала публікування текстів у скороченому вигляді, наголошуючи на важливості повної публікації, українськими археографами було запропоновано поруч відтворених текстів публікувати фотокопії документів. Вагомим здобутком дослідження О. Мавріна є розкриття механізму «опірності матеріалу» українських пам'яток, що є перспективним у застосуванні до вивчення історії інших сфер української гуманітаристики советського періоду. Як наголошував В. Гюго, «великі речі знищуються малими». Так мовні елементи українських пам'яток руйнували ідеологічну концепцію «братніх народів», українські археографи свідомо чи не свідомо доводили істинність ідеї, що «мова має значення», тим самим наближали крах советського режиму в Україні.

Натомість найбільшим упущенням у підсоветський період була польова археографія, яка для українських науковців була переважно теоретичною, позаяк, як зазначив О. Маврін, в Україні розшукові дії провадили російські археографічні центри (с. 203–204). Фактично, з боку імперського центру це було пограбування української національної писемної спадщини, адже виявлені пам'ятки вивозилися за межі України до архівосховищ Москви та Ленінграда.

На жаль, у монографії недостатньо місця приділено середньовічним пам'яткам. Нижня хронологічна межа української археографії досліджуваного періоду в дослідженні обмежена XIII ст., адже «джерела з середньовічної та ранньомодерної історії практично не видавали» (с. 309), на що існувала негласна заборона. На сьогодні дискусійним є вживання терміна «давньоруські пам'ятки» (с. 129, 133), хоча, безумовно, саме такий термін побутовував у досліджувану епоху. Тим більше, що в інших місцях вживається цілком коректний термін «український середньо-

вічний документ» (с. 220). На жаль, жодним чином не згадані пам'ятки античної України.

Ідеологічна складова як «регулятор» розвитку археографії советського періоду, цілком логічно, наскрізно проходить через усю монографію. Відтак перспективним є дослідження розвитку української археографії у контексті офіційних рішень державних органів, насамперед партійних, які у стосунку до історичної науки регулярно друкувались в офіційних наукових часописах, як, наприклад, передова стаття: «Задачи исторической науки в свете решений июньского Пленума ЦК КПСС» у часописі «Вопросы истории» (№ 8, 1963).

Автор розкриває появу в археографії чіткого поділу джерел, архівних описів тощо на дореволюційні та «радянського періоду» в 1970-ті роки. Проте постає питання співвідношення такого поділу в археографії з історіографією, адже остання й на сьогодні часто зберігає зазначену «періодизацію»?

Однак попри всі дискусійні моменти, можна впевнено констатувати, що монографія О. Мавріна стала помітним явищем в українській гуманітаристиці, вона не лише розкриває одну зі сторінок минулого української науки, а й окреслює низку перспектив, частину з яких, наприклад, вивчення історії зарубіжної української історіографії чи вивчення літописної археографії як складової української, наприкінці книги окреслено самим автором. Розвитку теми сприятиме й вагома бібліографія та іменний покажчик, додані до книги.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гордієнко Д. Рецензія : І на камінні ростуть дерева : Маврін О.О. Неочікувані здобутки втраченого часу: теорія і методика археографії в УРСР (40-ві – 80-ті роки ХХ ст.): [Монографія] / НАН України, Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 2018. 352 с. *Сіверянський літопис*. 2020. №3. С. 207–211. DOI: 10.5281/zenodo.3950781.

Цитування за стандартом APA

Hordiienko, D. (2020). Retsenziia : I na kaminni rostut dereva : Mavrin O. O. Neochikuvani zdobutky vtrachenoho chasu: teoriia i metodyka arkheohrafii v URSR (40-vi – 80-ti roky XX st.): [Monohrafiia] / NAN Ukrainy, Arkheohrafichna komisiia, Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho. Kyiv, 2018. 352 s. [Recension : And trees grow on the fireplace : Mavrin, O. O. (2018). Unexpected achievements of lost time: theory and methods of archeography in the USSR (40s – 80s of the 20th century). Kyiv, Ukraine]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, 207–211. DOI: 10.5281/zenodo.3950781.

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Науковий журнал

Комп'ютерна верстка О.П. Журко.
Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 17.06.2020 р. Формат 70х108 1/16
Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.
Ум. друк. арк. 13,25. Обл.-вид. арк. 18,55. Тираж 300 прим. Зам. 0053.

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф».
Свідोцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року
тел. (0462) 972-664